

М.Н.Холбеков

**СТРУКТУР
АДАБИЁТШУНОСЛИК**

Тошкент – 2014

М. Н. Холбеков

**СТРУКТУР
АДАБИЁТШУНОСЛИК
РИСОЛА**

Тошкент – 2014

УО'К:61.2.5.7

М.70

КВК 82.14.(5 О'zb) 6.

**Холбеков М.Н. Структур адабиётшунослик: Рисола. –
Тошкент: “Наврўз”нашриёти ДУК, 2014. 140 бет.**

Мазкур рисолада XX аср Ғарбий Европа адабиётшунослигига
етакчи ўрин тутган структурализм ва структур адабиётшунослик
назарияси тамойиллари хусусида фикр юритилди.

Рисола адабиёт назарияси ва гарб адабиётшунослигидаги
оқимлар концепцияси билан шуғулланувчи олимлар, филология
факультетларининг бакалавриат ва магистратура йўналишларида
таҳсил олаётган талабаларга мўлжалланган.

**Масъул муҳаррир: Сувон Мели, филология фанлари номзоди
Тақризчилар: Бекмурод Йўлдошов, филология фанлари доктори
Улуғбек Ҳамдам, филология фанлари номзоди**

**Рисола Жиззах Давлат педагогика институти
Илмий кенгаши томонидаи нашрига тавсия этилди.**

ISBN 978-9943-381-06-3

**© “Наврўз” нашриёти, ДУК
© Холбеков М.Н.**

СЎЗ БОШИ ЎРНИДА

Ўтган асрнинг 60-70-йиллари Фарбий Европа адабий жараёнида кечган муросасиз гоявий курашларда структурализм назарияси алохида ўрин эгаллайди. Структурализм назариясининг юзага келиши нафақат адабиётни чуқур ва ҳар тарафлама тадқиқ этувчи структур тамойилларга асосланган таҳлил услублари тарафдорларининг илмий дастурлари билан изоҳланади, балки бу йўналишга мансуб олимлар фаолиятининг илм-фан соҳасида кўтарган шов-шувлари, аникроги, олдинги қарашларга барҳам берувчи янги гоя ва фикрларнинг илгари сурилиши бўлди, десак тўғрироқ бўлади. Қолаверса, бу йўналишта асос солған олимларнинг структурализмни услуб эмас, методология дея эълон қилганлари қатор фанлар доирасида тадқиқотларнинг авж олишига сабаб бўлди. Масалан, Францияда структурализм гояларини қарор топтириш, унинг назарий тамойилларини ишлаб чиқиш борасида астойдил ҳаракат қилган адабиётшуносларнинг илмий изланишлари тез орада жаҳон илм ахлиниң назарига тушди. Улар томонидан таклиф қилинган бадиий асарнинг структур таҳлил усуслари ҳамда ушбу тадқиқотларнинг натижалари матбуот сахифаларида кенг баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Натижада структурализм руҳидаги таҳлил тамойилларини кўллаб-куvvatловчи фикр ва қарашлар Франция ижодий интеллигенцияси доирасида илғор илмий ва эстетик позицияни эгаллашнинг асосий омили тарзида кабул қилинди.

“Структур адабиётшунослик” тушунчаси маълум даражада шартлидир. Сабаби, ушбу тушунча, унинг мазмуни ва маъноси нафақат француз ёки инглиз тилида, балки бошқа тилларда, шу жумладан, ўзбек тилида ҳам муқобил атамага эга эмас, ундан фақат таҳлил жараёнида фойдаланилади холос. “Адабиётшунослик” атамаси бу ерда адабиётни ўрганишга доир тўғри маъно англатса, “структурализм” сўзи – шартли маъно касб этади.

Дастлаб Францияда пайдо бўлиб, кўпгина тарафдорларини орттирган, илм ва ижоднинг қатор соҳаларига кириб борган, энг муҳими, мукаммал шаклга эга бўлган структур адабиётшунослик ягона мактаб ёки оқим сифатида намоён бўлгани йўқ. “Структурализм фалсафий-методологик негизини алоҳида ажратишнинг мураккаблиги шундаки, – деб ёзади Н.С. Автономова, – у сўзнинг том маъносида аниқ белгиланган ўз назарий ва фалсафий дастурига эга “мактаб” эмас, унинг аниқ дастури йўқ, бўлганида ҳам нафакат рақиблар, балки тарафдорлар ҳам уни тўлиқлигича қабул килолмасдилар. Энг аввало, структурализм ижтимоий ва гуманитар билимнинг турли, яъни лингвистика, адабиётшунослик, этнография, психология, тарих каби соҳаларида етакчи мавқега эга илмий-ижтимоий қарашларнинг мажмуюи сифатида намоён бўлди”¹.

Гуманитар билим соҳаларидан бири – адабиётшунослик – муфассал қўриб чиқилганда, биринчи навбатда, мазкур соҳада умумий, яъни бадиий асарни тадқиқ қилишда структур тилшунослик тамойилларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эканлигини эътироф этмай иложимиз йўқ. Лекин баъзи адабиётшунослар бадиий адабиёт, поэтика, адабиёт назарияси, таржимашунослик каби фанларнинг айрим муаммоларини мустақил тарзда, структурализмга нисбат бермай ишлаб чиқсанларига ҳам гувоҳ бўламиз. Шу билан бирга, матнни ҳар тарафлама ўрганишда аслида тилшуносликка оид усул ва қолиплардан фойдаланиш маълум даражада олимларнинг шахсий ташаббусидек намоён бўлади. Шу сабабдан, Ролан Барт, Алгирдас Греймас, Цветан Тодоров, Юлия Кристева каби олимларни битта “мактаб” вакиллари деб ҳисоблагандা, аввало, уларни бирлаштирган эмас, балки уларни бир-биридан фарқловчи хусусиятлар ҳақида гапириш тўғрироқ бўлади.

Ўзбек филология илмига “структур тилшунослик” истилохи бирмунча илгари кириб келиб, илмий маъно касб этишга улгурган

¹ Автономова Н.С. Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках: Критический очерк концепций французского структурализма. – М., 1977. с. 9.

бұлса²да, сүнгги үн йил ичида Абдуғафур Расулов (“Структура ва структурализм”), Сувон Мели (“Структурализм ва структур тақтыйліл”), Курдош Қахрамонов (“Адабий танқидда модерн асар талқини”) сингари мунаққидларнинг мақолаларида “структур адабиётшунослик” ҳақида ҳам фикр-мулоҳазалар билдириб ўтилди. Ушбу рисоламизда биз ўтган аср ғарб филология илмида яловбордорлик қылған “структур адабиётшунослик” назарияси хусусида батапсилроқ тұхталиб ўтишни мақсад қилиб қўйдик.

² Қаранг: Нурмөнов А. Структур тиішшунослик: илдизлари ва йұналишлари. – Ташкент, 2009. – 160 б.

I БОБ. СТРУКТУР АДАБИЁТШУНОСЛИК: ТАДРИЖ ВА ТАЛҚИН

Адабиётшунослик ва адабий танқидчиликда структурализм гояси ва концепцияси 1960 йиллар Францияда, яъни Р. Барт, Ц. Тодоров, Ж. Женетт, Ж. Лакан, Ж.-Ф. Лиотар, М. Фуко, Ж. Деррида, А. Греймас каби олимларнинг тадқиқотларида кўтариб чиқилди. Структурализм тамойилларига асосланган адабиёт-шунослик дастлаб француз илмий мактабларида узоқ йиллар кўлланиб келинган тарихий ва биографик адабиётшуносликка қарши реакция сифатида майдонга келди. 1950 йилларда АҚШ ва Англия адабиётшунослигига юзага келган “янги танқид” каби структурализм ҳам, биринчи навбатда, матнга “қайтиш”, унга жиддий эътибор қаратишга ҳаракат қилди. Шу билан бирга, матн тузилиши, унинг таркибий қисмларини муайян назария ёхуд методологик услубсиз аниқлашнинг имкони йўқ дегувчи фикрга ҳам таянди. Айни пайтда, “янги танқидчилик”да ҳар қандай адабий асар ўзигагина хос бўлган қоидаларга мос равишда, ҳеч қандай “дастлабки концепция”сиз ўқилиши талаб қилинарди. Структурализм тарафдорлари эса бадий дискурс³ ва талқинда жорий этилган тамойилларга нисбатан таснифий ёндашиб гоясини кўтариб чиқдилар. Француз адабиётшуноси Ролан Барт ўзининг “Танқид ва ҳақиқат” (*Critique et vérité*, 1966) рисоласида бадий асарни муайян контекстга солиб, унга муайян маъно-мазмунга доир нисбат беришга ҳаракат қилган адабий танқид ҳамда маъно-мазмуннинг шартлари, расмона қабул қилинган тузилиш, бадий матнни ташкил қилувчи концепция ва ушбу матнни талқин қилиш кўламини аниқловчи поэтика, ёки адабиёт ҳақидаги фан ўргасида катта фарқ ўрнатди.

³ дискурс – (латин. *discursus* – фикр-мулоҳаза) – “сезигига, ҳис-туйуга асосланган, бевосита, тўғридан-тўғри, интуицияга асосланган, ичкис орқали” каби тушунчалардан фарқиён үлароқ, “ақл-идроқка (фаҳм-фаросат ёки эс-хўшга) оид, ҳис-туйуга эмас, балки мулоҳазага асосланган, мулоҳаза билан қилинадиган, кўнглига эмас, ажта қараб қилинадиган”; “бильосита ифодаланиган”; “мантикий”, “замойишкорона: кўрсатмали; зўний, ҷалгитувчи, алайно-ошкёр” тушунчаларни англатади.

Адабиётни структурализм нұқтаи назаридан ўрганишнинг түртта жиҳатини алоҳида кўрсагиши мумкин: 1) Р.Якобсон, А.Греймас каби олимлар томонидан адабиётни, аниқроги бадий асар матнини тилшунослик нұқтаи назаридан тавсифу таърифлашга бўлган харакат; 2) нарратология ёки матннинг асосий таркибий қисм (структуря) ларини, уларнинг жой эгаллаши ва алмашиши, ўзаро уйғун бирикма ҳосил қилиши, “курама шакл”га кириш қоидаларини тавсифловчи ҳамда бадий матн негизини ташкил қилувчи турли баён услубларини ўзида сақлаган “хикоя қилиш” илмини ривожлантириш; 3) олдинги адабиётга хос бўлган турли концепция ҳамда мумтоз асарлар орқали яратилган турли код (ушбу кодлар сабаб бадий асар ўзига хос мазмун-маъно касб этди – М.Х.) ларни тадқиқ қилиш; 4) бадий асар ўз мазнно-мазмунига эга бўлишига ўқувчининг муносабати, шунингдек, ўқувчи кутаёттан натижага, унинг ижобий ёки салбий тахминларига қарши чиқкани, бинобарин, ўқувчи талабини қондирганини тадқиқ қилиш.

Хуллас, структур адабиётшуносликнинг ижобий жиҳати шундаки, структурализм ғоялари адабий танқидчиликда замонавий адабиётга нисбатан ўзига хос реакция сифатида намоён бўларкан, таъсир кўламини, бадий асар яратиш жараёнида ўз аҳамиятини аниқлашга, шу билан бирга, бадий асар тилидан амалда фойдаланиш, бадий образни қуриш амалиётидаги қоида бузилишларини намоён қилишга харакат қилди. Салбий жиҳати эса – структурализм ўзининг асосий дикқат-эътиборини таркибий қисмлар ва кодларга қаратганлиги билан “адабиёт – бу дунёга тақлид” дегувчи тушунчани рад этди ва, аксинча, уни тил ва маданий кодлар билан тажриба ўтказишдек кўриб чиқди. Структурализм тамойилларига асослаган ғоя ва қарашлар негизида адабиёт муҳим бир жиҳати учун қадрланадики, унга кўра биз дунёни англашга ва муайян тартибга солишга ёрдам берувчи таркибий қисм (структуря) лар, асосий ташкилий материал ва жараёнлар айнан адабиётда жиддий синовдан ўтказилади. Аниқроқ қилиб айтганда, дунё, объектив воқелик айнан адабиётда ўз аксини топади, демак

бизнинг ижтимоий дунёимиз муайян концепция замирида ривожланиши мұкаррардир.

Тарихга назар ташлайлик. Собик иттифоқ даврида адабиётшунослик соҳасида структурализм, бошқача қилиб айтганда, структур адабиётшунослик ўтган асрнинг 20-йилларида шаклдана бошлади. Унда икки оқим бир-бирига қарама-карши чиқди. Масалан, формализм оқими яъни назарияни амалиётдан, шаклни мазмундан ажратишга интилевчи идеалистик йўналиш тарафдорлари бадиий матнни нарса (артефакт) га тенглантириб, дастлабки назарий атама сифатида “материал” ва “усул” тушунчаларини илгари сурган бўлсалар, адабиётшунослик соҳасида структурализм тамойилларини жорий қилишга интилган олимлар матн (текст) ва унинг тузилиши (структуря) ни бир-биридан фарқлашга ҳаракат қилдилар. Уларнинг фикрича, айнан матнда сюжетнинг намоён бўлиши, сюжет негизини ташкил қилувчи қисмлар ўртасидаги муносабатларнинг матн орқали ифодаланиши “ўзгармас қолип”га ўхшайди. “Структур адабиётшунослик” атамасини Ю.Н. Тинянов (1894-1943) илк бор истеъмолга киритаркан, соғ технология ўрнига функционал нуктаи назардан, яъни бадиий яхлитликка боғлиқ ҳолда бадиий асарнинг (хоҳ у шеърий, хоҳ прозаик бўлсин – М.Х.) “конструктив элемент”ларини тадқиқ қилишни тақозо этувчи дастурни тақдим этган эди⁴.

Структур адабиётшуносликка оид ғоя ва қарашларнинг кейинги ривожи Прага лингвистик мактаби вакиллари фаолияти билан боғлиқ. Улар бадиий ижодни ўзига хос коммуникатив жараён сифатида кўриб чиқарканлар, “бадиий белги” муаммосини кўндаланг қўйишади. Бу ерда матнга нисбатан функционал ёндашиш ғоясига кўлам жиҳатидан анча кенгроқ бўлган семиотик ёндашиш ғоясига мос келади. Таъкидлаш жоизки, семиотика кейинчалик структур адабиётшуносликка сезиларли даражада таъсир кўрсатди. Бу борада матнни структуравий таҳлилдан ўtkазиш жараёни, шунингдек, адабий асарни ташкил қилишда “қатнашувчи” таркибий

⁴ Қаранг.: Тинянов Ю. Н., Якобсон Р. О. Проблемы изучения литературы и языка // Тинянов Ю. Н. Поэтика. История литературы. Кино. - М., 1977. - С. 282-283.

қисмларнинг ўзига хос ҳусусиятларини аниқлашга имкон берувчи “бинар оппозиция” (икки нарсани қарама-қарши қўйиш) назарияси мухим аҳамият касб этди.

1960-йиллардан бошлиб Собиқ иттифоқ илм-фанида структурализм, бошқа мамлакатлардаги қаби, структур тилшунослик, математик мантиқ, информация назарияси сингари тушунча ва услубларга сезиларли даражада таъсир кўрсата бошлади. Адабиётшунослик соҳасида бадиий таҳлилнинг асосий вазифаларидан бири деб адабий асарнинг структуравий сатҳларини аниқлашга қаратилди. Аниқроқ қилиб айтганда, матн иерархик кўринишида, яъни куйи элемантларнинг юқори элементларга босқичма-босқич бўйсуниши, бир-бирини тақозо этиши, шу тариқа яхлит ҳолда намоён бўлишига эътибор берилди. Бундай системада юқори босқичдаги бирликлар қуви турувчи бирликлардан ҳосил бўлади. Кейинчалик ҳар бир босқичда оддий элементлар аниқланади, алоҳида ажратилади ва уларнинг бирга кўшила (боғлана, қўллана) олиши ҳамда бирлик ҳосил қилиш (синтагматика) ва синфларга бирлашиши (парадигматика) қоидалари имкон қадар қатъий руйхатта олинади. Шу тариқа адабий асар (объект) да барча коммуникация шакллари учун умумий бўлган белгилар намоён бўлади. Айни пайтда биринчи қатор системалардан фарқли ўлароқ (уларга табиий тил мансубдир – М.Х.), бадиий асарнинг мазмуни (асарнинг ичida сақланган информация – М.Х.) “иккиласмчи модел система” сифатида намоён бўлади. Кўринишидан қатъий назар, хоҳ у илмий, хоҳ публицистик, хоҳ расмий, хоҳ бадиий бўлсин, матнни объектлаштириш (мужассамлантириш, гавдалантириш, ифодалаш)га бўлган ҳаракат тадқиқотчиларнинг асосий кучини муайян тизим (структуря) ни ташкил этувчи таркибий қисм (элемент) ларни матн ичida маҳкам боғлаб турган алоқа (синтаксика) ларни аниқлашга йўналтиради. Шундай қилиб, структур адабиётшунослик тамойиллари асосан алоҳида олинган матн (одатга кўра, шеърий) лар таҳлилига, бадиий тилнинг сатҳларини кўриб чиқишига, таржима назарияси ва амалиётига қаратилди.

Яна бир муҳим жиҳати шундаки, оғзаки ижод семантикасига (синтаксика билан тақкослаганды), аниқ методларнинг, биринчи навбатда, структурунинг матндан ташқаридаги воқелик билан муносабати (матн – маданият) ни аниклашда, жорий этилиши қийин кечади. Бу йўналишда изланишлар энди бошланмоқда. Бу ўринда структур адабиётшуносликнинг асосий мақсади – ўзига хос “дунё модели”ни тадқик килишдир. Мазкур “дунё модели” адабий асар ёхуд асарлар туркумида яратилган экан, бинобарин, алоҳида олинган муаллиф ижодида, муайян жанрга оид тизим ёки бадиий йўналишда мужассамланади.

Бадиий матнга структуравий ёндашишнинг учинчи жиҳати – прагматика, яъни структура ва муаллиф, структура ва бадиий асар ўқувчиси ўртасидаги ўзвий алоқадорлик муаммоси бўлиб, бугунги кунда ҳам бу масала етарлича ёритилмаган.

Дарҳақиқат, XX аср лингвистика фанининг “отаси” дея эътироф қилинган швейцариялик тилшунос Фердинад де Соссюрнинг “Умумий тилшунослик курси” (*Cours de linguistique générale*, 1916) номли асари таъсирида Р.Барт, А.Греймас, Ц.Тодоров каби олимларнинг изланишлари туфайли структурализм тамойиллари адабиётшунослик соҳасида ҳам кенг ёйилиб, равнак топди. АҚШда ушбу йўналишнинг юксалиши дескриптив тилшунослик мактаби вакиллари ҳамда Ч.С. Пирс ва Ч.У. Моррисларнинг семиотикага оид гоя ва қараашлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Структур адабиётшунослик тамойилларининг кенг майдон бўйлаб ривожланишида бир-бири билан рақобат олиб борган тенденциялар ўртасида чегара ўрнатишнинг ҳозирча имкони йўқ. Лекин бугунги кунда структуравий методнинг хилма-хиллиги яққол кўзга ташланмоқда. Бу метод турлича талқин қилинмоқда. Улар орасида психоанализ (Ж. Лакан) ва социология (Л. Голдманн) гояларига асослаган талқинлар эндиликда етакчи ўринга кўтарилди.

Кенг маънода – адабий ҳодиса, тор маънода – адабий асарни факат тилга оид структурага олиб бориб тақашга бўлган ҳаракатлар билан бир қаторда, структурализм XX аср охирида семиотик (ёхуд семиологик) ёндашувга қарама-қарши қўйилди. Аникроқ килиб

айтганда, милоддан аввал, милоддан кейин мавжуд бўлган мафкуралар тарихини тадқиқ қилишда семиотик таҳлилдан (Ю. Кристева) кенг фойдаланила бошланди.

Адабиётшунослик илмига структурализм тамоилларининг кириб келиши масаласи бугунги кунда ҳам долзарблигича қолмоқда. Бу масала атрофида қизгин баҳс-мунозаралар бўлиб ўтмоқда. Танқидий фикрлар, асосан, “формал услугуб”ларга қайтиш, аксарият ҳолларда матнларнинг ўзига хос жиҳатларини аниқлаш ўрнига бадиий асар элементлари орасидаги мавҳум алоқаларга эътибор қаратиш, асарнинг қадр-қимматини тарихий-маданий жиҳатдан баҳолашда асосий мезонларнинг йўклиги масаласи атрофида баҳс олиб борилмоқда. Ушбу танқидий фикрларга жавобан структурализм тарафдорлари матннинг мазмун-маъносини аниқлашда семиотик таҳлил воситаларининг мавжудлиги, бадиий асарни чукур ва кенг кўламда ўрганиш муаммосини ҳал этишда структуравий таҳлил самараси, умуман олганда, структур адабиётшунослик адабиётдаги класик метод ва методологияни инкор этмасдан, балки уни тўлдиради деган фикрни илгари сурмоқдалар.

Шу билан бирга, илмий тавсиф ва таърифлашнинг статик (синхрон) моделларининг тарихий (диахрон) моделлардан устунлиги структур адабиётшуносликнинг заиф томони бўлиб қолмоқда. Фольклор, медиевистика, синтаксика каби турғун, кам ўзгарувчан бадиий системаларни ўрганишда ўзининг самародорлигини оқлаган синхрон ёндашув семантика ва прагматика, айниқса уларнинг ҳозирги адабиётга тегишли жиҳатларини тадқиқ этишда етарли эмаслигини кўрсатди. Бугунги кунда структур адабиётшунослик ўзининг тадқиқот доирасига диахрон муаммони кўшганилигига қарамасдан, узлуксиз кечётган тарихий-адабий жараён кўп ҳолларда “узук-юлук парчалар кетма-кетлигига” намоён бўлмоқда. Модомики, бадиий системаларнинг статик ҳолати уларнинг тадрижий ривожланиш суръатини кўрсатган бўлса, бадиий системаларнинг маҳсус диахрон концепцияларини яратиш ҳозирги

адабиётшунослик талабларига түлиқ жавоб беради деб айтиш мумкин.

Юкорида таъкидланганидек, тилшунослик ва адабиётшуносликда структурализм тамойиллари Ф. де Соссюрнинг “Умумий тилшунослик курси”да ўз ифодасини топган концепцияларга асосланади. Бироқ структурализмнинг умумий тамойилларини ишлаб чиқиши биринчи навбатда Р.О. Якобсоннинг тилшунослик, адабиётшунослик, хусусан семиотика муаммоларига бағишенгандык ишлери билан боғлиқдир.

АҚШда яшаган йирик рус тилшуноси Р.О. Якобсон (*Roman Jakobson*, 1896–1982) ўзининг новаторлик руҳидаги ғоялари ҳамда ташкилотчилик фаолияти билан гуманитар фанлар тараққиётига катта ҳисса кўшди. Олим қаламига мансуб рус тили грамматикаси, рус адабиёти, поэтика, психолингвистика, семиотика, тилнинг умумий назарияси каби йўналишларга бағишенгандык тадқиқотлари буғунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмай, филологик тадқиқотларнинг методологик асосини ташкил этиб келмоқда.

Ф. де Соссюр ўз маъruzаларида тилни XIX аср тарихий тилшунослигига қарама-қарши қўяркан, уни “илмий” нуқтани назардан тадқиқ қилишни уқтиради. Дарвоқе, XIX аср тарихий тилшунослигининг тадқиқот доирасига тилга оид муаммолар киритилган экан, янги концепция тилшуносликка тегишли хилмажил ҳодисаларни “муносабатлар системаси”га жамлаб, у ерда тилнинг таркибий қисмлари, уларнинг маъноси, мазмун-моҳияти ўзаро таъсир, ўзаро алоқадорлик жиҳати асосида аниқланади.

Бундан келиб чиқадики, структур тилшунослик нутқ жараёнини эмас, балки ўзига хос система, “структуравий яхлитлик”ни ўрганади. Р.О. Якобсон ишларида тилга оид элементлар факат улар бажараётган функция жиҳатидан ўрганилиши мумкин дегувчи гоя ўз аксини топди.

Формализм мактаби (айниқса Р. Якобсон, В.Шкловский, Б. Эйхенбаум) дастурларини, структур тилшунослик тамойиларини ҳамда Прага лингвистик мактаби вакиллари илгари сурган ғояларни бадиий матн таҳлилига татбиқ этиб, структурализм тарафдорлари

адабиётни яратиш ва идроқ этишнинг универсал тамойил ва қонунларини топишга, таъбир жоиз бўлса, “адабиёт морфологияси”-ни илмий жиҳатдан тасаввур қилишга, қолаверса, батафсил таърифлаб беришга ҳаракат килдилар десак муболага бўлмайди. Шу билан бирга, бирмунча вақт мобайнида бадиий матнларни тадқиқ қилиш методологиясига аслида тилшуносликка оид, хусусан, Прага лингвистик мактаби вакиллари кўтариб чиккан оппозиция назарияси, Якобсоннинг морфологик оппозициялар назарияси, Матезиуснинг актуал бўлиниш назарияси, Чомскийнинг генератив тилшунослик назарияси, тил ва услуб функциялари ҳакидаги таълимот, шифрланган ёки номаълум ҳарфлар билан ёзилган матнни ўкиш, дистрибутив метод, трансформацион метод, семантич таҳлил каби тамойиллар киритилган эди.

Ўтган асрнинг 60-70-йилларида структурализм Францияда етакчи илмий йўналишга айланди дейилганда, энг аввало шуни назарда тутиш керакки, айнан шу даврда табиий ва аниқ фанлар соҳасида атомнинг парчаланиши, элементтар зарралар назарияси, кибернетика, структуравий таҳлил каби қатор муҳим қашфиётлар илм-фан хусусидаги тасаввурларимизни тубдан ўзгартирди. Структура тушунчаси умумилмий аҳамият касб эта бошлади.

Дарҳақиқат, структурализмнинг гуманитар фанлар соҳасига кириб келишига француз этнографи ва маданиятшуноси Клод Леви-Стросс (*Claude Lévi-Strauss*, 1908-2009)нинг ҳиссаси бекиёс. У маданиятлар мифология, тилларнинг қардошлиқ системаси каби ҳодисларни ўрганишда Ф. де Соссюрнинг лингвистик моделини татбиқ этиб, катта натижаларга эришди. Леви-Стросс олиб борган тадқиқотларнинг натижалари шуни кўрсатди, билимнинг турли соҳаларида лингвистик назариядан фойдаланиш ўз самарасини албатта беражагини ёрқин мисоллар асосида намоён эта олди. Леви-Стросс қўлга киритган ютуқлари билан структурализмнинг асосий ғоясига эътибор қаратиб: “белгилар системаси, қайси маданиятга тегизили бўлганлигидан қатъий назар, ягона тамойилларга буйсунади”, деган тезисни илгари сурди.

Юқорида таъкидланганимиздек, структурализм филология илмида мустақил йўналиш сифатида ўтган асрнинг 70-йилларида ўз тараққиётининг чўққисига кўтарилиди, илм-фанинг кўпгина соҳаларига ўз таъсирини ўтқазди. Бироқ структурализм руҳидаги методология (ўзининг асосий тамойиллари жиҳатидан – М.Х.) Гарбий Европа, Россия ва қисман АҚШда кенг татбиқ этилди, холос. Р. Барт, К. Леви-Стросс, А. Греймас, Ж. Женетт, Р. Якобсон, Н.С. Трубецкой, Ц. Тодоров, Ю. Кристева, Ю. Лотман каби файласуф, адабиётшунос, тилшунос ва антрополог олимлар структурализмнинг ёрқин намояндадарига айландилар. Структурализмнинг фанлараро эгаллаган мавқеи, ҳаётнинг турли соҳаларида изланишлар олиб борган олимларнинг қизиқиши доирасига структурализмга оид гоя ва тамойилларнинг жорий этилиши структур тадқиқотлар учун умумий ҳисобланмиш ягона лингвистик (семиотика) методология мавжудлиги билан изоҳланди.

Принципиал жиҳатдан муҳими шундаки, структурализм мустақил йўналиш сифатида тилшунослик назарияси ва семиотика асосида ривожланди. Адабиётшуносликка тегишли жиҳатдан эса – структурализм даставвал бадиий матнни иккиласми *йўсиндаги система* (курсив – М.Х.) сифатида кўриб чиқди, шунга мос равишда, адабиёт тил, яъни бирламчи *йўсиндаги система* (курсив – М.Х.) дан фойдаланади. Шундай экан, бадиий матнни структур адабиётшунослик жиҳатидан кенг ва чуқур тадқиқотга бўйсунувчи модел тарзида тақдим этиш мумкин.

Дарҳақиқат, яширин кодларни аниқлаб, адабиёт расм-русумлари исканжасидан қутулиб чиқсан интеллектуал ўкувчи қай тарзда матнни англашини атрофлича тушунтириб бериш структурализм тамойилларига асосланиб изланишлар олиб борган мутахассисларнинг бирдан-бир мақсадига айланди. Шу тариқа, структурализм ғоя ва тамойилларига асосланиш – бу таомилга кўра биз онгиз равиша қилаётган ҳаракатимиз устидан онгли равиша теран фикр-мулоҳаза юритиш тарзидир.

Структур адабиётшуносликнинг асосий мақсади – лингвистика фани негизи ҳисобланмиш семиотика назариясига асосланиб, матн

шакли, колаверса мазмун-моҳиятини бошқарган грамматика, яъни қатъий коида ва яширин кодлар системасини икки хил тушунишга йўл қўймовчи тарзда ифодалаш, ёрқин мисоллар асосида тушунарли қилиб изоҳлаб беришдан иборатдир. Структурализм назариётчиси Ж. Каллер (*Jonathan Culler, 1944 туб.*) “тил тилшунослик негизини қандай ташкил қилган бўлса, худди шундай адабиёт негизини ташкил этувчи поэтикани куриб чиқиш – асосий вазифамиздир”⁵, деган бўлса, унга ҳамоҳанг тарзда Ц. Тодоров: “... ҳар бир конкрет матн бадиийлик сифатини, адабий тил меъёрларига мослигини таърифлаб беришга имкон яратувчи мисолга айланади”⁶, деган фикрни олдинга суради.

Бу борада “код” структур адабиётшуносликнинг муҳим атамасига айланганилигига эътибор қаратишимиз лозим. Код – бу муайян белгилар системасида коммуникацияни таъминлаб берувчи қоидалар мажмуидир. Бундан структуравий таҳлилнинг асосий тамойили келиб чиқади. Масалан, “нодир” бадиий образлар (ҳозирча ғайришуурий, англамаган адабий тил), чукур ва кенг кўламдаги структуравий таҳлилдан ўтказиларкан, структурализм руҳидаги “илмий код” тилига ўтирилади.

Юкорида келтирилган фикр ва мулоҳазаларга таянган ҳолда структурализм тамойилларига асосланган методологияни тилни синхроник тарзда “моделлаштирувчи” дейиш ҳам мумкин.

Эндиликда структурализмнинг дастуруламали ҳисобланган, муҳим аҳамият касб этувчи тамойиллар хусусида фикр юритадиган бўлсак, уларни қуйидагича тақдим этиш мумкин: 1) инсон дунёни тил орқали идрок килади, яъни дунё унинг онги ва тафаккурида тил тарафидан муайян структурага солинади; 2) инсон онги аввал бошдан структурага солинган, яъни инсон онги тил воситасида вужудга келади; 3) “дунё ҳар доим аллақачон ёзилиб бўлган шаклда кўз ўнгимизда намоён бўлади” (Р. Барт).

⁵ Culler, J. Structuralist Poetics: Structuralism, Linguistics, and the Study of Literature London. Ithaca: Cornell University Press, 1975. Бундан бўён инглиз, француз ва русча манбалардан келтирилган ихтибослар муаллиф таржимасида берилади. – М.Х.

⁶ Todorov, Tz. Poétique // Qu'est-ce que le structuralisme? Paris: Seuil, 1968.

Бу тамойилларга батафсил тұхтайлик. Бириңчидан, структурализм ва семиотик таҳлил негизида ётган мұхим тамойил шундаки, тиілсіз англаниши мүмкін бўлган “реаллик” мавжуд эмас. Шубҳасиз, мавхум тушунчалар ҳам, конкрет нарсалар ҳам хиссий ва моддий жиҳатдан англаниши мүмкін. Бироқ улар, бириңчи навбатда, тил орқали ифода этилганидагина ўз маъно ва мазмунига эга бўлади. Мазкур фикр тилни анъанавий тарзда тушунилишини ўзгартириб юборади, вахоланки, тил – бу “реаллик”ни акс эттиришнинг “шаффоф ойна”дек воситасидир. Структурализм нұқтаи назаридан олиб қараганда, аксинча, тил “хира ойна” каби тушунарсиз, ноаниқдир. Биз соддаларча “тилни назорат қиласапмиз” деб ўйлашимиз мүмкін, аслида эса, тил бизни назорат қилади. Шундай экан, “структурна” тушунчаси бадиий матнда асосий ўрин эгаллайди. Бу жиҳатдан структуранинг ҳам функционал, ҳам ғайришуурий хусусияти мұхим аҳамиятга эга.

Ғайришуурий (англанмайдиган) структура – бу ўзига хос “шакл тузувчи” механизм, у инсоннинг ижтимоий (нутқ, феъл-атвор, ҳатти-харакат, кариндошлик муносабатлари, урф-одат ва расм-русум), иқтисодий, маънавий-ахлоқий, ижодий ва ҳоказо фаoliyatlari ning хосиласини вужудга келтиради. Хуллас, бу ҳар қандай мазмун-моҳиятни тартибга солувчи мезонлардан “тўқилган” мато. Шу тариқа, тилга оид структуралар – тафаккур структуралари, қолаверса, инсон онгидаги дунёни тузиш тамойилларига айнан ўхшатилади.

Юқорида айтиб ўтилган бинар оппозиция (икки элемент қарама-каршилиги) лар хусусида фикр юриттанимизда таъкидлаш лозимки, бу структурализм учун фундаментал аҳамиятта эга бўлган тушунчадир. Бинар оппозициялар дейилганда, аввало, объектив воқеликдаги ҳодисаларни ғайришуурий равишда муайян структурага солишини тушуниш лозим. Улар ҳақида илк бор рус тилшуноси Н.С. Трубецкойнинг фонология масалаларига бағишиланган тадқиқотларида сўз юритилади. Фонологик оппозиция ҳодисаси Н.С. Трубецкой тадқиқотларида атрофлича кўриб чиқилиб, амалда ўзининг асослигини намойиш қилаолди. Бу тамойил

кейинчалик гуманитар фанларнинг деярли барча соҳаларига ёйилиб кетди десак янгишмаган бўламиз. Масалан, К. Леви-Стросс ибтидоий жамиятлар томонидан ҳаёт – ўлим; меҳнат – уруу; ҳом овқат – пишган овқат; оқ – қора; хўл – қуруқ каби онгсиз равишда ўзлаштириб олинган бинар оппозицияларни шу аснода аниқлади. Р. Барт ўзининг “Мифология” (*Mythologies*, 1957) рисоласида кундалик ҳаётимизда кўп учрайдиган кўпириб юувчи воситалар рекламаси таъсири, самарадорлиги хусусида сўз юритаркан, унингча, рекламада чукурлик – юза қисм; кукун – гель оппозицияси келтирилиши харидор онгидаги “бундай “ажойиб восита” албатта кир ёки доғ тушган жойнинг ич-ичига кириб, тоза қилиб ювиб ташлайди” дегувчи тушунчани ҳосил қилиши муқаррар. Барт мантиғига қараганда, харидор онгсиз, ўзи билмаган тарзда “чукурлик”ни “танлаб” олади⁷. Шунингдек, Р.О. Якобсон ва Ю.М. Лотман ишларида ҳам бинар оппозициялардан фойдаланишининг ёрқин мисолларини учратишимиз мумкин. Бошқача қилиб айтганда, адабиётшуноснинг: “Наҳотки муаллиф бундай мураккаб йўл тутган бўлса?” деган саволига, тильтунос иккиланмасдан: “Ха” деган жавобни беради. Ва охирида: “Албатта англамаган ҳолда. Муаллиф ўрнига тил “гапиради”, деб қўшиб қўяди. Иккови ҳам структурализм тарафадорлари эканлигини унутмайлик.

Иккинчидан, ҳар қандай тарихий-маданий ҳодисани муайян белгилар системаси воситасида англаш мумкин. Белгилар системаси эса – тил.

Адабиёт ҳам, коммуникациянинг бошқа кўринишлари каби, – белгилар системасидир. Маъно ва мазмун, ўз ўрнида, реляция (таркибий қисмларнинг ўзаро ҳаракати), яъни мазкур системанинг белгилари ўргасидаги муносабат натижасидек намоён бўлади. Тадқиқот методининг тўлиқлигича структуравий – таҳлилга асосланганлиги ўрганилаётган обьектдаги маъно ва мазмун таркибий қисмларининг жойлашувига боғлик эканлигини англатади. Бу ерда Р. Якобсон, Р. Барт, М. Серр каби олимлар илгари сурган

⁷ Barthes, R. *Mythologies*. Paris: Seuil, 1957.

“модел – намуна – тақдимот” тамойилига эътибор қаратиш лозим. Масалан, Р. Якобсон: “... асосий вазифа системанинг ички қонуниятларини аниқлашда ётиди”⁸, деб таъкидлайди.

Ролан Барт фикрича, “... адабиётшунослик бадиий асарда айнан қайси маънени ахтаришни кўрсатишга мўлжалланган дегувчи фикр билан хайрлашиш лозим: у бадиий асарга ҳеч қандай маъно “багишламайди”, унда маъно аниқлашгача бормайди ҳам. Аксинча, у ҳар қандай маъноларни вужудга келтириш мантигини таърифлайди. Ўз ўрнида, таърифланган мантиқ, худди французча ибора ва сўзлар французларнинг тилига қандай мувофиқ келса, инсоннинг рамзий мантиғига ҳам худди шундай түғри келади”⁹.

Француз файласуфи ва ёзувчиси М. Серр (*Michel Serres*, 1930-2004) структурализм хусусида ўз фикрини билдиаркан, жумладан шундай ёзади: “Муайян тарихий-маданий мазмунга нисбатан, хоҳ у шахс, хоҳ нарса бўлсин, ўтказилаётган таҳлил ушбу мазмунни намуна сифатида юзага чиқарса, демак, у структуравий таҳлил бўлади”¹⁰.

Ва, ниҳоят, учинчидан, структур адабиётшуносликнинг яна бир муҳим жиҳати – матн концепциясидир. Анъанага кўра, асар деб номланувчи ҳодиса тасвириланадиган реаллик (мимесис) ва муаллифнинг яширин ва ошкора интенция (ижодий концепция, ижодий индивидуаллик, психологизм ва ҳоказо) лари билан ўзаро муносабатда бўлади. Интенция (лат. *intention* – “интилиш”, “ният”) – инсон онги, тафаккурининг муайян предметта қаратилганигини англатаркан, аслида унинг замирида хоҳиш, олдиндан ўйлаб қўйилган режа ётади.

Структурализм тарафдорларининг тасавvuрида, “асар” атамаси МАТНга, аниқроқ қилиб айтганда, адабий шарт ва кодларга мувофиқ муайян структуранинг таркибий зелементлари ўртасидаги алоқаларга асосланган ёзув усулига алмаштирилади. Ушбу

⁸ Ю. Н. Тынянов, Р. О. Якобсон. «Проблема изучения литературы и языка», М., «Новый Лев», 1928, № 12, с. 36-37

⁹ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Пер. с фр., вступ. ст. и коммент. Г.К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989. – с. 360.

¹⁰ Serres, M. Hermes. Vol. I. La Communication. Paris: Seuil, 1968

элементлар тасвириланаётган нарса ёки ҳодисанинг ҳаққоний чиқишига даъво қилмасдан, фақат реаллик иллюзияси (яъни, воқеликни нотўғри идрок қилишдан ҳосил бўлган тушунча, тасаввур) ни яратади. Бундан имманентлик (бирор предмет, ҳодиса ёки жараённинг ички хусусиятига хос бўлган, унинг табиатидан келиб чиқадиган қонуният) ва функционаллик (муайян муносабатлар системасида обьект хусусиятларнинг ташки намоён булиши, бажараётган вазифаси) тамойиллари келиб чиқади. Тушунча, тасаввур, идрокимиз тадқиқот обьекти (бадиий асар – М.Х.) хусусиятларини нотўғри талқин қилмайди, бузиб кўрсатмайди, балки матнга хос бўлган категория, унинг ички тузилиши билан айнан тўғри келади, унга мос тушади. Мухими шундаки, матн таҳлили унинг генезиси (келиб чиқиши) ва унинг рецепция (лот. *receptio* – тор маънода: қабул қилиш, тушуниш; кенг маънода – идрок қилиш) сини ҳисобга олмаган ҳолда амалга оширилади.

Ролан Барт фикрича, “Имманент, дохилий тадқиқотнинг мақсади – муайян обьектда тузилиш, алоқа ва ўзаро муносабат структурасини қай тарзда ташкил топишини ўрганишдан иборатdir. Бунинг натижасида асар бир бутун яхлит ҳолда, ўзига хос система, тузилма сифатида намоён бўлади”¹¹. Шу тариқа, илмий метод воситасида асарнинг яхлитлиги ва ўзига хос система сифатида намоён булишини аниқлаш пировардида унинг нисбатан тўғри эканлигини намоён қиласди.

Структурализм тарафдорлари матнни ўзига хос “ёник система” сифатида кўриб чиқарканлар, унда асосий ўринни ташки дунёни акс эттириш эмас, балки структура, яъни таркибий қисмларнинг ўзаро ҳаракати, мазкур системанинг белгилари ўргасидаги муносабатлар, уларнинг бир-бирини тақозо этишлари эгаллайди. Шундай экан, тадқиқотчилар асосли равишда барча тильтунос ва адабиётшунослар кўллаган “ичида / ташқарида”; “бор бўлмоқ / йўқ бўлмоқ”; “ижобий қаҳрамон / салбий қаҳрамон”; “эркакларга хос / аёлларга хос”;

¹¹ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. / Пер. с фр., вступ. ст. и коммент. Г.К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989. – с. 360.

“устки қисм / пастки қисм”; “мутассил / муваққат”; “оқ / қора”; “ёргулук / қоронгалик” каби “бинар оппозиция”, ёки бошқача килиб айтганда, қарама-қарши жуфтликларга мурожаат қилишади.

Бу ерда структурализмнинг пойдеворини ташкил қилувчи “Муаллиф ўлими” концепцияси хусусида тұхталиб үтиш жоиздир. Аслида, “Муаллиф ўлими” (*La mort de l'auteur*) Р. Бартнинг 1967 йилда нашр қилинган эссесининг номидир¹². Унда муаллиф анъанавий танқидчилікка карши фикр билдиради. Аникроқ килиб айтганда, анъанавий танқидчиликда муаллифнинг ижодий нияти ва биографияси матн талқининг қўшилишини танқид остига олиб, Барт ёзилған нарса ва ёзувчи ўргасида ҳеч қандай алоқа мавжуд эмас, уларнинг ўргасида муносабат йўқ, деган фикрни илгари суради. 1968 йил “Manteia” журналининг 5-сонида қайта эълон қилинган ушбу эссе адабиётшунослик ва танқидчиликда катта шов-шув қутарилишига сабаб бўлди¹³. Р. Барт ушбу эссе сида таникли адабиётшунослар, бадиий асарни таҳлил қилишда асосий дикқат-эътиборни муаллиф шахсиятига қаратишган Гюстав Лансон (*Gustave Lansone*, 1857–1934) ва Шарл Огюстен де Сен-Бёв (*Charles Augustin de Sainte-Beuve*, 1804–1869) ларнинг назарий қарашларига қарши чиқиб, улар билан баҳсга киришади.

Ролан Барт, бадиий асарнинг мазмун-моҳиятини очиб беришда муаллифнинг сиёсий қарашлари, диний эътиқоди, этник мансублиги, психологияси, таржимаи ҳоли ва шахсий хислатлари каби жиҳатларга таянган танқидий методни қораларкан, асосий эътиборни матнни “тушунтириб бериш”да муаллифнинг тажрибаси ва қизиқишилари ҳал этувчи аҳамияттага эга эканлигини ёқлаб чиқади. Барт фикрича, ушбу метод аниқ ва қўлай, бироқ амалда ишончсиз ва талай камчиликларга эга: “Матнни муаллиф ёзди” деб уни шунга мос равишда талқин қилиниш “матнга чеклов қўйиш” демакдир.

¹² Барт Р. Смерть автора / Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. / Пер. с фр., вступ. ст. и коммент. Г.К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989. - с. 384-391.

¹³ Barthes, R. La mort de l'auteur // Manteia, 1968. № 5.

Матнни тұғри талқын қилиш мақсадида ўкувчилар бадий асарни муаллифга әтъибор бермаган ҳолда ўқиб чиқишилари лозим”¹⁴.

Шубхасиз, ҳар бир матн бир нечта қатлам ва маңнолардан иборат. “Матн – шахсий тажрибадан эмас, балки беҳад күп мәданиятлардан олинган сүзлардан түқилған мато”, деб Барт матн ва мато ўртасида ўхшашик жиҳатларни аниқлады¹⁵. Маттннинг асосий маъно-мазмуни ёзувчининг “иштиёқ”и ёки “таъб”ига эмас, ўкувчилар таассуротига боғлиқидир.

Асосий ижодий таъсир ўтказмайдыган муаллиф, Барт талқинида, шунчаки ёзувчи (ингл. *scriptor*) дир. Аникроқ килиб айтганда, “муаллиф” (ингл. *author*) ва “муаллифлик” (*authority*) атамалари ўртасида анъанавий изчилликни йүқотиши учун Барт *scriptor* сүзидан фойдаланади. Унинг фикрича, “ёзувчининг вазифаси ишни “изохлаш”да эмас, “бажариш”дан иборат. Ёзувчи матн билан бир вактда “туғилади”; у ёзиш чөғида ҳам, ундан кейин ҳам ҳеч нарсага эгалик құлмайды; айни замонда, предикат (ингл. *predicate* - кесим) сифатида субъект (ингл. *subject* – эга) ҳам эмасдир. Ҳар бир китоб “шу ерда ва ҳозир ёзилған”, ҳар бир янги ўқилишда янгитдан яратиласы, чунки маъно маибаи факат тишининг ўзида ва ўкувчининг таассуротида ётибди”¹⁶.

Барт, ўз фикрини давом эттиаркан, адабиётта нисбатан анъанавий танқидий ёндашув мураккаб – бир муаммони күттарғанлыгини таъкидлайды: ёзувчи матнга бағищлаган, унга сингдирған маънени биз англай олармеканмиз? Барт йўқ деб ҳисоблайды. Ёзиш, қайд қилиш, “ҳар қандай товушнинг парчаланиб кетиши” ягона талқын қилиш ёки, ҳеч бўлмаганда, таҳмин қилишга йўл кўймайди. (Этъиборга молик жиҳати шундаки, ушбу муаммо доимо Бартнинг дикқат марказида бўлган; бу муаммога у бошқа тадқиқотларида, масалан, “S/Z” китобида яна қайтади ва батафсил кўриб чиқади –М.Х.)

¹⁴ Барт Р. Смерть автора / Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. / Пер. с фр., вступ. ст. и коммент. Г.К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989. - с. 386.

¹⁵ Ўша манба, 385 бет.

¹⁶ Ўша манба, 388-389 бет.

Бу муаммо XIX аср охири – XX аср бошида адабиётшунос ва мұнакқидлар ишларыда у ёки бу даражада үрганилғанлыгини тан олиб, Барт ўз эссеисіда француз шоири, символизм шеърияты дарғаси Стефан Малларме (*Stéphane Mallarmé*, 1842-1898) нинг: “...тилнинг ўзи гапиради” деган машхур иборасини келтиради. Барт, шунингдек, XX асрнинг машхур ёзувчиларидан бири, “Йүқотилған вактни ахтариб” (“*Du côté de chez Swann*”) номли романлар түркүми мұаллифи, француз адиби Марсел Пруст (*Marcel Proust*; 1871–1922) ижоди ҳақида ҳам тұхталиб үтади. Унинг назарыда, “Пруст доимо ёзувчи ва у яраттан рамзий маңындар жөннөн көрсеткендегі маңындардың көрнекілігінде” мәннен көрсеткендегі маңындардың көрнекілігінде”¹⁷.

Хуллас, “мұаллиф” ва “мұаллифлик” атамалари ўртасидаги тағовутни аниклаш – “Мұаллиф ўлеми” эссеининг асосий ғоясини ташкил қылғанды. Барт бу ғояни илгари суріб: “Матннинг ягона маңындарының көрнекілігінде” мәннен көрсеткендегі маңындардың көрнекілігінде”¹⁷.

Демек, структурализм нұқтаи назаридан олиб қаралғанда, асар мұаллифи, хоҳ у насрнавис, хоҳ шоир бўлсин, үзининг ижодий дастури, ижодий индивидуаллиги, психологияси, қолаверса дунёқараши, имон-эътиқоди, феъл-атвори каби хислатлар жиҳатидан ном-нишонсиз “Учирилади”. Майдонга тил, матн, код, структура чиқади. Яъни, “сунъий қолипга солиш”, тайёр қолиплар асосида тасвирий-ифодавий воситаларни яратиш ва уларни амалда кўллаш, инвариант (лот. *invariabilis* – үзгармайдиган) структураларни ахтариш, “бутун борлиқни қамраб олувчи объективлик” каби тушунчалар билан боғлиқ бўлган тил, матн, код, структура – буларнинг ҳаммаси структурализм тамойилларига асосланган тадқиқотнинг дикқат марказида туради.

Бундан ташқари, матн шахсга боғлиқ бўлмаган ўзига хос конструкция, тилга оид система фаолиятнинг маҳсулі сифатида намоён бўлади. Мұаллифнинг иродаси, ижодий нияти ва бошқа

¹⁷ Үша маңба, 389 бет.

“инсонпарвалик” руҳидаги интенциялар ўрнига матн маконида “лисоний ғайришуурыйлик” ҳаракат қиласи. Аникроқ қилиб айтганда, муаллиф ўрнига матн галиради, бирок тил муаллифнинг тили эмас, балки кодлар тилига айланади. Шу нуқтаи назардан, “муаллиф ўлган”, чунки унинг онги, тафаккури, қолаверса, “Мен” – инсоннинг ўз-ўзини англаши, унинг руҳий маркази иккиласи даражага тушиб кетади.

Таъкидлаш жоизки, структурализмнинг бир қатор муҳим гояларини ўзида мужассам этган “Муаллиф ўлими” эссеси Гарбий Европа филология илмига, хусусан Ж.Женнет, Ц.Тодоров, Ю.Кристева, Ж.Бодрийяр, А.Компаньон, Ж.Деррида, М.Фуко каби структурализм ва постструктурализм тарафдорларига, шубҳасиз, сезиларли даражада таъсир кўрсатди.

Шунга қарамасдан, тилшунослик ва адабиётшуносликнинг тадрижий ривожида етакчи рол ўйнаган структурализмнинг ашаддий рақиблари ҳам бўлган. Улар фаолиятига батафсил тўхталиб ўтирамаймиз, чунки бу унчалик муҳим эмас. Аммо уларнинг структурализм гояларига зид баъзи бир методологик қарашларига эътибор қаратишимииз лозим бўлади. Биринчидан, структурализм тарафдорларининг дунёни англаш ва идрок қилишда тилнинг муҳим аҳамияти хусусидаги асосий концепцияси бадий матнга бўлган мимесис (ижодкорнинг ҳаётга эркин тақлид қилиши) нуқтаи назаридан ёндашув (маданий-тариҳий, психологияк ва ҳоказо) ларга қарама-қарши қўйилади. Иккинчидан, адабий ҳодиса (матн – М.Х.) ларга қатъий равишда синхрон ёндашиш туфайли, структуралистлар тадқиқот доирасидан адабиёт тариҳи, адабиёт социологияси, маданий-тариҳий шароит, муаллифлик интенцияси, матнни яратиш тариҳи каби муҳим жиҳатларни чиқариб ташлайдилар. Бу эса тадқиқотнинг бир ёқлама олиб борилишини таъминлайди. Учинчидан, шахснинг биографияси ва психологияси, психоанализ (З.Фрейд, К.Юнг), феноменология (Э.Гуссерль), экзистенциализм (М.Хайдеггер, Ж.-П. Сартр) нуқтаи назаридан танқид бадий асарни бевосита муаллиф билан боғлашга ҳаракат қилувчи адабиётшунослар “муаллиф ўлими” концепциясини илгари сурган

структуралистларнинг “төявий рақиб”ларига айланишиди. Тўртингидан, рецепция, аниқроғи, четдан таъсирсиз, эркин идрок қилиш, бевосита англашга барҳам берилади, чунки структуралистларнинг тадқиқот доирасини асослаб берувчи назарий қарашлари рецепциянинг “модел”ини ҳам тайёр ҳолда тақдим этади. Масалан, америкалик адабиётшунос Ж.Каллер ўзининг “Структурализм руҳидаги поэтика” (“Structuralist Poetics”) асарида, Н.Чомский ва А.Греймас кетидан, “адабий компетенция” (кенг маънода – адабиёт; тор маънода –бадиий асардан яхши хабардор бўлиш – М.Х.) концепциясини ишлаб чиқди. Унга кўра, ўқувчининг адабий тил қонунларини яхши билиши гўёки олдиндан “матнга ёзилган” (*inscribed reader*) бўлади. Бу нуқтаи назардан, структурализм бадиий эстетика ва ўқувчиларнинг бадиий асар юзасидан билдирган танқидига қарши туради. Ва, ниҳоят, бешинчидан, структурализмнинг кенг маънода эстетикага қарши қўйилганилигиdir. Структурализм нуқтаи назаридан олиб қараганда, бадиий асар маълум кодлардан ташкил топган. Агарда код моҳиятан ва мазмунан бошқа кодга ўтказилиши, кўчирилиши мумкин бўлса, бадиий асарни осонлик билан математика формулалари кўринишида тасаввур килиш мумкин. Бу ерда бадиий асарнинг эстетика жиҳатдан ноёблиги ўз аҳамиятини йўқотади.

Хуллас, танганинг иккинчи томони ҳам бор дейилганидек, анъанавий адабиётшунослик ва структур адабиётшунослик ўртасида ҳам ўхшаш, ҳам фарқ қилувчи жиҳатлар мавжуддир. Мухими шундаки, анъанавий адабиётшунослик доирасига кирувчи, унинг негизини ташкил қилувчи методология ва таҳлил воситалари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ва кенг кўлланилмоқда. Структур адабиётшунослик доирасига кирувчи методология ва таҳлил воситалари эса эндиликда маҳсус тадқиқотларгагина хизмат қиласди, десак янглишмаган бўламиз.

Шунга қарамасдан, структурализм тамойилларига асосланган методологиядан фойдаланиш асосан икки соҳада, яъни маданий ҳодиса (адабий асар – М.Х.) ларни семиотика нуқтаи назаридан таҳлил қилиншда ҳамда муайян жанр (роман, трагедия, қисса ва

жоказо) ларда сюжет негизини ташкил қилған комбинация (ўзаро уйғун бирикма) ва вариация (ўзгариш натижасида юзага келған янги күриниш) лардан иборат структураларни таҳлил қилишда олиб бориляпти. Шу билан бирга, структур поэтика концепциясининг равнақ топишида, нарратология (ингл. *narratology* – ҳикоя қилиш назарияси) соҳасида тадқиқотлар олиб боришда ҳам структурализмнинг аҳамияти каттадир.

Таъкидлаш жоизки, ўзининг афзалик ва камчиллик жиҳатларига қарамасдан, структурализм күп ҳолларда асосли равишда танқидга учраган. Дарвоқе, илмий метод сифатида эътироф этилган структурализмнинг танқидига келганды, куйидаги масалаларга эътибор қаратилади:

1) XX асрнинг 70-йилларида, структурализмнинг фалсафий-лингвистик негизи танқиди (Ж.Деррида, Р.Барт, Ж.Делёз, Ж.-Ф. Лиотар ва бошк.) да асос топган постмодернизм ғоялари тараққий этиши билан боғлиқ равишда, структуралистларнинг таҳлил воситалари күлами, күлга киритилған натижаларнинг аниқ ва қатъийлиги, илмий-назарий ва амалий асосларнинг бир маънода ўқилишиңга даъво қилиши, “ёки / ёки” дегувчи бинар оппозицияларнинг катъиян тақдим этилиши илм ахли томонидан “интеллектуал таҳдид” деб баҳоланди;

2) Илм ахлига манзур күринган, йирик адабиётшунос ва тилшунос олимларнинг таҳсилларига сазовор бўлган назарий ишларнинг структурализм тараққиётига кўшган ҳиссасига қарамасдан, у ёки бу бадиий матн материалида структуравий таҳлилнинг аниқ натижалари нуқтаи назаридан, меъеридан ортиқ формал, яъни шаклни мазмундан, назарияни амалиётдан ажратиш, математик методларни татбиқ этиш, “чизма адабиётшунослик”ка интилиш, муаллиф дунёқарашини, унинг ўзига хос услубини формуласаларга олиб бориб тақаш, бадиий асарни матрицага ўхшатиш, “энг охирги структура”ни кашф этишга бўлган тенденциялар яққол кўрина бошлади.

3) Структурализм ғоя ва тамойилларига асосланган тадқиқотлар эстетиканинг асосий, яъни асарга нисбатан эстетик ва бадиий

қадрият нүктай назардан ёндашиш муаммосини ҳал эта олмади. Асарни бир ёқлама таҳлил қилиш, яъни унинг технологик (структуря, тузилиш) томонини кўриб чиқишида, асарнинг манбаси, яратилиш тарихи, эстетик таъсири ва бадиий аҳамияти, маънавий-ахлоқий қадрияти каби жиҳатлар инобатга олинмаслиги асарни жозибадорлик, тароват, ҳиссий таъсирчанликдан маҳрум этади.

II БОБ. БАДИЙ МАТННИНГ СТРУКТУР-СЕМИОТИК ТАДҚИҚИ

Үтган асрнинг 60-70-йилларида Францияда бир қатор олимлар ўз тадқиқотлари билан филология фанида илғор позицияларни эгалтай бошлади, қолаверса бу соҳада оламшумул шухратта ҳам эришдилар. Бевосита улар томонидан структур-семиотик тадқиқотлар доирасига киравчи таҳлил методлари ишлаб чиқилди ва амалда татбиқ этилди. Айниқса К.Леви-Страсс, А. Греймас, Ж.Лакан каби олимларнинг тадқиқотлари қизғин баҳс-мунозаралар күтарилишга сабаб бўлди, гуманитар фанларнинг асосий йўналишларида йирик мактаблар пайдо бўлишига замин яратди, десак муболага бўлмайди.

Гуманитар фанлар, хусусан адабиётшуносликда олиб борилаётган тадқиқотларда ўзининг айрим методларини самарали қўллаган структур лингвистиканинг бошқа соҳаларда ҳам тилга оид моделларни татбиқ қилишдан мақсади нима эди? Бу мураккаб вазифа нечоғлик амалга ошиди? Унинг натижалари қанчалик аниқ чиқди? Структур адабиётшунослик ютуқларини таърифлаганимизда ҳамда холисона баҳолаганимизда бу саволларнинг пайдо бўлиши ажабланарли ҳол эмас.

Аслида тилшуносликка оид методларни гуманитар фанларнинг бошқа соҳаларига ёйиш ва татбиқ қилишнинг асосий мақсади олимларнинг гуманитар фанларни физика ёки математикага бўлмаса ҳам, лоақал табиий фанларга тенгглаштиришга имкон берадиган тадқиқотнинг аниқ методларини яратиш борасидаги ҳаракатлари билан изоҳланади. Бундай татбиқ қилиш тарафдорларининг фикрича, Европа мамлакатларида жадал суръатларда ривожланаётган гуманитар фанларда ҳукм сурган интуитивизм (борлиқни тажрибадан ташқари бевосита мантикий фикр-мулоҳаза йўли билан билиш мумкин деган ақидага асосланган “англаш”) ва субъективизм (моддий дунё мавжудлигини инкор этиб, улар факат одамларнинг онгидагина мавжуд деб қарайдиган идеалистик фалсафий оқим)га барҳам берилган бўларди. Аслида, структурализм

— шак-шубҳасиз экзистенциализм фалсафасига қарши ўлароқ майдонга чиқкан илмий-филологик йўналиш — рационализм (тафаккурни ҳиссий тажрибадан ажратадиган ва аклни билишнинг бирдан-бир манбаи деб ҳисоблайдиган фалсафий оқим) ни тиклашга бўлган тенденция, қолаверса Европа мамлакатларида ижтимоий, илмий ва фалсафий ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ бўлган тенденциялар замирида пайдо бўлди¹⁸.

А. Греймас структур лингвистика хусусида шундай ёзади: “Гуманитар фанлар учун тақдим қилинган методларнинг аҳамиятини табиий фанлар соҳасидаги алгебраик методларга қиёсласа бўлади; фикримизча, айнан шунда структур лингвистиканинг интуитив ёндашишдан устунлиги намоён бўлади. Беназир ақл-заковат, ички ҳис-туйғуга асосланган ёндашиш кўп ҳолларда мураккаб муаммо ечимнинг ягона воситасига айланади, бироқ уни гуманитар фанларнинг бошқа соҳаларида батафсил текшириб (*vérification*) бўлмайди”¹⁹.

Ўзига хос ташкил этилган тил сифатида қабул қилинган ва идроқ этилган адабиётга семиотика нуқтаи назаридан ёндашишнинг бирдан-бир мақсади — гуманитар фанларни қайтадан қуриш учун асосий модел сифатида лингвистикани танлаб олиш, табиий тилларни ўрганиш методикаларини инсон ақлий фаолиятининг асосий, энг аввало, ижодий соҳаларида татбиқ қилишдан иборатдир. Шу ва шунга ўхшашиб фикрлар — XX асрнинг 60-йилларида Фарб мамлакатларида гуманитар фанлар ривожланишининг ўзига хос хусусиятларидан бири эди. Дарвоҳе, нафақат Фарбда: 1960-йилларда санъат ва адабиёт семиотикаси собиқ иттифоқда ҳам кенг майдон бўйлаб тараққий этди. Афсуски, ўша даврда бу соҳада сермаҳсул фаолият кўрсатган Ю.М. Лотман, В.В. Иванов, Б.У. Успенский, Н.И. Балашов, Ю.С. Степанов ва бошқа олимларнинг қарашларига батафсил тўхталиб ўтиш алоҳида тадқиқотни талаб қиласди.

¹⁸ Автономова Н.С. Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках: Критический очерк концепций французского структурализма. М., 1977. с. 31.

¹⁹ Greimas A.J. Sémantique structurale. Paris: Seuil, 1966. p. 60.

Максадга күчадиган бўлсак, шуни айтиш мумкинки, Р. Барт, француз семиотикаси босиб ўтган йўлни муносабат баҳолаб, жумладан шундай ёзди: “Агар Ф. де Соссюр учун лингвистика белгилар ҳақидаги умумий фаннинг бир қисми бўлган бўлса, ҳозирги тадқиқотчиларга лингвистика ва семиотика ўртасидаги муносабатлар қарама-карши кўринади, яъни коммуникациянинг лисоний ва нолисоний системаларини ўрганиш “ҳар қандай семиологик система тил билан боғлиқ” дегувчи қатъий фикрга олиб келади. Бу эса семиотикани лингвистиканинг бир қисми деб ҳисоблашга асос бўлади”²⁰.

А. Греймас ҳам шунга ўхшашиб фикрни билдиради: “Кейинги пайтларда баъзи бир илмий доираларда қандайдир лингвистик монополия ҳақида сўзлар янграмоқда. Кимлардир уни гуманитар фанлар ривожи учун таҳдид, бошқалар эса – уларнинг келгусида тараққий этиши учун замин деб баҳоламоқдалар”²¹. Яна бир муҳим жиҳати шундаки, “лингвистика – кўплаб бошқа семиотик структуралар орасида устун турувчи, кашфиётга танҳо хукуки мавжуд фан”²² эканлигига Греймаснинг ишончи комил. Шу билан бирга, олим ўтган асрнинг 60-йиллари Францияда структурализмни “Эпистемиологик тезлаштирувчи ёхуд секинлаштирувчи омил” деб баҳолашларига шубҳа билан қараган эди.

Француз маданияти ва тарихи назариётчisi M. Фуко (*Michel Foucault*, 1926-1984) истеъмолга кирилган “эпистема” атамасидан фойдалансак, “бу дунёни тасаввур қилиш ёки кўз олдига келтириш усулини аниклаб берувчи муайян билимлар структураси” дегувчи таърифга кўзимиз тушади. Бизнингча эса, эпистема (лотин. *episteme*) – бу ҳар қандай тарихий даврда фикр-мулоҳаза, назария ёки таълимотлар мавжудлигининг шарт-шароитларини белгилаб берадиган тарихтан ўзгарувчан структурадир. Аслида тишлинос бўлсада, структур лингвистика асоечиси сифатида эътироф қилинган Ф. де Соссюрни йирик тарих файласуфи қиёфасида

²⁰ Barthes, R. Le Degré zéro de l'écriture, suivi de Éléments de sémiologie, Editions du Seuil: Paris, 1965.

²¹ Greimas, A.J. Du Sens: essais sémiotiques. Paris: Seuil, 1970. p. 117.

²² Ўша манба, 118 бет.

кўрсатиш ёки фалсафада тарихий моддиюнчиликни, сиёсатда эса – синфий кураш назариясини асослаб берган К. Маркс (*Karl Marx*, 1818-1883) киёфасида замонавий структурализм истиқболини белгилаб берган олимни кўришга бўлган интилишларни Греймас структурализм тамойилларининг инсон ақлий фаолиятининг барча соҳаларига ёйилиши ва татбиқ этилиши билан изоҳлади. Греймас ўз вактида пайқаган ва қисман кўриб чиқкан бундай тенденция “Тель Кель” (*Tel Quel*) журналида фаолият олиб борган бир гурӯҳ адабиётшунос ва танқидчилар, биринчи навбатда, семиотик олима Юлия Кристева (*Julia Kristeva*, 1941 туг.) ишларида яққол кўринади.

Ю. Кристева учун тадқиқотнинг структур-семиотик методларини тан олиш ёки олмаслик – гоявий масаладир. Бу ҳакда унинг семантик таҳлилга бағишинган “Сематаҳлил соҳасида изланишлар” (“*Recherches pour une sémanalyse*” 1969) номли рисоласидан билиб олиш мумкин: “Илм-фанимиздаги ҳозирги вазиятда, – деб ёзади у, – адабий семиотиканинг ёрқин намунасини таклиф этиш – юксак даражада гоявий ҳатти-ҳаракатни амалга ошириш демакдир; ваҳоланки, адабий фаолиятнинг айнан ушбу гоявий мазмуни хусусида оғиз очмаслик ёки ўйламасликни афзал кўришади”²³.

“Семиотик таҳлилда, – давом этади Ю.Кристева, – тилшунослик, мантиқ ёки математик моделларга мурожаат қилинаркан, у ўзига хос нейтрал билимни мужассам этажти деб ўйламасдан, аксинча, ҳар сафар янги модел ва концепцияларни топиш лозим. Ўшанда ҳам эски, тарихан шаклланиб келган билимнинг умумий хусусиятларини намоён қилиб эмас, балки шу пайтгача очилмаган қирраларни, масалан, умумий нутқ, жамоавий иллюзия, устун турган анъана ва урф-одатларнинг асосий эпистемасини ташкил қиласидиган матрицани яратиш лозимдир. Айнан танқидий детерминизм (нарса ва ҳодисаларнинг сабабий боғланишлари ҳақидаги таълимот – М.Х.), яъни муайян маъно англатувчи системанинг эпистемиологик, бинобарин тарихий

²³ Kristeva, J. *Semeiotike: Recherches pour une sémanalyse*. Paris: Seuil, 1969.

жихатдан фарқлаш – семиотикани танқидий фан сифатида тартибга солади, айни пайтда адабиётшунослик ва тильтунослик фанларининг танқидига айлантиради, бошқача қилиб айтганда, уни асосан фараз ва методлар таҳлилига қаратиб, танланган илмий йўналиш тўғри ёки нотўғрилигини кўрсатади”²⁴.

Ю. Кристеванинг ушбу, бир қараща, тушунилиши бир оз қийин сўзларида, семиотикани “илмлар илми”га айлантиришга бўлган ҳаракатни пайқаб олиш мумкин. Тадқиқотчанинг ўйлашиба, семиотика мустакил илмий йўналиш сифатида фалсафанинг ғоявий тахминийлиги ва илмнинг чекланганлигидан эркинроқ бўлади²⁵.

Олима, семиотикада билиш (объектив дунё қонуниятларини англаш) нинг принципиал тарзда янги методини кўраркан, аслини олганда, уни диалектик материализмга асосланган билиш назариясиغا алмаштиришга ҳаракат киласди. Унинг сўзларига қараганда, “семиотика соҳаси – бу материалистик гносеология”²⁶ нинг асосий муаммолари қўйиладиган соҳа, яъни муносабат: материя – маъно; кўп маъно англатувчи амалиётларда битта маъно пайдо бўлиши; ҳар хил маъно англатувчи амалиётларнинг ҳаракат килиши қонуниятларини ўрганиш; ижтимоий тарих ичida ушбу амалиётларнинг ўзига хос тарихини ўрганиш ва ҳоказо”²⁷.

Ю. Кристеванинг гуманитар фанларни қайта қуриш ва асослаб бериш жараённида семиотиканинг роли ва аҳамиятига бўлган қарашида кескин чора-тадбирларни амалга ошириш ҳаракати сезилмоқда. Кези келганда айтиш керакки, вақт ўтиб бундай нуқтаи назар “Янги танқид” журналида салбий баҳоланди: “Адабиётни тадқиқ қилиш соҳасида семиотика истиқболи порлок йўналишларни очиб берса ажаб эмас. Бироқ, академик М. Храпченко тўғри таъкидлаганидек, семиотикани бутунги кун гносеологияси сифатида

²⁴ Kristeva, J. Sémanalyse et production de sens // *Essais de sémiotique poétique*. Paris, Seuil, 1972. p. 208

²⁵ Бу хадда: Kristeva, J. Distance et antiréprésentation // Tel Quel, 1968, № 32, p. 49.

²⁶ гносеология - фалс. билиш назарияси: борликни, дунёни билиш, унинг аниқлиги, манбаи ва шакилари хакидаги фалсафий таълимот.

²⁷ Kristeva, J. Entretien sur la littérature, sémiotique, marxisme // *La Nouvelle critique*, 1970, № 38, p. 34.

кўриб чиқмаслик ва диалектик материализмга асосланган билиш назариясига айлантирилган лозим”²⁸.

Шунга қарамасдан, нафақат Франция, балки Ғарбий Европа мамлакатлари филология илмида ҳам структур-семиотик тадқиқотларнинг роли ва аҳамиятини мутлақлаштириш тенденцияси кузатилган эди. А. Греймас фикрича, айнан структур-семиотик тадқиқотлар юонон-рум анъанасига асосланган Европада гуманитар фанлар, хусусан, санъат ва адабиётни барбод қилишга қодир²⁹. “Тель Кель” журналида фаолият кўрсатган олимларнинг илмий-публицистик мақолаларида ҳам структур-семиотик тадқиқотларнинг ижтимоий жиҳати алоҳида таъкидланади.

Шубҳасиз, буларнинг ҳаммаси соф назарий муаммодек англашилган филологик тадқиқотнинг структур-семиотик методларини амалда кўллаш имконияти ва чегараси хусусидаги баҳсларнинг асослигини нафақат намоён қиласи, балки уларни кўриб чиқиши ва ҳал этишига ижтимоий жиҳатни ҳам киритади. Жамият ҳаётида структур-семиотик тадқиқотларнинг роли ва аҳамиятини кенгроқ талкин қилиш ўтган аср давомида нафакат Франция, балки бутун Европада илм-фанинг юксалиш даражаси хақидаги тасаввуримизни чукур ва атрофлича шакллантариш учун бу масалага тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Адабиётнинг асосий ва ягона воситаси сўз эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Адабиёт табиатан объект сифатида намоён бўлган. Табии тил ва адабий тил ўртасидаги тафовут муаммоси структурализм пайдо бўлганиданоқ кўтарилганингига қарамасдан, лингвистик таҳлил учун энг қулай, колаверса намунали объект сифатида айнан адабиёт (бадиий матнни) тан олинди. Бу ерда қизиқарли бир тафсилот дикқат-эътиборимизни ўзига каратади: бадиий матнни ўрганишда лингвистика қонуниятларини татбиқ қилиш борасида адабиётшунослардан кўра тилшунослар эҳтиёкорона иш тутган

²⁸ Prévost, C. Littérature et idéologies. Propositions pour une réflexion théorique // La Nouvelle critique. 1972, № 57, p. 17.

²⁹ Greimas, A.J. Du Sens: essais sémiotiques. Paris: Seuil, 1970. p. 38.

эдилар. Сабаби, тилшунослар бадий асар таҳлилида тилга оид моделларни ягона йўл ва самарали восита деб ҳисоблайдилар.

Ўтган асрнинг охирларида бир қатор тилшунос, хусусан семиотик олимлар адабиёт, тўғрисини айтганда, тил эмас, аслида нутқ эканлиги, бинобарин, адабиёт таҳлилида тилга оид моделларни эмас, балки янги фан – нутқ лингвистикасини яратиш лозимлиги хусусида фикр билдиридилар. Бу йўсинда фарқ ўрнатиш хусусида атрофлича фикр-мулоҳаза юритиш, қолаверса филология илмида янги соҳа зарурми, йўқми дегувчи масалада бош қотириш турли йўналишда фаолият кўрсатган олимларнинг ишларида учратамиз.

Масалан, машхур тилшунос олим Эмиль Бенвенист (*Emile Benveniste*, 1902-1976) ўзининг “Умумий тилшунослик муаммолари” (1966) китобида шундай ёзади: “Тил ва нутқ – битта реалликни қамраб олганликларига қарамасдан, аслида, бир-биридан кескин фарқ қилувчи икки олам, уларга йўллари турли нукталарда кесишиб ўтадиган иккита ҳар хил лингвистика мосдир. Бир томондан, тахминий эмас, аниқ; мавхум эмас, қатъий жараёнлар воситасида муайян структура ва системаларга ажратиладиган шаклан ва мазмунан бир хил белгилар мажмуи сифатида намоён бўлувчи тил; иккинчидан – жонли мулоқотда пайдо бўлувчи тил (нукт) мавжуддир”³⁰.

Ҳақиқатдан ҳам, турли олимлар ушбу соҳаларнинг ҳар бири ҳамда улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар юзасидан ҳар хил таърифу тавсифлар келтиришади. Э. Бенвенист учун бу – семиотика ва семантиканинг ўзаро муносабати, чунки у нутқ ҳар доим референт алоқалар билан шартланган, бевосита уларга боғлиқ, тил эса – йўқ, деб ҳисоблайди³¹.

Тилшунослиқда “референт”, “референт алоқа” тушунчалари хусусида “мулоқот пайтида билдириладиган муайян фикр таркибидаги лисоний белги англашиладиган конкрет предмет”³² дегувчи таъриф мавжуд.

³⁰ Benveniste, É. Problèmes de linguistique générale Paris. Seuil, 1966.

³¹ Ўша маңба, 127 бер.

³² Лингвистический энциклопедический словарь. / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М : Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.

Унга түхталиб ўтайлик. Референт (лот. *referens* – хабар берувчи, етказувчи, киёсловчи) – муайян нутқ парча (жумла) си эгаси назарда тутган тилдан ташқари (нолисоний) даги воқеликнинг объектидир; референция эса унинг предмети ҳисобланади. Шу билан бирга, алоҳида олинган нутқ парча (жумла) си эгаси нафақат реал воқеликка, балки тасаввурдаги (фаразий) воқеликка таалуқли, масалан, бадиий асар персонажи бўлиши мумкин.

Семиотикадаги белгилар системасининг таркибий қисмлари

Дарвоқе, “референт” атамаси тилшуносликда ном ёки белгига нисбатан фақат тушунча орқали боғланган объектнинг билвосита муносабатини аниқлаш мақсадида инглиз тилшунослари Ч.К. Огден (*Charles Kay Ogden, 1889-1957*) ва А.А. Ричардс (*Ivor Armstrong Richards, 1893-1979*) томонидан уларнинг “Маънонинг маъноси” (*The Meaning of Meaning, 1923*) китобида илк бор қўлтанилди³³.

Ҳозирги тилшунослик (шу жумладан, мантиқ ва фалсафа) да мазкур атама бошқа маънода ишлатилади: референция ҳодисаси, одатга кўра, объектни ва унга ишора қилувчи ном ёки белгини бевосита бир-бирига боғлайди. Шундай қилиб, референция – бу коммуникация жараённида белгининг нолисоний воқелик объектлари билан ўзаро муносабатидир. Тилшуносликда ушбу атама кенг ва тор

³³ Ogden, C.K., Richards, I.A. *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism*. Magdalene College, University of Cambridge, 1923.

маънода талқин килинади. Кенг маънода гап (фикр) даги ҳар бир сўз ўз референт (объект) ига эга; тор маънода эса – сўзниңг референт (объект) ларнинг бир қисми билан ўзаро муносабати, яъни референт (объект) лар бирор бир синфга тааллукли бўлиб, уларни сўзлашувчилар сұхбат жараёнида ўз онгига алоҳида белгилайдилар.

Хуллас, Э. Бенвенист ана шундай нозик жиҳатларга зътибор қаратиб, адабиёт негизини ташкил қилувчи тил ва нутқ ўртасидаги ўзаро муносабатларни аниклади.

Француз файласуфи ва адабиётшуноси Жак Деррида (*Jacques Derrida*, 1930-2004) ва “Approaches to Semiotics” тўплами (буғунги кунда унинг юздан зиёд жилди нашрдан чиқкан.) яратилишида қатнашган Ю. Кристева бошчилигидаги бир гурӯҳ олимлар учун тил ва нутқ – бу маъно (моҳият) ва ҳаёт (борлик) нинг ўзаро муносабатидир, деган ақидага таянилади. Шу сабабдан улар айнан моҳият шаклланиш жараёни (ҳаракат, ўзгариш) ни тадқиқ қилишга интилдилар.

Р. Барт эса нутқни унинг ижтимоий амалиёт билан ўзаро таъсири, ҳаракати, муносабатидан ажратган ҳолда тадқиқ қилишни тасаввур қилолмайди ва нутқ семиотикаси бошқа филологик фанлар билан бирлашиши лозим деб ҳисоблайди.

А. Греймас аксинча, Э. Бенвенистга қарши чиқиб, тил ва нутқ ўртасида катъий чегара ўтказиш самара бермайди, деган фикрни олдинга суради. Унингча, дискурсив структуralар, аслини олганда, тилшунослик объекти эмас, балки матн – тил ва нутқнинг намоён бўлиш шаклларидан бири, уларни синтагматик семиотика доирасида тадқиқ қилиш лозим. Фикрини давом эттиаркан, тадқиқот доирасида факат жумла билан чекланган тилшунослик нутқни ўрганишга ҳали тайёр эмас, дея таъкидлайди. А. Греймас ушбу муаммога ўз муносабатини қуйидагича билдиради: “Равон нутқнинг изотопияси, яъни синтагматик боғланганлиги (*coherence*) хусусида мантикий фикр юритиш учун нутқни тугал маъно касб этувчи жумла (гап) ларнинг бирикуви (*d'énoncés*) сифатида тасаввур қилиш етарли эмас. Битта жумланинг бутун бошли гапни ҳосил қилувчи грамматикаси ҳақида эмас, балки мустақил нутқ ҳақида фикр

юритишига мажбур қилувчи лисоний қонуниятларни тан олиш ўз-ўзидан нутқда ортиқча маъно-мазмун мавжудлигини (*redondance significative*) тан олишдир”³⁴.

Эътиборга молик жиҳати шундаки, тилшунослик илмининг тадрижий ривожланиши адабиётшунослиқда структурализм ғоя ва тамойилларининг равнақ топишида ҳам акс этади. Адабиётшунослик илми ўз тараққиёти давомида гуркираб ривожланиш пайтларини ҳам, инқироз даврларини ҳам бошидан кечирди. Адабиёт – ўзига хос тил ва нутқ тажассуми дегувчи бир ёқлама фикрлар пайдо бўлишига қарамасдан ҳам, изчил ҳаракатдан ҳеч қачон тўхтамаган. Баъзида тадқиқот вазифалари муайян мақсадга мосланиб “тил таҳлили вазифалари” деб белгиланган-лигига қарамасдан, ушбу тадқиқот доираси, қоидага кўра, бир ёқлама ва самарасиз чикқан, қолаверса бадиий асарнинг таҳлили бундай чекланган доирага ҳеч қачон сигмаган. Мисол тариқасида Р. Бартнинг француз адаби Оноре де Бальзак қаламига мансуб “Сарацин” (*Sarrasine*, 1830) новелласини эгаси маълум, кесимини топиш қолган битта улкан жумладек таҳлил қилишга бўлган ҳаракатини³⁵ ёки Ц. Тодоровнинг новелла жанрига хос мураккаб сюжет чизиги грамматикасини яратиш бўйича тажрибасини³⁶ кўрсатиш мумкин.

Ўтган асрнинг 60-70-йилларида структур адабиётшунослик гўё ўз қобиғига ўралашиб қолгандек туюлганда, унинг ривожига тилшунослиқда устуник қила бошлаган кенг қамрошли жараёнлар жиддий таъсир кўрсатди. Уларни умумлаштириб, лисоний системанинг куйи сатҳи (унинг максимал бирлиги сифатида тугал маъно касб этувчи жумлалардан таркиб топган гап бўлган, яъни микросистема –М.Х.) таҳлилидан макроструктуралар, яъни матн таҳлилига ўтиш жараёни, деб тавсифлашимиз мумкин. Рус тилшуноси Т.М. Николаева таъкидлаганидек, “ушбу жараён XX асрнинг 60-йиллари иккинчи ярми ва 70-йилларни тўла қамраб

³⁴ Greimas, A. J. Pour une théorie du discours poétique. // *Essais de sémiotique poétique*. Paris: Seuil, 1972. p. 8.

³⁵ Barthes, R. S/Z. Paris: Seuil, 1970.

³⁶ Todorov, Tz. Grammaire du Décameron. The Hague. Paris: Seuil, 1969.

олган матн лингвистикасининг жадал суръатда ривожланиши билан алоҳида ажралиб туради”³⁷.

Умуман олганда, тилшунослиқда тилни белгилар системаси сифатида кўриб чиқиб, унинг таркибий компонентлари бўлмиш фонетик, грамматик, лексик бирликлар ўргасидаги ўзаро боғланиш ва муносабатларни тадқик қилувчи оқимдек намоён бўлган структурализм адабиётшунослик соҳасида ҳам структуралистик йўналишга асос солди.

Структурализм тамойилларига асосланган адабиётшунослик нинг кейинги ривожига, унинг такомиллашувига матн лингвистикасининг таъсири сезиларли даражада бўлган. Буни, кўп жиҳатдан, адабиётшуносликнинг ички ривожланиш қонуниятлари билан ҳам изоҳласа бўлади. Анъанавий адабиётшунослик доирасида “ёпиқ структура”лар таҳлили ёки асарни ёпиқ структура сифатида чукур таҳлил қилишда мавжуд воситалар етарли эмаслиги ўтган асрнинг 70-йилларида олиб борилган тадқикотларда яққол кўрина бошлади. Чунончи, адабиётшунослик билан яқиндан шуғулланган Р. Барт бу соҳада рўй берадиган ўзгаришларни, юзага келган мураккаб вазиятни ўз вақтида пайқаб, чиқишларининг бирида, жумладан, шундай фикр билдирганди: “Матн негизини унинг объектив тарзда тадқик қилиниши мумкин бўлган ёпиқ структураси ташкил қиласи. Матнинг бошқа матн, бошқа код, бошқа белгиларга ҳавола қилиши; бошқача килиб айтганда, матн мазмун-моҳиятига теран назар ташлаш, матнни “очиб берин”, аслида, матнда эмас, балки унинг матнлараро хусусиятида ётади. Илмий тадқикотлар амалиётида ўзок вақт мобайнида бир-бирини инкор этувчи деб ҳисобланган икки ғояни, худди назарияни амалиёт билан бирлаштиргандек, структура ғояси ва комбинацион (вариацион) чексизлик ғоясини бирлаштириш лозим”³⁸.

Бундай фикрларни нафақат структурализм доирасида содир бўлаётган жараён ҳамда социолингвистика, неогерменевтика ва

³⁷ Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы. // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978. Вып VIII. с.5.

³⁸ Barthes, R. La Chambre claire. Note sur la photographie. Paris: Seuil, 1980. p. 34.

рецептив эстетика равнақ топишида мужассамланган жараёнларнинг аксидек қабул қилиш мумкин, балки уларни структурализмнинг ички ривожланиши, такомиллашуви жиҳатидан ҳам кўриб чиқиш зарур. Ўтган асрнинг 70-йилларида структурализм тарафдорлари ўзлари эгаллаган асосий позицияларнинг замон талабларига тўлиқ жавоб бермаслиги, таҳлилий метод ва мавжуд тасвирий-ифодавий воситаларнинг етарли эмаслигини чукурроқ сеза бошладилар.

Бадиий асар таҳлилиниң асосий куроли сифатида олинган лингвистик воситаларнинг кўлами чекланганилиги хусусидаги фикр рус адабиётшуноси М.М. Бахтиннинг 1970-йиллар охирида нашр килинган роман жанри муаммоларига бағишлиланган ишларида батафсил ўз ифодасини топди. Таъкидлаш жоизки, М.М. Бахтин (1895-1975) асосий диққат-эътиборини ҳикоя қилишнинг эпик шакли ва роман жанри муаммоларига қаратган эди. Унинг бадиий асардаги драматик полифонизм (кўп овозлилик) концепцияси адабиётни ўрганишда муҳим аҳамият касб этди. Машхур француз адиби Франсуа Рабле (*François Rabelais*, 1494-1553) “Гарантюа ва Пантагрюэль” (*La vie très horifique du grand Gargantua, père de Pantagruel*, 1532) романининг бадиий хусусиятларини атрофлича ўрганиб, М.М. Бахтин ҳар қандай миллий маданиятга хос бўлган адабий шакл назариясини ишлаб чиқди. М.М. Бахтин, бадиий асарни санъат ҳодисаси сифатида кўриб чиқаркан, асар таҳлили натижалари ўлароқ, адабиётшуносликка полифонизм, хронотоп, карнаваллаштириш, мениппея каби тушунчаларни киритди. Илмий фаолиятда факат адабиёт билан чекланиб қолмасдан, Бахтин тилшуносликнинг умумназарий масалалари, стилистика ва нутқ жанри назариясига бағишлиланган бир қатор тадқиқотларни яратди. Замондошлари томонидан деярли унутиб юборилган Бахтин адабиётшунослик илмига 1960-йиллар шогирдлари В.В. Кожинов, С.Г. Бочаров, Г.Д. Гачев, В.Н. Турбин ва бошқалар томонидан фанга қайтарилиди. Шогирдлари кўмагида у Франсуа Рабле ҳаёти ва ижоди ҳакидаги тадқиқотини нашр қилишга, Ф.М. Достоевский ижодига бағишлиланган китобини қайта нашрдан чиқаришга, адабиёт назариясига доир мақолалар тўпламини чоп этишга муваффақ

бўлди. М.М. Бахтиларинг асосий ишлари тез орада хорижий тилларга таржима қилиниб, Ғарбий Европа адабиётшунослигида юксак баҳоланди. Олимнинг назарияси айниқса Францияда Ц. Тодоров ва Ю. Кристеваларнинг саъй-ҳаракати ўлароқ катта шуҳрат козонган эди.

Биз М.М. Бахтиларига батафсил тўхталиб ўтишни мақсад қилиб қўймаган бўлсақда, олимнинг 1960-йилларда билдирган куйидаги фикрини келтириб ўтишни лозим топдик: “Масалани бир оз соддалаштирайлик: соғ лингвистик муносабатлар (яъни лингвистика предмети) – бу муайян белгининг бошқа белгига ҳамда тил системаси ёки матн доирасидаги мавжуд белгиларга бўлган муносабати (яъни белгилар ўртасидаги системали ёхуд чизиқли муносабат) дир. Баён қилингган фикр-мулоҳазанинг реал воқеликка, реал тарзда гапираётган субъектга ва бошқа реал фикр-мулоҳазаларга бўлган муносабати, шунингдек муайян фикр-мулоҳазани илк дафъа ҳақиқий ёки ёлғон, гўзал ёки бемаъни ва ҳоказо қилувчи муносабатлар, ҳеч қачон лингвистиканинг предмети бўлаолмайди. Сабаби, алоҳида белгилар, тил системалари ёки белгилардан таркиб топган матн ҳеч бир вақт на ҳақиқий, на ёлғон, на гўзал, на бемаъни бўлмайди”³⁹.

Адолат юзасидан айтиш керакки, 1960-йиллар охирига келиб Р. Барт матнни ўрганишни юқори илмий савияга кўтариш қанчалик муҳим, шу билан бирга, қанчалик сермашаққат эканлигини яхши тушунган. Унинг фикрича, “матнни чуқур ва кенг қамровли тадқиқ қилиш жараёнида уни ижтимоий амалиёт билан чамбарчас боғлаш лозим, ўшандагина матнни ўрганиш даражаси сифат ва микдор жиҳатидан анча мукаммал кўриниш ҳосил қилган бўларди. Матн таҳлилини тилшунослик доирасидан чиқариб, тарих, психология ва эстетика каби экстрасемиотик фанлар билан ўзаро таъсир, ўзаро ҳаракатга, бир сўз билан айтганда, шу фанлар билан бирлаштиришга интилиш лозим”⁴⁰. Афсуски, Бартнинг шу ва шу каби фикрлари

³⁹ Бахтил М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1965. с. 303.

⁴⁰ Barthes, R. Leçon inaugurale de la chaire de sémiologie littéraire du Collège de France, prononcée le 7 janvier 1977. Paris, 1978. pp. 446, 449.

фақат декларация, яъни тантанали равишда эълон қилингандастур мазмунидаги расмий хужожат шаклида қолди ёки курук сафсагатга айланган баёнотга ўхшаб, унинг сермазмун тадқиқотлари нимага бағишлангани ва нимани очиб берганини ифодалаб бера олмади.

Структурализм тарафдорлари тил ва нутқни ўзаро фарқлашга жиддий аҳамият берип, шеърий нутқнинг коммуникатив нутқдан қандай фарқи бор, яъни структур адабиётшуносликда объектнинг ўзига хос хусусияти нимадан иборатлиги масаласини қўндаланг кўядилар. Эътиборга молик жиҳати шундаки, лингвистик моделларни амалда қўллаш, натижада, тилшунослик ва адабиётшуносликни фан сифатида бирлаштиришга эмас, балки алоҳида ажратишга олиб келди. Мустақил фан сифатида намоён бўлган адабиётшуносликнинг объекти ва вазифаларини структурализм гоя ва тамойиллари асосида англаш моҳиятан ва мазмунан структур адабиётшунослик доирасида айнан лингвистикадан ажратган ҳолда амалга оширилди.

Шунга қарамасдан, бадиий адабиёт спецификаси муаммоси барча структуралистлар учун бирдек қизиқарли бўлмаган. Ҳақиқатдан ҳам, адабиётни тадқиқ қилишда структур тилшуносликка хос методларни қўллаш аслида адабиёт ҳақида ҳақиқий фанни яратишга бўлган интилиш билан изоҳланади. Ҳолбуки бу фан ўз обьективлиги, мезонларининг аниқлиги билан хар қандай субъективизмга ҳамда бадиий асарни импрессионизм руҳида, яъни ижодкорнинг ўз субъектив мушоҳадаси, хис-туйғу ва таассуротларини бевосита акс эттириш асносида баҳолашга барҳам беради. Лекин хар қайси фан, шубҳасиз, ўз предметини аниқ белгилashi лозим. Илмий ва ижодий фаолиятини структурализм билан чамбарчас боғлаган олимлар асосан семиотика билан шуғулланиб, адабиётни бошқа белгилар системалари қаторида оддий коммуникатив система сифатида кўриб чиқишини афзал кўришади. Масалан, ўз илмий ишларида адабиётни комплекс тадқиқ қилишининг бутун бошли йўналишига асос солган А. Греймас: “Адабиёт автоном нутқ сифатида ўзигагина хос бўлган қонуният ва ўзининг ички спецификасига эгадир. Шунга қарамасдан, ҳозирги

кунда у деярли бир овоздан рад этилмокда, адабиёт негизида ётган “адабийлик” концепцияси эса – макон ва замонга қараб ўзгарувчан социокультурологик коннотация деб осонлиқча талқин қилинмокда”⁴¹, дея таъкидлайди.

Ю. Кристева эса, иккиланмасдан: “Семиотика учун минбайд адабиёт йўқдир”⁴², деган таърифни келтиради.

Шу ерда “социокультурологик коннотация” тушунчасига тўхталиб ўтмоқ лозим, деб ўйлаймиз. Социокультурологик коннотация дейилганда, энг аввало, сўзнинг кўшимча маънолари назарда тутилади, уларни маданият (маданий коннотация) ва ижтимоий ҳаёт (гоявий, сиёсий коннотация) нинг ўзига хос хусусиятлари юзага келтиради.

Социокультурология фанининг асосий мақсади – муайян шароитда муайян жамиятда маданиятнинг ҳаракат қилиши, ўз вазифаларини қай даражада бажаришини тадқиқ этишдан иборатдир. Социокультурологик ёндашувнинг методология жиҳатидан моҳияти шундаки, у жамиятни инсон фаолияти натижаси ўлароқ хосил бўладиган (яратиладиган) ва қайта тузиладиган (тубдан ўзгарадиган) маданият (маданий жиҳат) ва жамият (ижтимоий жиҳат) бирлиги сифатида ўрганади. Ушбу маданий ва ижтимоий бирлик, системали ёндашиш принципларига биноан, метиндек мустаҳкам бутунликни хосил қилиб, ўзингагина хос бўлган хусусиятларни алоҳида олинган таркибий қисмлардан чиқаришга имкон бермайди. Ҳаттоқи шахсга социокультурологик жиҳатдан ёндашилганда ҳам уни жамият билан диний, ижтимоий, сиёсий, тарихий, маънавий-ахлокий, шу жумладан, маданий муносабатлар ҳамда умуминсоний қадрият ва мезонлар билан чамбарчас боғланган тарзда кўриб чиқади.

Коннотация (лот. *connotatio* < *con* – бирга, айни пайтда ва *noto* – белгилайман, қайд қиласман) – асосан фалсафа ва мантиқда: маъно (коннотат) ва ном ёки номлар мажмуи ўргасидаги муносабатни ифодаловчи мураккаб атама бўлиб, коннотат денотатнинг ўзига хос

⁴¹ Greimas A.I. Du Sens: essais sémiotiques. Paris: Seuil, 1970. p. 6.

⁴² Kristeva, J. Sémiotique, sciences critique et critique de science // Théorie d'ensembl. Paris: Seuil, 1968. p. 63

(бошқалардан фарқ қиласынан) хусусиятини күрсатади, яни ном (исм, от) да объектни белгилаш жараёнида аникланадиган предметли маънени якъол намоён қиласы. Денотациясиз намоён бўлувчи коннотация идеал объектни белгилайди, ушбу объект реал воқеликда тенг маъноли сўз ёки тушунчага эга бўлмаса ҳам, унинг номи маънодан ҳоли эмас.

“Коннотация” атамаси тилшуносликда ҳам кенг қўлланилади, бироқ у ерда бошқа, яни лисоний бирликнинг маъносига ҳамроҳ бўлувчи қўшимча маъно касб этган ҳолда, у асосан фикр-мулоҳаза (тугал маъно касб этувчи гап, ибора, жумла) нинг экспрессив (хис-ҳаяжон) ва эмоционал (хис-туйғу) жиҳатларини ифодалаш учун хизмат қиласи⁴³.

Семиотикада коннотация – бу маъненинг тұғридан-тұғри бўлмаган модуси (кўриниши, тури) бўлиб, сўзниң тұғридан-тұғри денотатив маъноси устидан “яна бир қават қўшиладиган” иккисилемчи маъно, ифода сатҳидир. Сўзниң қўшимча маъноларини аниклаб белгилашга турли-туман омиллар таъсир кўрсатади. Масалан, адабий жанрга оид омил: “оташ”, “аланга” сўzlари бадиий ибора сифатида ишқий муносабат, оташин муҳаббат, эҳтиросни ифодалаш билан бирга қўшимча тарзда “фожиа тили”, “классик хиссиёт” каби маъноларга ҳам эга бўлади. Бундан ташқари, идрок қилиш стереотипи, стилистик хусусиятларга қараб ҳам коннотацияларни аниклаш мумкин. Коннотация -- хилма-хил маъновий (хис-ҳаяжонни ифодаловчи, баҳоловчи, услубни аникловчи, тасаввур орқали ўхшашликтини кўрсатувчи ва ҳоказо) элементлар мажмую тарзида – сўзниң лугавий маъносига қўшимча ҳамроҳ маъно сифатида бириктириларкан, сўзловчининг нутқ предметига бўлган муносабатини аниклади⁴⁴.

Таъкидлаш лозимки, замонавий структур тилшуносликда коннотация атамаси кенг ва тор маънода қўлланилмоқда. Кенг маънода мазкур тушунча остида муайян тилда акс эттириладиган

⁴³ Ревзина О.Г. О понятии коннотации // Языковая система и её развитие во времени и пространстве: Сбор. науч. ст. - М.: Изд-во МГУ, 2001. - с. 436-446.

⁴⁴ Шаховский В.И. К типологии коннотации // Аспекты лексического значения. Воронеж, 1982. с. 98.

ижтимоий, сиёсий, маънавий-ахлоқий, этнографик, маданий, диний каби ассоциация (тасаввур, хис-туйғу, фикр-мулоҳаза ва ҳоказоларнинг бир-бирини эслатадиган ўзаро боғланиши) ларнинг деярли чегараланмаган доираси тушунилади. Тор маънода эса мазкур тушунча “сўзнинг қўшимча маъноси”, “бирга (айни бир вақтда) бўла оладиган, бирга қўшилиши мумкин бўлган, бир-бирига тўғри (мос) келадиган тушунча” маъносида англашилади. Масалан, “шұхратпараст” сўзи “шұхрат ортидан кувиши” маъносида; “мансабпараст” сўзи “мансабга ингилиш”, “мансаб, хизмат поғоналаридан кўтарилиши”, “мартабанинг юқорилашуви” маъносида; “манфаатпараст” сўзи “шахсий манфаатини кўзлаш” маъносида ишлатилади ва кўпинча маъкулланмайди, яъни салбий коннотацияга эга бўлади. Одатда, тил соҳиблари онгида ўзига хос меъёрдек мустаҳкам ўрнашиб олган сўзлар, аникроғи меъёрига нисбатан етишмовчилиги ёки ортиқчалиги билан ажralиб турадиган хатти-харакат ёки хусусиятларни ифодалайдиган сўзлар коннотацияга эга бўлади. Такқослайлик: “судралиб бормоқ”, “имиилаб юрмоқ” – ҳаммадан орқада қолиб кетмоқ; “вайсамоқ”, “бидирламоқ” – сергал, тез ва кўп гапирмоқ; “ориқ”, “озғин” – нимжон ўсимлик, ориқ киши, унумсиз ер, ёғсиз гўшт маъноларида ишлатилади. Кўп ҳолларда баҳоловчи хусусиятга эга сўзлар метафорали (мажозий) шаклда ифодаланади, такқослайлик: “латта” – мато парчаси, лахтак; шунингдек, латтачайнар, бўш, лапашанг одам маъносида; “кунда” – ёғочдан ясалган буюм, нарса; тегана, сувор; шунингдек семиз, шалвираган одам маъносида; “аччиқ” – мажозий маънода ғамгин, маъюс кўринишдаги одам; тўғри маънода эса – аччиқ дори, аччиқ ҳақиқат, аччиқ олма, чойни аччиқ дамламоқ, аччиқ шамол; аччиқ танбех, тили аччиқ одам, аччиқ кулмоқ ва ҳоказо маъносида ишлатилади⁴⁵.

Яна мисолларга мурожаат қиласлайлик. Аслида “бўрон” сўзи қор аралаш қаттиқ шамолни ифодалайди, лекин “гулхандан учқунлар

⁴⁵ Апресян Ю.Д. Коннотации как часть прагматики слова. // Ю.Д.Апресян. Избранные труды, т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. 766 с.

осмонга бўрондек қўтарили", "бўронли йиллар" каби сўз бирималарида коннотация ҳолида хизмат қилиши мумкин. "Тулки" сўзи "маккорлик", "айёр киши"; "хўрз" сўзи "уришқоқ, жанжалкаш, гажир одам", "ут қўймок" ва "авжга чикқанда ашулани бузиб қўймок" маъноларидаги коннотацияга эга. "Арраламок" сўзи "арра билан ёғоч кесмоқ (қирқмоқ)" маъносини англатади, шу билан бирга "жонга (ғашга) тегмоқ, безор қилмоқ" коннотацияси ҳам мавжудdir. "Шамол" сўзи "мусоид шамол", яъни бир томонга эсаётган (йўлдош) шамол; "мухолиф шамол", яъни қарши эсаётган шамол; "вазиятга караб иш тутмоқ"; "қайси шамол учирди?"; "шамол эккан, бўрон ўради"; "чўнтақ куп-куруқ" каби коннотацияларига ҳам эгадир. Хуллас, буларнинг ҳаммаси сўзнинг коннотатив мазмунидир.

Ролан Барт, коннотацияга бағишлиланган тадқиқотида, унинг куйидаги хусусиятларига эътибор қаратади: а) коннотатив маъно лисоний денотатив маъно устидан ҳам, оғзаки бўлмаган белгилар (яъни сўз ишлатмасдан, артикуляция (талаффуз, оҳангни ўзгартириш), жестикуляция (имо-ишора), пантомимика, мулокот мизансценасини ўзгартириш ва ҳоказо) воситасида қурилиши мумкин; б) моддий предметларнинг амалдаги номлари устидан қурилиши мумкин; сўзларнинг коннотатив маънолари яширин, сиртдан билинмайди, нисбий, яъни қиёслаб аниқланади, шу билан бирга кўчма, яъни ўрнини тезда алмашади, серҳаракатdir. Р.Барт коннотатив маънонинг муайян ғоявий жиҳатини, яъни ғоявий таъсир шакли сифатида сўзнинг асосий маъно ўрнини босиш қобилиятини унинг энг муҳим хусусияти деб ҳисоблади⁴⁶.

Коннотация тил соҳиблари онгода асосий маъно билан чамбарчас боғланган қўшимча (маънони тўлдирувчи) семантик ва стилистик элементларни ўзида сакларкан, энг аввало, гап (ибора, жумла) нинг хис-туйгу ифодаловчи ва баҳоловчи мазмунни билдиришга мўлжалланади, шунингдек жамиятнинг маданий анъаналарини ўзида акс эттиради. Аниқроқ қилиб айтганда, коннотация – бу предмет ёки ҳодисаларни эмас, балки уларга бўлган

⁴⁶ Телия В.Н. Коннотативный аспект семантических единиц – М.: Наука, 1986. с. 143.

муайян муносабатни ифодаловчи прагматизм руҳидаги ахборотнинг бир туридир.

Юқорида таъкидланганидек, коннотация тушунчаси дастлаб мантиқда пайдо бўлган эди. Кейинчалик, тадқиқотлар доираси кенгайгач, бошқа гуманитар фанларда ҳам қўллана бошланди. Ҳусусан семиотикага коннотация тушунчасини даниялик тилшунос Л. Т. Ельмслев (*Louis Trolle Hjelmslev*, 1899-1965) ўзининг “Тил назариясига бўлган қарашлар” (*Prolegomena to a Theory of Language*, 1953) китобида киритди. Шу тариқа коннотация Л. Ельмслев ишлаб чиққан “коннотатив семиология”да системали таҳлилнинг объектига айланди. Таъкидлаш жоизки, Л. Ельмслев ўзининг илмий изланишлари билан лингвистика фанини янги босқичга қўтарибгина колмасдан, балки структурализм тамойилларига асосланган тил назариясида глоссематика деб номланган соҳани ҳам атрофлича асослаб берди. Глоссематика, математика, мантиқ ва семиотика асосида қурилган структура бўлиб, тилни семиотик системаларнинг жузъий ҳодисаси сифатида ўрганади; бу борада математика мухим аҳамият касб этиши табиий. Бир сўз билан айтганда, глоссематика – бу тилни математикалаштириш (моделлаштириш)нинг бир кўринишидир. Тил – “билиш воситаси”, шунга кўра, тадқиқотчи учун дастлабки манба бўлиб мэтн хизмат қилиши лозим. Демак, тилшунослик назариясининг асосий мақсади “ўзгаришлар замирида ётган ўзгармас (тургун) нарсани топиш”дан иборатdir деган фикрларга асосланган Л. Ельмслев келажакдаги “интерматн” тадқиқотлар учун замин яратган бўлса ажаб эмас. Лекин Л. Ельмслевнинг лингвистика олдидағи таҳсинга сазовор хизмати шундаки, у коннотация ва денотация тушунчаларини мантиқ доирасидан чиқараолди, айни пайтда – тил соҳасида -- тор маънода ва бир ёқлама тушунилишидан халос этди. Тўгри, Л. Ельмслев китобида том маънодаги коннотация ва денотация ҳодисаларини кўриб чиқиши учун кам ўрин ажратилган, лекин унда денотатив ва коннотатив семиотика ҳар томонлама тадқиқ қилинган⁴⁷.

⁴⁷ Ельмслев, Л. Т. Прологемены к теории языка // Новое в лингвистике. Вып. 1. М., 1960. с. 369

Коннотация ходисаси хусусида гапирилганда, табийики, денотация ҳақида ҳам фикр юритиш лозим бўлади. Коннотацияга карши ўлароқ, денотация (лот. *de* – бўлак, алоҳида ва *noto* – белгилайман, қайд қиласман) – бу сўзниңг тўғридан-тўғри (аниқ) маъноси, сўзниңг лексик мазмунидир. Матнда кўп учровчи денотация ходисаси полисемия (кўп маънолилик) деб ҳам аталади. Илман айтганда, муайян тушунчани ифодаловчи сўзниңг белгиланадиган обьектта нисбатан муносабати, нутқда реал ёки тасаввурдаги обьектларни тавсиф (таъриф) лаш ёки уларга кўрсатиш учун сўзлардан фойдаланишдир⁴⁸.

Белгиланадиган (ёки яққол кўриниб турган) предметни ўзида мужассам этган денотат (сўз) турли маънода ишлатилиши мумкин. Биринчидан, қуидаги схемада кўрсатилганидек, денотат референт шаклида намоён бўлиши ҳам мумкин.

“семиотик учбурчак”: сўз – тушунча, фикр – нарса

Юқорида номлари зикр этилган инглиз тилшунослари Ч.К. Огден ва А.А. Ричардсларнинг “Маънонинг маъноси” китобида келтирилган таърифга кўра, муайян нутқ (гап, жумла) парчасининг денотати – бу референт, яъни белги тушунчасини схематик тарзда кўрсатиш мақсадида намуна учун тақдим этилган семиотик учбурчакнинг “учи”ларидан бири: сўз (*symbol*) – тушунча (*thought of reference*) – нарса (*referent*)⁴⁹.

⁴⁸ Говердовский В.И. Диалектика коннотации и денотации: (Взаимодействие эмоционального и рационального в лексике) // Вопросы языкоznания, 1985. № 2. с. 35-42.

⁴⁹ Ogden, C. K., Richards, I. A. The Meaning of Meaning subtitled A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism. Magdalene College, University of Cambridge, 1923. p. 11.

Иккинчидан, вокеликнинг сон-саноқсиз объектлари муайян тил абстракт (одатда – лексик) бирлигининг денотати сифатида намоён бўлиб, ушбу объектлар мазкур тил бирлигининг тилдаги маъно-мазмунига мувофиқ тарзда номланиши мумкин. Айрим ҳолларда денотат конкрет нарса (хусусият, вазият, ҳаракат, предмет, ҳодиса ва ҳоказо) ларнинг чекланган ёки чекланмаган сонига эга. Масалан, Евроосиё, Африка, Шимолий ва Жанубий Америка, Австралия, Антарктида “китъа” сўзининг денотати хисобланади.

Учинчидан, денотат – бу муайян тилда турдош номлар билан белгиланадиган предмет ёки предметлар синфининг ифодаланиши, яъни константа деб аталаши ҳам мумкин.

Ва, ниҳоят, тўртинчидан, денотат баъзи ҳолларда денотатив маъно, яъни маъно-мазмуннинг ўзаги, хилма-хил ва ранг-баранг маъно ва оҳанглардан фарқли ўлароқ аниқ семантик компонент сифатида қўлланилиши мумкин. Масалан, “ота” ва “дада” сўзларининг денотатив маъноси маълум, бироқ “ота” сўзининг маъноси кенгайтирилган (абстракт) тарзда “туққан ота”, “ўгай ота”, “ота мерос”, “ота касб”, “ота-оналар”, “ота-бобо (аждод) лар” маъно (коннотация) ларида ҳам тушунилади. “Дада” сўзи эса ягона маъниога эга бўлиб, асосан сўзлашув тилига хосдир⁵⁰.

Таъкидлаш лозимки, адабиётда тил ва нутқни алоҳида ажратишга ҳаракат қилган структуралистлар ўзлари эгаллаган позицияни химоя килишда жонбозлик кўрсата олмадилар. Сабаби, уларнинг ҳар бири ўз фикрида мустаҳкам туриб олган эди. Бундан ташкири, инсоннинг маънавий фаолиятига тааллуқли бўлған барча системалар мазмунан ва моҳиятан белгилардан иборат бўлганлигини тан олиш “Фарб жамияти анъанага кўра ўзигагина мансуб деб ўйлаган ва инсонпарвалик ғоялари остида ушбу жамиятнинг эксплицицит (ингл. *explicit* – аниқ, очиқ ифодаланган) дан фарқли ўлароқ, имплицит (ингл. *implicit* – англашиладиган, аниқ ифодаланмаган) негизини ташкил қилган маданий қадриятлар мажмуини шубҳа остига қўйди”⁵¹.

⁵⁰ Фрер Г. Смысл и денотат // Семиотика и информатика. Opera selecta: Сб. науч. статей. – М., 1997. № 35. – с. 352-379.

⁵¹ Greimas, A.J. Du Sens: essais sémiotiques. Paris: Seuil, 1970. p. 36-37.

Ш БОБ. РОЛАН БАРТНИНГ СТРУКТУР АДАБИЁТШУНОСЛИК НАЗАРИЯСИ

Структурализм тамойиллариға асосланған адабиётшуносликнинг тадрижий ривожи, ушбу йұналиш ичидә чуқур инқизозга учраган ва уни бардош билан енгіб үтишга бұлған уринишлардан далолат берувчи тенденцияларнинг пайдо бўлиши француз олимни Ролан Барт тадқиқотларида ўз аксини топди.

Ролан Барт (*Roland Barthes, 1915-1980*) француз адабиётшунослигига структурализм негизида ташкил топған оқимнинг йирик намояндаси ҳисобланади. Франция илм-фанида катта шухрат қозонған Барт замондошлари томонидан “структур адабиётшуносликнинг яловбардори” дея кўкларга кўтарилиди. Умуман олғанда, бунга етарлича асос ҳам бор эди. Чунки, бошка олим эмас, балки айнан у “янги танқидчилик” (*nouvelle critique*) нинг содик тарафдорлари ва муросасиз рақиблари олиб борған кураш ўртасида туриб, бошига ёғилған танқидларга бардош ва матонат билан чидади. Етакчилик учун шиддатли кураш олиб борған адабиётшунос ва тишлиунос олимлар гурухы Бартнинг илмий асарларида адабий танқидчиликнинг миллий анъаналари негизини бузишга қаратилған фикрларни кўриб, бу билан олим миллий адабиётшуносликка катта путур етказади деб ҳисоблаган эдилар.

Хуллас, ўтган асрнинг 60-70 йилларида Ролан Барт Фарбий Европа адабиётшунослигига ўзига хос “йўлчи юлдуз”га айланди. Унинг хаёти ва ижодини ёритувчи мақола ва монографиялар чоп этилди. Бартнинг йирик тадқиқот ва илмий ишлари матбуот назаридан четда қолмади. Даврий матбуотда олим фаолиятига бағишлиб чоп этилған ҳасадли памфлет ва ҳаддан ортиқ мақтоворли мақолалар, жиiddий мавзуга оид интервью ва фотосуратлар ҳеч бир муболағасиз унинг машхурлигидан далолат бериб турарди.

Бошка бир олим эмас, айнан Ролан Барт – француз структурализмининг изчил тарафдорлари орасида мустакия позициясига эга бўлған ягона олим – структурализмнинг ягона байроқдорига айланғанлиги 1960-70-йиллар Франция интеллектуал

ҳаётига ҳос бўлган парадокслардан бири эди десак муболага бўлмайди. Унинг ижодий йўли эса, фикримизча, француз адабиётшунослиги, умуман олганда, бадиий тафаккури ривожининг ибратли тарихига айланган бўлса ажаб эмас.

Бадиий публицистика соҳасида фаолият олиб борган журналистлар адабиётшунослик ва танқидчилик доирасида “Барт даври”нинг бошланишини, одатা, 1953 йилдан ҳисоблайдилар. Сабаби, шу йили Бартнинг “Ёзувнинг ноль даражаси” (*Degré zero de l'écriture*, 1953) деб номланган дастлабки йирик тадқикоти дунё юзини кўрганди. Унда “ёзув” (*écriture*) маҳсус атама тарзида илк бор истеъмолга киритилганини кузатамиз. Адабиётшунослик ва тилшунослик соҳасига бевосита тааллукли бўлган ушбу атама Францияда оммалашиб, энг аввало, тарих ва жамият билан чамбарчас боғланган ҳолда ёзув, услуг *ва тилга* иисбатан қабул қилинган эди. Замонавий француз адабиётини холисона тавсифловчи ушбу тадқикот Бартнинг мустакил фикрга эгалиги, ўткир нигоҳи ва бетакрор акл-идроқи, қолаверса, замонавий адабиётда кечайтган глобал жараёнларга бўлган жiddий диққатини намоён қилди десак янглишмаган бўламиз. Бу китоб бугунги кунда ҳам ўз ахамиятни йўқотмаган.

Шундай қилиб, деярли чорак асрдан кўпроқ олиб борилган сермашаққат илмий фаолият, йигирмага яқин китоб, юзга яқин очерк ва мақолалар – буларнинг ҳаммаси Ролан Барт ижодий йўлининг негизини ташкил қиласиди. Таъкидлаш лозимки, дастлаб у француз миллий адабий анъаналарини бузувчи, француз адабиётининг асрлар оша мисқоллаб йигилган шон-шукратини настга тушурувчи “инқиlobчи” сифатида тан олинган эди. Ҳаётининг охирида эса Барт нафақат Франция, балки Европа университетлари илм аҳли томонидан ҳам расман эътироф этилди. Илмий фаолияти самараси ўлароқ, олим 1977 йил Франциянинг йирик илм масканларидан бири Коллеж де Франс (*Collège de France*) да ташкил этилган “Адабиёт семиологияси” кафедрасини бошқарди.

Бартнинг “Люцид камераси. Фотография ҳакида қайдлар” (*La Chambre claire, Note sur la photographie*, 1980) деб номланган сўнгги, ўлимидан сал олдин чоп этилган илмий ишига адабий танқидчиликда алохида аҳамият бериб келинади. Бу асарда муаллиф ўзи ҳакида шундай ёзди: “... Мен ҳар доим икки – экспрессив (хис-ҳаяжонни ифодаловчи) ва танқидий (таҳлилий ва тадқиқий) тил ўртасида иккапланганимдан ўзимни ноқулай ҳис этардим. Танқидий тил, яъни нутқнинг бир нечта тур (*entre plusieurs discours*) лари: социология, семиология ва психоанализга доир нутқ намуналари орасида эса унданда ўнғайсиз аҳволга тушардим. Бироқ мен уларнинг ҳар бирида ҳис этган қаноатсизлигим, қониқмаганлигим мендаги мавжуд ягона хислатни бот-бот намоён қилишга, событқадамлик билан тасдиқлашга, қатъий бир фикр ҳосил қилишга ундаиди. Бу ҳар қандай чекловчи тартиб-қоида, кўл-оёқни боғлаб кўювчи, эркин ҳаракатга монелик кўрсатувчи (редукция) тизимга талтортмай қаршилик кўрсатишдир”⁵². Эҳтимол, ўзидан бўлак ҳеч ким Бартни шу қадар аниқ тавсифлай ололмасди.

Ролан Барт фаолиягини икки кисмга бўлиб ўрганиш, бунда 1973 йилни ўзига ҳос хронологик чегара деб қабул қилиш мумкин. Сабаби, шу йили унинг “Матндан роҳатланиш” (*Le plaisir du texte*) деб номланган эссеси дунё юзини кўрди. Унгача Барт, агар унинг таъбири билан айтадиган бўлсак, “танқидий тил” билан иш кўрганди. Айнан ўша пайти унга “структурализм даргаси” шуҳратини келтирган асосий ишлари ёзилди. “Матндан роҳатланиш” номли эссесида матнни идрок этишнинг янгича ёндашувлари ҳакида фикр-мулоҳазалар келтирилади, энг муҳими, матнни эстетика нуқтаи назаридан баҳолаш хусусида сўз юритилиб, “хиссий идрок” тамойили илгари сурилади. Бу эссе Барт ижодида янги босқични белгилаб берди. Бу ерда муаллиф “экспрессив тилга” кўпроқ мурожаат қилишнинг афзал томонларини ёркин мисоллар орқали кўрсатиб, “хис-ҳаяжонга тўла тил foysi”ни тарғиб қиласди.

⁵² Барт Р. Camera lucida. Комментарий к фотографии / пер. с фр., послесл. и comment. М.К. Рыклина – М.: Ad Marginem, 1997. с. 17.

Барт ўзининг кейинги – “Ролан Барт Ролан Барт ҳақида” (*Roland Barthes par Roland Barthes*, 1975), “Ошиқлар нутқидан парчалар” (*Fragments d'un discours amoureux*, 1977), “Люцид камераси” (*La Chambre claire, Note sur la photographie*, 1980) каби янги, субъективликка йўғрилган, хис-ҳаяжонга тўла, ҳатточи бироз шоирона услубда ёзилган асарларида ҳам ўзи ҳақида сўзлашга, ўзининг дунёкараши, адабиётни идрок этиши хусусида теран фикр-мулоҳаза юритишга ҳаракат қилганини кузатамиз. Францияда яшаётган болгариялик файласуф, семиотика соҳасида танилган олим ва структурализм назариётчиси Цветан Тодоров (*Tzvetan Todorov*, 1939 тур.) фикрича, Бартнинг охирги ишлари марказида муаллиф тураркан, демак улар универсал хусусиятга эга бўлиб, тор ижтимоий қатламга эмас, балки кенг китобхон оммасига мўлжаллангандир⁵³.

Шундай бўлсин ҳам дейлик. Лекин, муайян ижтимоий қатлам қандай бўлишидан қатъий назар – хоҳ у тор мутахассис, хоҳ у кенг билимга эга заковатли одам бўлсин – бундай социал гурухга алоҳида қаратилганлик хусусида фикрни эҳтиёткорона юритиш лозим. Сабаби, Бартнинг ҳар қандай чекловчи хусусиятга эга қоидани, эркин ижодга монелик кўрсатувчи тизимни қабул қилолмаслиги ҳақидаги фикрини эслаш кифоя. Бу сўзлар фаразий эмас, аниқ бўлиб, муаллиф позициясини икки алпозда тушунишга йўл кўймайди. Ҳақиқатдан ҳам, Бартнинг қараашларини ҳар қандай қатъий чизилган доирага, олдиндан тайёр қолипга сиғдириш, қолаверса, бирорта бадиий-эстетик йўналишга таваккалига “ёпиштириб” кўйиш нотўғри бўлар эди.

Барт қаламига мансуб асарлар орасида факат “Семиология асослари” (*Éléments de sémiologie*, 1965) ҳамда “Бадиий матннинг структуравий таҳлилига кириш” (*Introduction à l'analyse structurale des récits*, 1966) каби асарлари изчил тартибда яратилган деб қабул қилиш мумкин. Бу асарларда муаллиф бадиий матннинг структуравий ва семиотик таҳлили тамойилларига ўзига хос “кириш”ни тақдим этади. Шунингдек, Барт структур тилишунослик

⁵³ Todorov, T. *Poétique de la prose*, Paris: Seuil, 1971. p. 326.

асосчиси Ф. де Соссюрнинг тилшунослик ва адабиётшунослик соҳасига оид атамалар мажмуи билан таништиради.

Таъкидлаш жоизки, Ф. де Соссюрнинг ғоялари унинг “Умумий тилшунослик курси” номли китобида мукаммал ифодасини топган бўлиб, умуман олганда, XX аср ижтимоий тафаккурига сезиларли даражада таъсир қўрсатди, энг муҳими, структурализмнинг пайдо бўлишига ва равнақ топишига замин яратди⁵⁴.

Ролан Барт юқорида номи зикр этилган асарларида бадиий адабиётни ўрганиш жараёнида структур лингвистика услубларини татбиқ этиш имкониятини асослаб бериш билан чекланибгина қолмасдан, “адабий тадқиқотларнинг замонавий босқичида бадиий матнни структуравий таҳлил этишининг асосий модели сифатида лингвистикани қабул қилиш энг мақбул йўлдир”⁵⁵, дегувчи фикрни илгари суради.

Бирок, Бартнинг на “Расин ҳақида” (*Sur Racine*, 1963) китоби, на “С/З” (*S/Z*, 1970) эссеси, ҳаттоқи кескин танқидий ружда ёзилган “Танқид ва ҳақиқат” (*Critique et vérité*, 1966) рисоласи ҳам структурализм тамойилларига асосланган тадқиқотларга мос келмайди. XVII аср француз адабиётининг йирик намояндаси, машхур драматург Жан Расин (*Jean Racine*, 1639-1699) ҳаёти ва ижоди ҳақидағи китобида Барт ўша даврда адабиётшунослик соҳасида кенг тарқалган позитивистик, яъни ҳамма ҳақиқий, позитив билимлар конкрет (эмпирик) фанларнинг маҳсулидир, фалсафа эса бундай билимларни бера олмайди, шунинг учун унинг кераги йўқ, деган ғояга асосланган субъектив оқим руҳидаги фикрларга қарши чиқиб, “асар-белги”га қарши “асар-маҳсулот”ни кўяди. Барт мазкур китобида Жан Расин трагедияларининг сюжети ва композициясини таҳлил қилишда структурализм тамойилларига асосланган бинар (иккили) қарама-каршилик қолипидан фойдаланишга уринаркан, бу қолипни З.Фрейднинг психоанализ концепциялари билан асослаб беради.

⁵⁴ Соссюр, Ф. де. Курс общей лингвистики. / Пер. с фр. А.М. Сухотина, под ред. Р.И. Шор. Серия: Лингвистическое наследие ХХ века. М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

⁵⁵ Барт Р. Фрагменты речи злобленного / Пер. с фр. В. Лапицкого. – М., 1999. с. 10.

Ролан Бартнинг машхур “S/Z” эссеси – интерматилик назариясининг дастлабки дастури ва бадий асарни постструктурализм руҳида кўриб чиқишнинг дастлабки амалий тажрибасидир. XIX аср француз адиби Онорэ де Бальзак (*Honoré de Balzac*, 1799–1850) нинг “Сарасин” (*Sarrasine*, 1830) номли новелласини чуқур таҳлил қиларкан, Барт асар Матнини, яъни унда “исканжага олинган бепоён маданий тарих”ни “озодликка чиқаради” ва Матнни “сўзлашга мажбур қиласиди”. “Ҳар бир матн – бу интермати” – “истеъмолда бўлган парчалардан тўқилган янги матодир”, деган фикрга келади. Матн асар ичида, унинг қаърисида яширингандан бўлиб, “ўқилиб чиқилган, кўз билан кўрилган, ҳаётда бўлиб ўтган, бошдан кечирилган” нарсаларни ўзида сақлайди; бу стереофоник макондир, бу ерда сон-саноқсиз “товуш”лар – гоя, мағкура, социолект, дискурс, жанр ва услубга оид топослар янграйди ва ўзаро чигаллашиб кетади.

Бу ерда топос хусусида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир, чунки бу атамага Барт алоҳида аҳамият берган эди. Топос (юнон. *topos* – жой, атроф; лот. *locus communis* – умумий жой) – адабиётшуносликда кўчма маънода ишлатилиб, умумий майдонни, тор маънода эса адабий қолип, риторик савол, умумэътироф этилган фикр, тургун сўз бирикмасини, нутқий ифодани ифодалайди⁵⁶. Топос (нем. *Toposforschung*) атамаси адабиётшуносликка немис филологи Э. Курциус (*Ernst Curtius*, 1886-1956) томонидан киритилган бўлиб, XIX аср адабиётшунослигига хос риторик анъанага кўра топос ёки умумий майдон йўналиши жаҳон адабиётини такрорланадиган мавзу (масалан, “Олтин давр”, “Табиат китоби”) воситасида ўрганади.

Антик адабиётда, Аристотельнинг “Поэтика”сига асосан, топос тушунчаси нотиклар ўз маърузаларида ишлатадиган тайёр элементларни, яъни “умумий жой” (топоним)ни англатар эди. XX асрга келиб Э. Курциуснинг “Европа адабиёти ва лотин ўрта асли” (1948) китоби шарофати билан бу атама янги маъно касб эта-

⁵⁶ Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. М., 2006. с. 248.

бошлади. Э. Курциус фикрича, топос ҳеч кимга тегишли эмас, уни ҳеч ким кашф этмаган. У ижодкор қаламидан ўзига хос адабий реминисценция шаклида қозғолып күчади. Шунингдек, у муайян бадиий макон ва замонда намоён бўллади. Э. Курциус ёрқин мисоллар орқали муаллифнинг мустақил равишда ишланган, унгагина тегишли кашфиёти, аслида, кўп ҳолларда иллюзияга айланишини исботлаб берди. Э. Курциус издошлари топос тушунчасининг қўлланиш соҳасини янада кенгайтиридилар. Масалан, XIX аср адабиётида топос масаласини романтизм насли ва назидаги ҳалқчиллик, реализм адабиётидаги образлилик, модернизм адабиётидаги мифологик сюжет, оммавий маданият топонимикаси сифатида кўндаланг кўйишган эди.

Хуллас, Матн ўзининг бекиёс, ўлчаб бўлмас текстура (таркибий тузилиш, қисмларининг жойлашиш хусусияти) си билан Асарга қарама-қарши туради.

“S/Z” эссеидан бошлаб Барт актёр, янги шаклдаги ижодкор қиёфасига киради, аниқроғи, бир вақтнинг ўзида Аристотельнинг “мимесис” ва немис драматурги Б. Брехт (*Bertolt Brecht*, 1898–1956) нинг “бегоналашиб кетиш” техникасидан фойдаланади. Бироқ соддаларча янги шаклга кирибгина эмас, балки сўзнинг том маъносига ўзга, бир-бирига ёт товуш, овоз, садолар полифониясини янги қиёфада қойилмақом ижро этиш йўлини ҳам асослаб беради. Бундай ўзига хос “йийин” олиб боришининг калити “Ролан Барт Ролан Барт ҳақида” рисоласи муқовасидаги: “Бу ерда айтилганни романтик персонаж ёки бир нечта персонаж гапирган сўзлардек қабул қилиш лозим” дегувчи жумлада намоён бўлган бўлса ажаб эмас.

Р. Бартнинг “S/Z” эссеини шартли равишда структурализм руҳидаги асар деб қабул қилиш мумкин, чунки Бальзак новелласининг сюжет чизиги жумлалар конструкциясига тенглаштирилади ва шу кўйда ўрганишга тортилади. Айни пайтда, матннинг конкрет таҳлили кўпроқ психоанализ тенденциялари билан турфа рангга бурканган талқин ёки шархни эслатади.

Р. Бартнинг дастуруламал деб эълон қилинган танқидий руҳдаги “Танқид ва ҳақиқат” (*Critique et vérité*, 1966) эссеси ҳам адабиётга

нисбатан фақатгина структурализм нұқтаи назаридан ёндашишни эмас, балки анъанавий адабиётшуносликнинг асосий тамойилларини рад этишдек үқилади. Унда адабиётта нисбатан француз “янги танқид”ига хос бўлган ёндашишни, асарга нисбатан эса мустакил ва мукаммал феноменга бўлган қизиқиши кузатиш мумкин.

Ролан Барт ижодининг ушбу хусусиятлари, яъни изчиллик йўклиги, мантиқсизлик, адабиётга бўлган янги ёндашувларни ахтариш ва уларни таҳлил қилиш зарурлиги масалаларига Барт ҳақида ёзган кўп тадқиқотчилар эътибор қаратишган. Масалан, Серж Дубровский (Serge Dubrovskiy) нинг икрор бўлишича, Барт эгаллаган жойни, унинг тутган мавқенини аниқ кўрсатишнинг иложи йўқ. Унинг тасаввурида Барт – “бу таснифлаш мушкул бўлган классикдир”⁵⁷.

Барт ҳақида исёнчи, тиниб-тинчимас тажрибакор, жасур ва парадоксал тадқиқотчи, кутилмаган жойда ҳозиру нозир ижодкор, деб ёзадилар. У “адабиётта янгича ёндашиш, янги нұқтаи назарларни ахтарувчи” олимдир. Унинг яна бир хислати – ҳаммага маълум бўлган нарсага янгича қарашга ҳаракат қилишдир. Доимий изланиш, етишган максаддан, эришилган натижадан, кўлга киритилган муваффакиятдан кониқмаслик – Барт феъл-авторининг негизидир. У анъаналарни бузувчи, ўзини намойишкорона тутувчи, доим баҳс-мунозарарага тайёр олим бўлган.

“Поэтик” (“Poétique”) журнали бош муҳаррири Мишель Шарль (*Michelle Charles*) га Бартнинг ушбу ноёб хислатлари манзур кўринаркан, у шундай ёзади: “Ролан Барт бизларга кашфиёт муайян илмий концепциядан узоқлашганданоқ бошланади деб ўргатади. У ташаббускор. Нашриётдан эндиғина чиққан китоблар унинг дикқат-эътиборини ўзига жалб этади. Янги фараз, тахминлар комбинацияларини таклиф этаоладиган, янги объектни ўйлаб чиқараоладиган, нарсага янгича қарашга ҳаракат қиласидиган бундай бошка инсон топилмаса керак. Еироқ “пландарм” ёки таянч нұктани белгилагани заҳотиёқ Ролан Барт уни ташлаб кетади ва олдинга

⁵⁷ Dubrovskiy, Serge. Parcours critique II (1959-1991) / Texte établi par Isabelle Grell. - Grenoble: E.I.L.U.G, 2006. p. 54.

қараб, ўз йўлини яна давом эттиради... Олдида янги объект пайдо бўлган заҳоти Барт кайтадан бошловчи ролини ижро этишга шошилади”⁵⁸.

Дарҳақиқат, тадқиқотчи Бартнинг ўзига хос хусусиятлари юқоридаги тавсифда аниқ пайқаб олингандлигига қарамасдан, ижодий услубининг ушбу кирраларини бўрттириб кўрсатиш нотўғри деб ўйлаймиз. Ц. Тодоров “Poétique” журналининг Барт хотирасига бағишиланган сонида: “Эндиликда ҳеч ким Бартни семиотик, социолог, лингвист деб жиддий қабул қилиши шарт эмас, гарчи уларнинг овози билан навбатма-навбат гапиргандлигига қарамасдан ҳам: айниқса файласуф ёки “назариётчи” сифатида қабул қилиш нотўғри бўлур эди”⁵⁹, дея ошириб-тошириб ёзгани шундокқина кўриниб турибди. Тодоров ўз фикрини давом эттириб, Барт китобларида муайян гоялар намойишини эмас, балки вербал хатти-харакат (*action writing*) ни пайқаганини таъкидлайди. Айни пайтда, ушбу гоялар мазмун-моҳияти уларни яратиш харакатида ётибди дея хулоса қилади. Ц. Тодоровдек билимдон, нима ҳақида ёзаётганини яхши билган олимнинг фикр-мулоҳазаларини шубҳа остига олиш қийин бўлса ҳам, структурализм руҳидаги поэтика масаласида мазкур фикр-мулоҳазаларда Бартнинг “артистизм”ига, унинг ўз ролини моҳирона ижро этишига ургу берилгандлиги сезилиб турибди. Фикримизча, Бартнинг йирик олим сифатидаги нуфузига, илмий ишларининг салоҳиятига кўпроқ эътибор каратилганда фойдадан холи бўлмас эди.

Бугунги кунда Барт илмий меросини комплекс равишда ўрганиш долзарб муаммога айланган, лингвистика ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар марказида унинг ишлари сақланган, кўпгина тадқиқотларнинг методологик асосини Барт назарияси ташкил қилган бир пайтда, нафақат Францияда, балки бутун Европада Барт назариясига нисбатан билдирилган фикр, турли нуқтаи назарларни ҳисобга олган ҳолда муҳим саволга

⁵⁸ Ржевская Н.Ф. Литературоведение и критика в современной Франции: Основные направления. Методология и тенденции / Отв. ред. Т.В. Балашова. – М.: Наука, 1985. с. 205.

⁵⁹ Todorov, T. Mikail Bakhtine. Le principe dialogique. suivi de Écrits de Cercle de Bakhtine. Paris: Seuil, 1981. p. 141.

объектив жавоб беришимиз лозим: “Ролан Барт илмий меросини қандай ўрганмоқ лозим?”

1960-йилларда Барт семиотика билан шуғулланишини үз фаолиятининг асосий йўналиши деб билган бир пайтда, “рамзий белгилардан фойдаланиш орқали ҳар томонлама таърифланиши мумкин бўлган замонавий гарб одамини ўрганиш борасида айнан семиотика тадқиқотчи қўлига ажойиб курол беради”⁶⁰, деб ҳисоблаган эди. Унинг сўзларига қараганда, “семиотика” атамасини у Ф. де Соссюр таърифида, семиология (сема – “белги”, логос – “таълимот, фан”) яъни рамзий белгилар ҳақидаги фандек қабул қилиган. Устига устақ, Бартни, биринчи навбатда, тилдан ташқари белгилар системасининг имманент (бирор ҳодисанинг ички хусусиятига хос бўлган, унинг табиатидан келиб чиқадиган) таҳлили қизиктирган. Бу жиҳатдан Бартнинг “Système de la mode” (1967) ва “L’Empire des signes” (1970) каби ишлари муҳим аҳамият касб этади.

Ролан Барт бадиий адабиётни рамзий белгилар системасига иккиланмасдан, ортиқча изоҳларсиз қўшиб қўяркан, бу ҳақда “Degré zero de l’écriture” (1953) рисоласида атрофлича фикр юритади.

Семиотик олим сифатида Барт асосан бадиий матн полисемия (кўп маънолилиги) си муаммоси билан шуғулланган: “Танқид ва ҳақиқат” (*Critique et vérité*, 1966) эссесида бу муаммони асослаб бериш ва ишлаб чиқиши, аслини олганда, ушбу тадқиқотнинг асосий мавзуси ва предметини ташкил қиласи; қолаверса, “S/Z” эссесида Барт классик бадиий матннинг кўп маънолилигини аник-равшан намойиш қилишга муваффақ бўлди.

Олимнинг структурализм тамойилларига асосланган ҳолда яратилган тадқиқоти деб маркиз де Сад, Фурье ва Игнатий Лойола ҳаёти ҳақидаги “Sade, Fourier, Loyola” (1971) номли китобини кўрсатиш мумкин. Аммо, бу тадқиқот кенг китобхон оммаси эътиборини қозона олмади. Ўзини такаббурона тутган муаллиф ушбу китобида учта, бир-биридан кескин фарқ қилувчи шахс – “лаънати ёзувчи (Сад), буюк хаёлпараст (Фурье) ва авлиё иезуит

⁶⁰ Roland, B. “The Death of the Author”, in Image-Music-Text, essays selected and trans. Glasgow: William Collins Sons & Co. Ltd., 1979. pp. 8.

(Лойола) ни” бирлаштириб, ортиқча фасоҳатга берилиб кетади. “Халқ учун афюн бўлган дин ҳам, дунёни қайта қуришга қаратилган утопик лойихалар ҳам, одоб-аҳлоқ ва маънавият бузилишига олиб келувчи шаҳватпарамастлик ҳам” уни қизиқтирмаслигини маълум қиласкан, Барт юқорида номи зикр этилган тарихий шахслар ижодида бир-бирига яқин бўлган асосий омилни топади: унинг наздида уларнинг ҳар бири “янги тил қашфиётчилари” бўлган эди. Устига устак, бу тиллар ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, улар лингвистик ҳам эмас, коммуникатив тил ҳам эмас. Уларнинг мақсади муайян маъно англатиш ёки маълумот етказишида ҳам эмас. Уларнинг бирдан-бир мақсади – билим олишдир. Улар мустақил бўлиб, бошқа белгилар системасига боғлиқ эмас. Омад ҳаммага ҳам кулиб боқавермайди: бундай мукаммал тилни яратган шахслар тарихда камдан-кам учрайди. Барт бундай шахслар қаторига “хеч нарсани айтгаслил...” мақсадида “иккинчи нолингвистик тил”ни яратган маркиз де Сад, Фурье ва Лойолани қўшиб қўяди: “... агарда бирор нарса айтмоқчи бўлганларида, уларга лингвистик тил, коммуникация ва фалсафа тили етарлича бўлиб, ўшандагина уларнинг нутқига хуроса ясаса бўларди, аслида эса бу ишнинг имкони йўқдир”⁶¹.

Назаримизда, ушбу фикр ўта мавхум кўринади. Чуқур ўйлаб қараганда, бадиий матнни идрок қилишда коннотатив белги ва муайян шахсга мансуб идиолект аллюзиялар мухим аҳамият касб этади. Бошқача қилиб айтганда, Барт концепциясига кўра, бадиий матн маданиятнинг “умумий матоси”га сержило заррин индек кўшилиб кетади, унинг асосий манбаси ва ўқилиш услуби мато яратилишидан кейин ҳам пайдо бўлиши мумкин.

Айнан шундай парадоксал шаклда, мантиққа зид равишида Барт ўзининг бадиий адабиёт спецификасини тушунишини ифодалайди. Унинг сўзларига қараганда, у асарни эмас, матнни ўқиуди; матнда мазмун-маъно эмас, балки “муваффақиятли чиққан ёзув”ни ахтаради. Унга дин, утопия, садизм (бировни қийнаб шаҳвоний

⁶¹ Барт Р. Сад, Фурье, Лойола / пер. с фр. Б. М. Скуратова. – М.: Праксис, 2006. с. 113.

хирсни кондириш, кийнаб лаззатланиш) каби одатга айланган сабаб ва оқибат ўзаро алоқадорликдан маркиз де Сад, Фурье ва Лойола каби шахсларни “суғуриб олиш” мумкин бўлиб кўринади: “Мен уларни бир-биридан ажратиб, жой-жойига қўйишга ёки уларнинг ҳар бири ҳакида ахлоқий ва маънавий мулоҳазалардан қочишга ҳаракат қиласман, – деб ёзади Барт, – уларга ўхшаб фақат тил устида ишилаб, матнни социализм, имон-эътиқод, ёвузлик каби кафолатлардан халос этишга интиласман”. Барт, дудмол фикрини давом эттиаркан: “Мен ёзилган ахборотни эмас, балки ахборот “порглаш”ини эшитаман холос”⁶², деб ёзади.

Айнан шу, яъни, худди уругни магиздан ажратгандек, ахборотни англаш жараёнини унинг мазмунидан “узиб олиш”, матнни унинг маъносидан “халос этиш”га бўлган ҳаракат, Барт тасаввурида, гўё у кўриб чиқаётган ёзувчиларни тенглаштириш, улар ўртасида умумийликни топиш мумкин бўлгандек соҳта тушунчани ҳосил қиласди. Барт шундай бошлайди ҳам: “Агар Саддан Фурье томон юрилса – садизм аломатлари йўқолади; Лойоладан Сад томон юрилса – маъбуда билан гаплашиш хисси йўқолади. Қолгани эса – ўша-ўша ёзувлар: таснифлаштиришга бўлган иштиёқ, қисм (кўчма маънода: Исо Пайғамбар, курбонлик тана аъзоларини ёхуд инсон қалбини) ларга ажратишга бўлган ўчлик, бирма-бир санаб чиқиш (гуноҳ, азоб, эҳтирос, қолаверса, саноқ хатоларини) савдосига йўликиш, бадий образни тушуниш... ижтимоий, шаҳвоний ёки тасаввуф системасининг тузилишидир”⁶³.

Формализм, яъни мантиқ, санъат, адабиёт каби фанларда шақлни мазмундан, назарияни амалиётдан ажратишига интилувчи идеалистик йўналиш оқимида бадиий материални кўриб чиқиши Бартнинг асосий вазифасига айланди. Барт тажрибасининг асосий моҳияти шундаки, матн ўрганишда қанчалик олдинга силжиши мумкинлигини кўриш: “... фақат матннинг ёзилиши ҳакида гапиргандга нимани тушуниш мумкин? Ўрганилаётган (тарихий,

⁶² Ўша манба, 15-16 бет.

⁶³ Ўша манба, 7 бет.

психологик, эстетик) нарсаны қандай килиб матндан ажратиш (*suspendre*) мүмкін?⁶⁴.

Такрорлаш зарурки, бу ерда гоя тұлқылыгына структурализм тамойиллари, яғни муайян ахборотнинг мазмунини змас, балки унинг тузилишини ўрганиш, муайян тил қонуниятини инсон фаолиятининг бошқа турларига экстраполяцияси, яғни нарса ва ходисанинг бир қисмими күзатыш асосида олинган хулосаларни унинг бошқа қисміга ёйиш ёки татбиқ этишга асосланған.

Пуч хаёлларга берилиб кетиб, ҳәттден анча узоқлашганини сезган Барт, ўзини оқлаш мақсадида: "... структурализмда асосий нарса – мазмун-моҳиятдан устун турувчи система, бироқ ушбу мазмун-моҳият ҳам шу система оркали онгимизга етказилади", дегувчи фикрга алоҳида урғу беради. Мисол тариқасида Қадим Юнон афсоналаридан олинган сехрли қўйнинг олтин терисини излаб "Argo" кемасида Колхидага сафар қилган қаҳрамонлар ҳақида ҳикоя қилувчи ривоятга эътибор қаратади. Колхидага соҳилярига етиб боргунча, аргонавтлар аста-секин "Argo" кемасининг барча қисмларини бошқасига алмаштириб, фақат шакли ва исмини сақлаб қолдилар. Барт наздида, "Argo" ривояти – "...структурализмга юксак даражада оид иккита оддий – субституция (бирор кишининг, нарсанынг бошқа киши, нарса билан алмаштирилиши; лингвистика нуктаи назаридан бирор товуш ўрнини бошқа товуш билан босиш) ва номлаш ҳодисаси ёрдамида яратилған объектнинг аллегория (мажозий маъно) сидир"⁶⁵.

Барт қарашларини ўрганған тадқиқотчиларнинг фикрича, "*Sade, Fourier, Loyola*" китобида бир-биридан фарқ қилувчи, бир-бирига сира ўхшамас ёзувчиларни бирлаштиргани, ижодининг ўзига хос хусусиятларига қарамасдан, уларни асоссиз тенглаштиргани учун муаллиф бошига ёғилған таъна-маломат тошлари момик пахтадек тегиб ўтган эди холос. Сабаби, Барт формализм ғоялари билан сугорилған боши-кети йўқ вазифани ҳал қилиш билан овора бўлиб, тан олиш керакки, ўзи билмаган ҳолда тушиб қолған мураккаб

⁶⁴ Ўша манба, 12 бет.

⁶⁵ Ўла манба, 14 бет.

шароитда ушбу вазифани анча қизиқарли тарзда ечишга муваффак бўлди. Аммо, мазкур вазифанинг кўйилиши, аниқ ифодаланиши бадий адабиётни оддий қилиб “белгилар ўйини”га олиб бориш тарафдори бўлмаган ҳар бир кишида асосли эътиrozни юзага келтиради. Ҳеч бир муболагасиз айтиш мумкини, Бартнинг “адабиёт ҳақида бизнинг тасаввуримизни белгилаб берувчи объектив воқелик “ўйдирма сабаб ёхуд ёлғон-яшик” ролидаги камоён бўлиши” хусусидаги фикрига қўшилмаган кишининг қатъий қаршилигини туғдиради⁶⁶.

Шубҳасиз, бадий асарнинг мавзуси ва обьекти уни баҳолашнинг ягона мезони бўлаолмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Барт фикрича, ҳақиқий санъат асарини оддий хикоя қилиб бериш билан тугаллаб, асар мазмунини ўз сўзи билан ифодалаб бўлмайди; колаверса, унинг аҳамиятини у ёки бу мавзуга олиб бориб тақаш тўғрилаб бўлмас ҳатога олиб келар эди. Бу фикрга қўшилмай иложимиз йўқ. Лекин адабиётни “мавзудан маҳрум этиш” ва ўзига хос тарзда ташкил этилган тилга айлантириш фикрига ҳам розилик билдириб бўлмайди. Аслида, 1960-йиллар Францияда бадий адабиёт моҳияти хусусида кенг тарқалган тасаввурларни амалда татбиқ этиш билан астойдил шуғулланган Барт, адабиётни мавзудан узоқлаштириб, уни ихтисослашган тилга айлантириш билан банд бўлиб, адабиётшуносликдаги анъанавий қарашларга қарама-қарши чиқкан эди.

Бу ҳақда француз файласуфи Мишель Фуко (*Michel Foucault, 1926-1984*) ўзининг “Сўзлар ва нарсалар” (*Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, 1966) асарида: “ифодалаши лозим бўлган нарсасидан халос бўлган адабиёт турли хурофот ва асоратлардан озод бўлган тил эканлиги ҳақида галириш имконига эга бўлди”⁶⁷, деб ёзади.

Мишель Фуко Коллеж де Франс (*Collège de France*) илм даргоҳида “Психоанализ асослари” кафедрасига асос солиб,

⁶⁶ Уша манба, 114 бет.

⁶⁷ Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Пер. с фр. В. П. Визгина и Н. С. Автономовой. СПб. Academia, 1994. с. 212

“Тафаккур системалари тарихи” кафедрасига мудирлик қилиш билан бирга ижтимоий фанлар, тиббиёт, хусусан инсон психологиясини ўрганиш йўналишида муттасил илиб борган эди. Айни пайтда, кўп масалаларда Р. Бартга ҳамфикр бўлиб, ўз илмий қарашлари, филология илмида қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлган асарлари туфайли француз адабиётшунослигида катта обруға эга олимлар қаторида муносиб ўрин эгаллади.

М. Фуконинг юқорида номи зикр этилган асарига тўхталаракнамиз, унда эътиборга молик фикрлар билдирилганлигига гувоҳ бўламиз. “Сўзлар ва нарсалар” рисоласи француз файласуфининг тушунилиши ва бир маънода ўқилиши қийин бўлган тадқиқоти ҳисобланади. Бу китоб устида ишлаш жараёнида Фукода “Билим археологияси” (1969) китоби режаси тузилди⁶⁸. Шу боис асарнинг асосий мавзуси билан бирга археологик метод ҳам намоён бўлган эди. Фуконинг асосий вазифаси – Ғарбий Европа илму маърифат тарихида кучли силжишни юзага келтирган сабабларни ўрганишдан иборат бўлган. Бу силжиш тафаккурнинг замонавий шакли, яъни инсон ҳақидаги тафаккурнинг пайдо бўлишига олиб келди. Фуко фикрича, тафаккурнинг бу соҳаси сўз, идрок ва жест (имо-ишора) дан олдин юз берган. Бу эпистемиологик майдон, тарихийлик хусусиятига эга эпистемадир.

Юқорида эпистема ҳақида сўз очган эдик. Кўшимча тарзда айтиш мумкинки, эпистема – бу тарихан ўзгариб турувчи структура бўлиб, ҳар қандай тарихий даврдаги афкори омма, назария ёки илм-фан имконияти, тадқиқот доираси, таъсир кўрсатиш кўламини белгилаб берувчи, муайян тарихий даврга хос бўлган фикр юритиш тарзини ифода этувчи структура сифатида намоён бўлади.

Эпистемиологик майдонни тадқиқ этиш ва унинг объектив шарт-шароитда намоён бўлишини ўрганиш – эмпирик билимнинг ёки бу шакли ёки ғоялар тарихини тақозо этувчи тарихий априори (фалсафада: фактларга асосланмаган ҳолда, тажрибада синааб кўрмасдан, асоссиз фикр-мулоҳаза, муҳокама юритмоқ) ни

⁶⁸ Карап: Фуко М. Археология знания / пер. с фр. Е. М. Яковенко. Киев: Ника-Центр, 1996.

атрофлича тадқиқ қилиш демакдир. Бу ерда XIX аср Фарб маданиятида гуманитар фанлар учун хос бўлган тафаккурнинг аниқ шақли пайдо бўлиши хусусидаги масала кўндаланг қўйилади. Фуко фикрича, айнан археология “тартибнинг амалиётда аниқ-равшан кўриниши”, нарсаларни тартибга солиш устидан назорат ўрнатади. Бу амалиёт билим олиш жараёнининг негизида, теран ва жиҳдий мезонларида намоён бўлади. Билим эса, Фуко таърифида, – бу сўзлар билан чамбарчас боғланган нарсаларни тарихан шаклнаниб келган тартибга солиш тизимиdir.

М. Фуко асосий эътиборни учта энистемага қаратаркан, билимнинг тарихан фарқланадиган учта шаклини алоҳида ажратади:

1. Ренессанс шакли (XVI аср) – ўхшашлик ва ўхшатиш энистемаси; бу даврда тил белгилардан иборат мустақил системага ҳали айланмаган эди. У табиатан мавжуд нарсалар ичida гўё ёйилгандек, улар билан аралашиб ва чигаллашиб кетади.

2. Классик шакли (XVII-XVIII аср) – тасаввур, тушунча ҳосил қилиш энистемаси. Бу даврда тил белгилардан иборат мустақил системага айланади ҳамда билим ва тафаккурга деярли мос келади. Шу сабабдан тилнинг умумий грамматикаси нафакат бошқа фанлар, балки умуман маданиятни тушунишга имкон яратади.

3. Замонавий шакли (XIX асрдан бошлаб) – тасниф, соҳа, тузум ва тузилма энистемаси. Бу даврда илгари мавжуд бўлган фанлар билан ҳеч қандай умумий жиҳати йўқ янги фанлар пайдо бўлади. Тил билиш назарияси, объектив дунё қонуниятларини англаб етиш, билим олишнинг обьекти бўлиб хизмат қилади. У формалистик элементлардан ҳосил бўлган қатъий системага айланади, ўз қобигига ўрапашиб қолади, анъаналар майдони ва фикр юргизиш тарзи сифатида ўз тарихини бошлайди⁶⁹.

Таъкидлаш лозимки, тарих билимнинг ўзига хос соҳаси сифатида гуманитар фанлардан анча қадимийроқ бўлиб, улар учун зоҳирий кўриниш касб этади. XIX асрда тарих буюк шахсларнинг кўрсатган жасоратлари, хаёти ва фаолияти, умуман олганда, воқеа-

⁶⁹ Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Пер. с фр. В. П. Вязгина и Н. С. Автономовой. СПб.: Academia, 1994. с. 346-347.

ҳодисалар солномаси эмас, балки тадрижий ривожланишнинг умумий қонунларини ўрганиш фанига айланди.

М. Фуко бироз шоирона тарзда: "... Инсон худди денгиз қирғоғидаги құмда чизилған суратдек йўқолиб кетади", деб ёзаркан, ҳақиқатга нечоғлик яқин бўлганини сезмайди.

Инсон – бу Farb маданиятининг яқинда очилған қашфиёти, бу замонавий билим яратған образ, у табиатдаги нарсалар тартибида ўзига хос ёрик жойи, номувоғиқлиқ ва номутаносиблиқдир. Фуко қизиқарли бир фаразни илгари суради, унга кўра замонавий билимда инсон образи эмпирик (бевосита тажрибадан олинган) объектларнинг учта, яъни Ҳаёт, Мехнат ва Тил шакллари билан таърифланади, тавсифланади ва тасвирланади. Шундай қилиб, инсоннинг борлиги ва йўқлиги унинг аъзойй-бадан биологияси, меҳнат қурол-аслаҳалари ва тил воситасида мулоқот куришнинг механизмлари билан чегараланган.

XX-XXI аср бадиий адабиётида тасвирланаётган инсон образининг ўзгарувчанлиги шундаки, унинг позитивлиги, яъни тажрибага асосланғанлигини ташкил этувчи омиллар – ҳаёт, меҳнат ва тил ҳам ўзгарувчандир. Инсонни ўрганувчи фанлар юқоридаги учта предметни ўрганадиган фанларга бевосита боғлиқдир. Ушбу учта предметта мурожаат қилувчи билиш шакллари ҳам барқарор эмас. Қолаверса инсонни билиш соҳаси олдида инсондан ҳам қадимиЙРОҚ ва анча мураккаб муаммолар турадики, уларни ўрганиш худди коинот сирларини ўрганишга ўхшайди. Аминмизки, билим маконида навбатдаги силжиш бизга яхши таниш бўлган инсон образи маданиятини янги сифат босқичига кўтаради, уни ҳақиқий эркинликка етаклайди⁷⁰.

Юқорида бошлаганимиз “турли хурофот ва асоратлардан озод бўлган тил” хусусидаги фикрга қайтайлик. Ушбу турли ақидалар зулмидан кутулган, мустақилликка эришган эркин тил Барт фикр-мулоҳазалари ва изланишларининг асосий предмети сифатида унинг асарларида ўзигагина тегишли “écriture” (ёзув) атамасига эга бўлган.

⁷⁰ Эрион Д. Мишель Фуко // Перевод с французского Е. Э. Бабаевой. – М.: Молодая гвардия: серия «Жизнь замечательных людей». Вып. № 1128, 2008. с. 502.

Эндиликда, вафотидан ўттиз йилдан кўпроқ вақт ўтгандан сўнг, Барт ҳақида дадилроқ мулоҳаза юритсак бўлади. У ҳаётлигида олимлар бунга журъат қилолмасди, чунки унинг номи ҳар хил шама ва гийбатлардан холи, дахлсиз эди. Шу боис, “*écriture*” (ёзув) атамасини яратиш ва ишлаб чиқишининг ўзиёқ Бартни адабиётшунослик тарихига агадулабад ёзib қўйди, илмий фаолиятининг асосий ютуғи, ижодий меросининг безагига айланди. Аслида, бадий матнни ўрганишда катта ёрдам берадиган структур-семиотик схемалар ёки илова қилинган психоанализ моделлар эмас, балки унинг ижодий жараёнга бўлган қараши ва кўлга киритган натижалари Бартни “донишманд Барт” қилди; француз тадқиқотчиларининг бутун бошли авлодига адабиётни ўрганиш йўлини кўрсатган, уларнинг адабиётга бўлган муносабатини белгилаб берган “ҳакими ҳозик Барт” дегувчи юксак шон-шарафга етаклади, десак янглишмаган бўламиз.

Биринчи китобида таърифлаб берилган “*écriture*” (ёзув) тушунчаси Барт фаолиятининг кейинги йиргирма йили давомида ўзгариб турди; лекин, атамани сақлагани ҳолда, Барт, аслида, унинг мазмунида кўп нарсани ўзgartирди.

Бу борада ибрат бўлаоладиган ва анча қизиқарли бир ҳодиса эътиборга молик. 1977 йил 7 январь куни Коллеж де Франсда катта аудитория йигилади. Барт йигилганларга “Адабиёт семиологияси курсига кириш” мавзусидаги маъruzасини ўқиб беради. Бу ерда асосан ушбу маъruzаси матни билан унинг биринчи китоби матнини қиёслаш диққатга моликдир.

1950-йиллар бошида Барт ўзининг “*Le Degré zéro de l'écriture*” рисоласида: “адабиёт унинг мазмуни ва шаклидан, унгагина тегишли соҳа (*clôture*) дан кескин фарқ қилувчи нарса ҳақида хабар (*signaler*) бериши лозим, шу сабабли у айнан Адабиётдек мавжуддир”, деган фикрга таянган эди.

“Бундан на тил, на бадий тасвир услуби билан ўзаро боғланган белгилар гурухи келиб чиқади; улар иложи борича барча ифода йўллари орасида кундалик сўзлашув тилининг ёлғизлигини

таърифлаб беришга мұлжалланғандир”⁷¹, деб ёзади Барт. Бошқача айтганда, худди кимёвий реакция тажрибасыда мураккаб бирикмадан таркибий унсурлар ажратиб олинганидең, бадий адабиётда ҳам адабий унсурларни ажратиш мүмкін. Барт “на тил, на услуг, балки Адабиёт белгилари тарихи бўлишга қодир адабий тил тарихини яратиш мүмкін”⁷², деб ҳисоблади.

Ролан Барт издоши Ц. Тодоров ҳам ўз вақтида адабиёт спецификаси нимадан иборатлигини ахтаришга астойдил уринсада, бироқ унинг изланишлари самара бермади. Сабаби, Тодоров миллий адабиётлар ўз йўлида эволюцион тарзда ривожланади, даврнинг мухим босқичларини ифодалайди, деб ҳисоблаган.

Илмий изланишларга эндиғина киришганда, Барт ушбу сир-синоатлар қалитини топишда унга “écriture” (ёзув, ёзма матн) тушунчаси ёрдам бераоладигандек туулган эди, чунки 1950-йиллар унинг тасавурида бу тушунча ёзувчи ёзган миллий тил ва унинг индивидуал услуби орасида ўзига хос ўлкан майдонни касб этарди: “... бу – формал, яъни шаклни мазмундан, назарияни амалиётдан ажратишга интилевчи реаллик, тил ва услугга тобе бўлмаган шаклан чиройли, мазмунан бўш реалликдир”⁷³.

“Ҳар қандай адабий шакл, – деб ёзади Барт, – асосий оҳанг, таъбир жоиз бўлса, маънавий-ахлоқий мавзуни танлаш хуқукини беради, айнан шунда ёзувчи ўз индивидуаллигини очиқдан-очиқ намоён қиласи, айнан шунда у эгаллаган позициясини тасдиқлайди. Тил ва услуг – бу ҳар қандай лисоний муаммоларнинг шарти; тил ва услуг – бу замон ва шахс фаолиятининг табиий ҳосиласи (*produits*); лекин ёзувчининг формал ҳақиқийлиги (*l'identité formelle*) грамматик қоида ва услугнинг ўзгармас қирраларидан ташқарида мустаҳкам қарор топади... Тил ва услуг – бу яхши-ёмонни ажрата олмайдиган сўқир кучлар; ёзув эса – тарихий умумийлик, ҳамфирлик ҳодисасидир. Тил ва услуг – бу объектлар, ёзув эса – бу

⁷¹ Барт Р. Нулемая степень гиесмы / Пер. с фр. Г.К. Косикова // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. с. 7-8.

⁷² Ўша маңба, 9 бет.

⁷³ Ўша маңба, 24 бет.

функция: у ижодиёт ва жамият ўртасидаги муносабат, у ижтимоий максадга айлантирилган адабий тил сифатида намоён бўлади⁷⁴.

Тил ва услуб ҳақида гап кетганда, Бартнинг афоризмга айланган машҳур таърифи келтирилади: “ Ёзув (*écriture*), аслида, – шакл маъносидир”. Кейинчалик бу мавҳум иборани муаллиф кенгайтириб, унга аниқлик киритади: “... ёзув – ижтимоий муҳит томонидан танлаб олинган, унга ёзувчи ўз тилининг табиатини жойлаштиришга қарор қиласи ёки ундан тонади”⁷⁵.

Ёзувни танлаш, Барт фикрича, ёзувчининг муҳим хусусияти бўлиб, бу жиҳат ёзувчи адабиётда эгаллаган ўрнини дархол аниқлашга имкон беради; айнан ёзув “тарихий ўтмишни ва менинг танловимни ошкора айлайди, унинг шарофати билан менда ўз тарихим пайдо бўлади, мен бу ҳақда гапиришни истамасам ҳам, у менинг позициям ҳақида хабардор қиласи”⁷⁶.

Барт, ёзувнинг тарих билан чамбарчас боғликлиги хусусида фикр юритаркан, унинг учун бадиий макон ва замондан ташқари адабий шакллар тўпланган хазина йўқлигини таъкидлайди. Ёзувчи бу хазинадан ҳеч нарсани танлаб ололмайди, чунки, Барт фикрича, асрлар оша тўпланган, минг йиллик ижодий жараёнда сайқал топган адабий анъаналарни рад этиш мумкин эмас, сабаби, айнан адабий анъаналар ёзувчи танловини белгилаб беради. Шу билан бирга, Барт фикрича, ёзув билан тарих ўртасидаги узвий боғликллик ижтимоий-иктисодий ўзгаришлар, туб бурилишлар содир бўлган даврда яққол намоён бўлади: айнан шу пайти вужудга келган янги тартиб, табиатдаги нарсаларнинг мантиқий жойлашуви янги ёзув пайдо бўлишини қатъий талаб қиласи, янги грамматикага асосланган ёзув ишлаб чиқиши тақозо этади. Барт бу ҳақда шундай ёзади: “Оноре де Бальзак ва Гюстав Флобер ёзуви ўртасида принципниал фарқ, “ёриқ жой” мавжуддир, у иктисодий формация, ижтимоий структуралар алмашганда рўй беради, ўз ўрнида бу алмашинув

⁷⁴ Уша манба, 24-25 бет.

⁷⁵ Уша манба, 26 бет.

⁷⁶ Уша манба, 42 бет.

инсонлардаги манфаат, қизиқиши доираси, энг муҳими, онг ва тафаккурда кескин ўзгаришга олиб келади”⁷⁷.

Шу сабабдан, Барт дунёқарашида француз буржуазия инқилоби ёзув ва услугуб соҳасида ҳеч нарсани ўзгарираолмади, негаки у буржуазия эгаллаган позицияни мустаҳкамлади, унинг мағқуравий хукмронлигига сиёсий ва ижтимоий куч-кудрат қўшди холос, деган тоя пайдо бўлди. Барт фикрича, Шодерло де Лаклодан Стендалъга қадар француз адабиётида тўгридан-тўғри, пайваста йўл бормоқда. Фақат XIX аср иккинчи ярмига келиб, француз буржуазия мағқураси таназзулга юз тутганда, ягона универсал ёзув, “француз жамияти ҳокимиятни ўз қўлига олганда ҳамда буржуазия мағқураси етакчилик қилган даврда бир вактнинг ўзида усуллари бисёр, оҳангдор “инструментал” ва серҳашам “орнаментал” ёзув”⁷⁸ парчаланиб кетди ва натижада замонавий ёзув юзага келди. Бу ёзувнинг сон-саноқсиз кўринишлари бадиий матнни шакллантира бошилади.

Бу ерда Бартнинг “инструментал” ва “орнаментал” ёзувларга берган таърифиға тўхталиб ўтиш ўринлидир. У шундай ёзади: “... худди алгебраик тенглама муайян мураккаб масалани ечишга хизмат килганидек, шакл ҳам мазмунга хизмат қилишга қаратилган. Демак, “инструментал” ёзув мазмунни юзага чиқаришга хизмат қиласи. “Орнаментал”лиги хусусида эса айтиш мумкинки, ёзув ҳар хил тафсилотларга тўла, улар чиройли ва ифодали бўлиши лозим. Тафсилот худди нақшдек ёзув бажараётган вазифага хизмат қилиши керак”⁷⁹.

Бу концепция билан баҳс-мунозара, яъни тилни худди итоаткор, бошқаришга осон, мустақил тарзда ҳеч нарсани англатмайдиган ҳодиса сифатида кўриб чиқишига, ҳеч қандай фойдаси, аҳамияти йўқ курол-аслаҳадек қабул қилишга бўлган интилишлар билан олиб борилган кураш Бартнинг қатор ишларида атрофлича муҳокама қилинади.

⁷⁷ Ўша манба, 29 бет.

⁷⁸ Ўша манба, 81 бет.

⁷⁹ Ўша манба, 81 бет.

Орадан қарийб йигирма йил ўтгандан сўнг, Барт ўзининг 1950-йилларда шаклланган ёзувни тушуниши хусусида шундай ёзади: “*Degré zero de l’écriture*” китобида ёзув кўпроқ социологик, нари борса социолингвистик тушунча сифатида намоён бўлди: бу жамият, жуда деганда интелигенция вакилларининг муайян гурухи танлаган идиолект; бу ижтимоий миқёсда воситачи бўлиб хизмат киладиган социолект, аниқроғи, тил, тушунчалар системаси, бадий тасвир услуби ҳамда субъектга таалукли система ўртасида боғловчи ришта бўлиб хизмат киладиган социолектдир”⁸⁰.

“*Degré zero de l’écriture*” китобида Бартнинг ижтимоий муаммоларга бўлган муносабати, улар билан астойдил қизиқиши эътиборга молик. Кейинчалик ижтимоий муаммолар муалиф томонидан атайлаб дикқат марказидан узоклаштирилади. Ўзи ҳақида сўзлашни хуш кўрган Барт шундай ёзади: “Мен бир вақтнинг ўзида Жан-Поль Сартр ва Карл Маркс билан ҳамфир эдим. Мен анъанавий адабий шакл ҳақида фикр юргизган ҳолда Сартр ғояларини марксизм фалсафаси нуқтаи назаридан кўриб чиқишига харакат қилгандим... Бу ниятим “*Degré zero de l’écriture*” китобимда яққол кўринади”⁸¹.

Бу китобда ёзувни ижтимоий ҳодиса сифатида белгилаш ретроспектив, яъни ўтмишга қаратилган бўлиб, фақат XIX аср ёзувчилари ижодига таалуклидир. Бу ерда Барт томонидан “*écriture*” (ёзув) тушунчасини англаш ва талқин қилишнинг иккинчи – XX аср адабиётига мос бўлган тенденцияси кўринади. Ҳар ҳолда бу тенденция унинг кейинги ишларида анча теран ва пухта ўйланган тарзда намоён бўлади.

Буржуазия санъати ва адабиётига қарши олиб борилган курашнинг шаклларидан бири сифатида адабий тилга нисбатан XIX аср охирида бошланган кураш Бартга анча асосли ва ҳаётга яқин кўринади. Бу кураш сайқалланган, пухта ишлов берилган услугуга қарама-қарши ўта тартибсизлик, мантиқсизлик ҳамда пала-партиш ёзувни қўйиш тусини олган эди. Ушбу йўналиш ёзувчилари

⁸⁰ Барт Р. Сад, Фурье, Лойола / пер. с фр. Б. М. Скуратова. – М.: Праксис, 2006. с. 103.

⁸¹ Ўша манба, 92 бет.

“шакллар күплигига, тартибсизликда, сұзлар саҳросида... тилнинг янги қиёфасида қайтадан субхидам салқинини, соғ ҳавони, тиник рангларни, жүшкін илхомни топадилар деб умид қилиб” (*la fraîcheur d'un état neuf du langage*), сийкаси чиққан ибора, бир қолипдаги гап, одатта айланған услуб, анъана билан муросасиз кураш олиб борған эдилар⁸².

Аммо бу уриниш бароридан келмади, чунки ёзувчилар эски қонунлар ўрнига янги қонунларни яратдилар. Хусусан, символизм яловбардори, француз шоири С. Малларме (*Stéphane Mallarmé*, 1842-1898) нинг ижодий изланишлари Бартга күттаринки рух багишилаган эди. Малларме сўз атрофида бўшлиқ ҳосил қилишга интиларкан, “ижтимоий алоқалардан халос этилган сўз, баҳтимизга, ҳеч қандай акс садо бермайди, таъсир кўрсатмайди”, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, бир қолипдан халос этилган, ўз қобигидан бўшатилган, ёзувчининг маҳорат хусусидаги ўй-фикрларидан озод этилган сўз, таъбир жоиз бўлса, ҳар қандай контекстга бўлган жавобгарлиқдан ҳам ҳоли бўлади; у биргина қисқа ҳодисага айланади, акс-садолар йўклиги, ҳеч қандай таассурот қолдирмаслиги эса унинг ёлғизлигини, бинобарин – айбизлигини яна бир карра тасдиклайди⁸³. Барт учун адабий тилни “озодликка чиқариш” масаласини ҳал этиш борасида бошқа, яъни “... тилнинг қатыйи қоидаларига бўйсунишдан озод этилган оқ (кофиясиз) шеърни яратиш” йўли мавжуд⁸⁴. Ушбу “оқ шеър” – ёзувнинг ноль даражасидир. Ёки аникроқ қилиб айтганда, нейтрал, модал, яъни сўзловчининг нутқ мазмунинг муносабатини англатувчи сўз эмас, балки бошқача яъни номодалdir. Қиёсий лингвистика нұктай назаридан олиб қараганда, аниклик майли, масалан: *subjunctive – indicative – imperative* қаторида номодал шаклида намоён бўлади. Шунга үхшаб, янги “нейтрал” ёзув ҳам эмоционал (ҳис-туйгуни ифодалайдиган), бинобарин стилистик тусдан мутлақ ҳолидир. Бундай сўз “жонли тиллардан ҳам бирдай узоқ бўлган ўзига хос

⁸² Барт Р. Нулевая степень письма / Пер. с фр. Г.К. Косикова // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. с. 106.

⁸³ Ўша манба, 108 бет.

⁸⁴ Ўша манба, i08 бет.

дастлабки тилга бўйсуниб, адабиёт, демак адабий тил доирасидан ҳам чиқиб кетади”⁸⁵.

Экзистенциализм намояндаларидан бири, “Фарб виждони” деган шарафли номга сазовор бўлган француз ёзувчиси, Нобель мукофоти лауреати (1957) Альбер Камю (*Albert Camus*, 1913-1960) қаламига мансуб “Бегона” (*L'Étranger*, 1942) романида ушбу мураккаб жараёига асос солинган деб хисоблаб, Барт “нейтрал” ёзувга, ёзувнинг “ноль даражасига” батафсил таъриф беради. Унинг фикрича, Камюнинг “Бегона” романни деярли идеал тарзда услугуб йўқлиги билан алоҳида ажралиб туради, унда, таъбир жоиз бўлса, йўқлик услуги ёркин кўзга ташланади”⁸⁶.

Ролан Барт сўзларига қараганда, агар Флобер ҳам, Малларме ҳам бадиий шакл ўзидан ёруғлик ўтказмаслиги, ноаниқлиги, унда ҳеч нарса кўриб бўлмаслиги хусусида гапирган, сўзни “моҳир уста, сеҳргар ёки ёзувчи ишлиши лозим бўлган объект” сифатида кўриб чиққан бўлсалар, бу ҳолда “нейтрал” ёзув классицизм санъатининг биринчи, яъни ёзув усуллари кўплиги, оҳангдор ва серҳашамлилиги шартига қайтадан мурожаат қилишга мажбур бўлади. Эндиликда бу шарт ҳукмронлик қилувчи буржуазия мафкурасига хизмат қилмайди; у ёзувчи эгаллаган янги позициясининг янги модусига, сукунат (сўзсизлик) сақлашнинг ягона йўлига айланади.

Олимнинг фикрича, ёзувчи ўз ихтиёри билан “инструментал” ва “орнаментал” ёзувлардан воз кечади, чунки бу икки мезон ёзувга замон ўлчовини киритган бўлар эди”⁸⁷. Шу ўринда муаллифнинг кейинги ишларида ҳам такрор-такрор янграйдиган муҳим бир жиҳатга эътибор қаратмоқ лозим: “нейтрал” ёзув ҳукмронлик қилувчи буржуазия мафкурасини ифодалашга хизмат қилмайди; эндиликда у “орнаментал” эмас, балки аник кўриниш касб этиб, Барт томонидан алгебраик тенгламанинг бенуқсонлиги ва абстрактлигига қиёсланади. Бу муҳим масалада Барт қатъий туради, кейинги ишларида ҳам мустахкам позициясини намоён қиласди. У

⁸⁵ Уша манба, 109 бет.

⁸⁶ Уша манба, 109 бет.

⁸⁷ Уша манба, 110 бет.

афсусланиб, айнан буржуазия мафкураси тилни “итоатли ва аҳамиятсиз қурол”га айлантириди ва жамиятдаги ўрнини “нақш ёки қурол” сифатида айнан кўрсатиб берди, деб ёзади⁸⁸. Барт мантиқий мулоҳаза қиласкан, “сўз қурол ҳам эмас, ўртадаги воситачи ҳам эмас”⁸⁹, тилни “гўзаллик мезони ёки ўзига хос қурол сифатида”⁹⁰ кўриб чиқиши мумкин эмаслигини уқтиради. Хулоса шуки, Барт учун ёзув – бу ўта муҳим ёки беназир гўзалликни ифодалаш воситаси эмас, балки тадқиқот предметига айланишга лойик, автоном, мазмун-маънога эга қадриятдир.

1960-70-йилларда ёзув концепцияси Барт томонидан формализм тамоилилари асосида шундай ишлаб чиқилган эдик, олим ёзувнинг тарих ва жамият ҳаёти билан узвий боғликлигини тушунишдан бутунлай воз кечганлиги хусусидаги таассурот туғилади. Бирок, Барт бу ҳодисаларни қанчалик бир-биридан узоқлаштирган бўлса, шунчалик ёзувнинг ижтимоий роли унинг учун муҳим аҳамият касб эта бошлади.

Ролан Бартнинг 1977 йил 7 январ куни Коллеж де Франсдаги адабиёт семиологияси кафедраси мудири лавозимини эгаллаганида ўқиган маъruzаси (*Lecture Course at the Collège de France, 1977-1978*) нафакат ўттиз йиллик илмий фаолиятининг ўзига хос якуни, балки замонавий семиология ривожланишининг истиқбол йўлларини белгилаб берувчи дастурдек янгради⁹¹. Лекин ушбу дастурни амалга ошириш учун Бартга вақт етмади. Унинг ҳаёти фожиали якун топди: 1980 йил 25 феврал куни Коллеж де Франсдан унчалик узоқ бўлмаган жойда Барт автохалокатта учрайди ва бир ойдан сўнг, яъни, 27 март куни Питье-Сальпетриер касалхонасининг реанимация бўлимида ҳаётдан кўз юмади.

Таъкидлаш жоизки, “Адабиёт семиологияси курсига кириш” маъruzасида Бартнинг қарашлари ўз ифодасини аник-равшан топиб, ортиқча изоҳни талаб этмайди. Сабаби, олим ўз маъruzаси мавзуси

⁸⁸ Барт Р. Сад, Фурье, Лойка / пер. с фр. Б. М. Скуратова. – М.: Праксис, 2006. с. 45-46.

⁸⁹ Barthes R. *Essais critiques*, Paris: Seuil, 1964. p. 149.

⁹⁰ Barthes R. *Critique et vérité*. Paris: Seuil, 1966. p. 46.

⁹¹ Карапт: Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Пер. с фр., вступ. ст. и коммент. Г.К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989. – с. 545-569.

ва мазмунини аниң белгилаганди. Шу билан бирга Бартнинг биринчи – “Ёзувнинг ноль даражаси” китоби билан ушбу маъруза ўртасида ўзаро боғланиш борлиги ҳам кўзга ташланади.

“Маъруза”да Барт одатда камдан-кам ишлатган “адабиёт” тушунчасидан кенг фойдаланади. Бунинг сабабини у “адабиёт” дейилганда асарлар мажмуини эмас, тижорат ёки таълим соҳасини ҳам эмас, балки “ёзув амалиёти”ни, “матнни, яъни асарни ташкил этувчи белгилардан тўкилган матони” тушунгани билан изохлади⁹². Айни пайтда “адабиёт”, “ёзув”, ёки “матн” тушунчаларидан битта маънода фойдаланиб, уларни ўзаро фарқламасликни таъкидлайди.

Илмий фаолиятининг дебочаси – “Ёзувнинг ноль даражаси” китобида Барт ёзувга тил ва услуб ўртасида жой ажратаркан, улар орасидаги кескин зиддиятларга жиҳдий эътибор қаратмайди. “Маъруза”да эса тил – ўзига хос тизим ва тартиб сифатида – биринчи навбатда шахсни эзиш, унинг дилини хуфтон қилиш, уни ситамга олиш воситасидек намоён бўлади: “Гапирмоқ, аксарият ҳолларда мулоҳаза (*discourir*) юритмоқ бу ҳали бирор нарса ҳакида хабар бермоқ дегани эмас, бу ҳакда бизга тез-тез такорлаб туришади. Аслида, гапирмоқ, мулоҳаза юритмоқ – бу ўзига тобе қилмоқ, бўйсундирмоқ дегани: ҳар бир тил – бу умумлаштирилган бошқарув (*une réction généralisée*) деганидир⁹³.

1960-йиллар “Tel Quel” журнали атрофида “янги роман” жанри вакиллари – Филипп Соллерс, Жан Рикарду, Жан-Пьер Фай, Юлия Кристева каби қаламкашлар гурухи тузилади. Барт қарашларига фикрдош бўлган бу ёзувчи ва танқидчилар ҳам “адабий тил” кучига шубҳаланиб қарай бошладилар. Адабиёт тилга ишонч йўқотиб, аникроғи, адабий тилга ёзувчи эркин фикрини “нейтрал” тарзда ифода этиш воситасидек қарашдан воз кечган, юкорида номи зикр этилган ёзувчилар, аксинча, бу тилда ҳар қандай ижтимоий тартиб-қоидага ўхшаган, мажбурий хусусиятга эга механизм мавжудлигини кўрдилар. Шунингдек, Бартнинг ижтимоий-маданий жараёнларни

⁹² Уша маъна, 560 бет.

⁹³ Уша маъна, 558 бет.

семиотика нұқтаи назаридан талқын қилиш зарурлығи хусусидаги ғоялари “Tel Quel” гурухидаги француз авангард ижодкорларға катта таъсир күрсатғанди.

Ролан Барт ўз “Маъруза”сида “Tel Quel” гурухига киругчы хамкасб ва шогирдларига маңнавий яқын бўлганлигига алоҳида ургу бераркан: “... тил асло жаҳолат ёки аксилҳаракат руҳи билан сүфорилмаган, шу билан бирга у тараққийпарвар ҳам эмас; унинг асосий вазифаси – сўзлашга монелик курсатишда эмас, балки сўзлашга мажбурлашдадир”⁹⁴, деб ёзди.

Нутқий фаолиятида тил қонунларига бўйсунишга мажбур бўлган инсон, Барт фикрича, она тилининг грамматик меъёлларига бўйсунган ҳолда турли стереотиплар таъсири, ишлатилаверилиб таниб бўлмас даражада ўзгарган, сийқаси чиққан ибораларга таслим бўлиб, ўз эркинлигини йўқотади. Шу алпозда йўқотилган эркинликни қайга қўлга киритиш мақсадида инсонга ҳар хил хийланайранг ишлатиш ва “тилни алдаш”дан бошқа ҳеч чора қолмайди. Барт ёзди: “... ушбу “нажотбахш ғирромлик”, ушбу бўйин товлаш, ушбу “қойил-мақом фирибгарлик” ҳар қандай “изм”, ўз ҳукмига бўйсундиришдан холи бўлған, узлуксиз давом этувчи эволюцион ўзгариб турадиган тилнинг садосини, оҳанграбо товланишини эшитишга, кўришга имкон беради, – буни мен Адабиёт деб атайман”⁹⁵.

Шундай қилиб, Бартнинг қатор асарларида баён этилган ёзув – бу тилнинг ўзгарувчан, тадрижий такомиллашиб турадиган соҳаси эканлиги, айнан ёзувда субъектнинг расмий нутқ қатъий қоидалари, кишанлаб турувчи гурли ақида ва хурофотлардан озод этилиши хусусидаги фикрлари “Маъруза” –да умумлашган, ўз якуний ифодасини топган эди. Бартнинг таъкидлашича, тил асоратидан қутулиш, унинг кўпгина қоидаларидан воз кечиш, шак-шубҳасиз, бадиий адабиёт доирасида, аниқроғи, тил воситасида етказадиган муайян ахборот орқали эмас, балки фақат сўз ўйини орқали амалга

⁹⁴ Қарант: Barthes R. Reponses // Tel Quel, 1971, № 47, p. 95.

⁹⁵ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Пер. с фр., вступ. ст. и comment. Г.К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989 с. 16.

оширилиши лозим. “Адабиётнинг потенциал кучи, унда “яширинган” эркинлик рухи ёзувчининг ижтимоий келиб чиқишига ҳам, унинг сиёсий қарашларига ҳам, ҳаттоғи ижодининг мафкуравий (*doctrinal*) мазмунига ҳам тобе бўлмайди, – бу куч ва рух ёзувчининг тил доирасидаги ҳаракатига, тил ичидаги ўз жойини ўзгаритириб туришига боғлиқдир”⁹⁶, деб ёзади Барт.

Юқорида айтилганидек, “Ёзувнинг ноль даражаси” асарида Барт “ёзув – бу шакл маъноси” дея таъкидлайди. Айни пайтда, “Марьуз”да бу масалани кескинлаштиради ва “шакл жавобгарлиги” хусусидаги муаммони кўтариб чиқади. Шу билан бирга, ушбу жавобгарлик гоявий ёки мафкуравий мезонлар билан ўлчаниши мумкин эмас, шу боис “гоявий-сиёсий, гоявий-ахлоқий, мафкурага оид фанлар “шакл жавобгарлиги”ни кийинчилик билан сезадилар”⁹⁷, деб ҳисоблайди.

Шунга қарамасдан, тил доирасида олиб борилган “инқилобий ҳаракат”, “бузгунчилик фаолият”, Барт фикрича, улкан ижтимоий кучга эга. Унинг тасаввурида, француз адабиётида тилнинг мавжуд қонун-қонидаларини бузишга бўлган эҳтиёж илк бор С. Малларме ижодида яққол намоён бўлди. Шу боис Барт француз адабиётининг янги босқичини принципиал тарзда Маллармедан бошлайди ва айнан уни “ёзув қашшофи” дея юксак эътироф этади.

ХХ аср бўсағасида Европа маданияти тарихидаги олдинги анъаналар билан ҳар қандай алоқани узиш, улардан тамомила воз кечиш хусусидаги гояни илгари сурган “янги танқидчилар” *coupure, cassure, reprise* каби атамаларни татбиқ этарканлар, ўзлари билмаган ҳолда структурализмга асос соладилар. Бу ва бунга ўхшашиб гоялар структуралистик ва неоавангардистик (авангارد оқимларга зид) доираларда кенг тарқалган бўлиб, илк бор М. Фуконинг “Сўзлар ва нарсалар” рисоласида илгари сурилган эди. Асар муаллифининг ёзишича, гарб тафаккури, маърифат ва ақл-идрокида рўй берган туб ўзгариш, бу тизимда юз берган янгиланиш Ницше, Фрейд, Малларме каби шахслар томонидан амалга оширилган.

⁹⁶ Ўша манба, 17 бет

⁹⁷ Ўша манба, 17 бет.

“Малларменинг “тилни ўзгартириш” ифодаси Маркснинг “дунёни ўзгартириш” фикрига ҳамоҳанг келади”, – деб ёзади Барт ва давомида: “Малларме ва унинг изидан борган ва бораётган ижодкорларнинг сиёсий сезгирилиги хусусида гапириш мумкин (*il y a une écoute politique de Mallarmé*)⁹⁸, деб қўшиб қўяди.

Ролан Барт бу фикрда “адабий тилнинг этикаси”га алоҳида ургу бериб, уни қатъий белгилаш лозимлигини уқтиради, яъни ҳар бир ёзувчида она тили доирасида исталған тилни танлашнинг хуқуки мавжуд; танлашда ёзувчи бу тил қанчалик оммабоп эканлигидан ташвишланмаслиги лозим. Бунинг сабаби шундаки, инсонларда қанча кўп азалий орзу-умидлар, хоҳиш-истакларни ифода этиш зарурати бўлса, демак дунёда шунга яраша тиллар мавжуддир.

Расман истеъмолга киритилган, ҳамма учун бир хил тенг тил билан кураш масаласини кўтариб чиқкан Барт бу тилни утопияга ўхшаб кетаётганинги яхши анлаган. “Айтиш мумкинки, – деб ёзади у, – тил хукмронлигига қарши якка ўзи қурол кўтариб, жанг олиб боришига журъат этган ёзувчилардан бироргаси ҳам аёвсиз курашдан бош тортолмади: ё енгилиб, унга тобе бўлган, ё миллий “маданият арбоби” расмий унвонини қабул қилиб, унга итоаткорона хизмат қилишга рози бўлган, ё шухрат шоҳсӯпасига кўтарилиб, унга ҳамду-санолар айтишга мажбур бўлган. Сабаб, айнан тил ёрдамида ёзувчи шахси, унинг ижодида “сунъий мода” пайдо бўлади, унинг номидан “бут-санам” яратиласди, китобхон оммаси унга сажда қила бошлайди ва ёзувчи истар-истамас ундан кутилаётган натижаларни бажо келтиришга мажбур бўлади”⁹⁹.

Барт нуқтаи назаридан олиб қараганда, ёзувчининг бундай вазиятдан икки, бир-бирига чамбарчас боғлиқ чиқиш йўли мавжуд: “оғмачилик” (*se déplacer*) ёки сабот-матонат билан ўз позициясини ёқлаш. Тилнинг домига тушмаслик, қатъиятлик кўрсагишига ягона йўл жойни ҳар доим ўзгартириб туриш, қўлга “киритилган” мувафаққиятда тўхтаб қолмасдан, кейингисига енг шимариб

⁹⁸ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Пер. с фр., вступ. ст. и коммент Г.К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989. с. 23.

⁹⁹ Ўша маъба, 25 бет.

киришиш, яъни сизни кутмаган жойда пайдо бўлиш, у ерда ҳам ушланиб қолмасдан, бошқа жойга кўчишдир. Барт фикрича, бундай “жой ўзгартириш”нинг сўнгги даражадаги кўриниши – ёзилгандан воз кечиш: “... расмий тил “фидойилари” сенинг ютуқларингдан фойдаланиб ўзига бўйсундиришга ҳаракат қилганларида ҳатто ёзганинг баҳридан ўтмоғинг (асло ўйлаганингдан эмас) лозим”¹⁰⁰.

Мисол тариқасида Барт расмий маданият билан курашган, ўз-ўзлигини саклаб қолишга ҳаракат қилган ижодкорларнинг позициясини кўрсатади. Қолаверса, “ўз ёзганидан тониш” жумласини ҳам Барт айнан шундай исёнчи ижодкорларни назарда тутиб ишлатган, десак тўғрироқ бўлади.

Нутқдан ғайритабиий равища ажратилган, сунъий равища “тозаланган”, бир шаклдан қотиб, ривожланмай тўхтаб қолган тилни ўрганувчи лингвистика, бинобарин, тилнинг “емирилиш,” “заифлашиш” жараёнида Барт семиотика фанига катта вазифа юклайди. (Шу ўринда равшан бўладики, Барт, – олдинги йилларда қўллаб-кувватлаган фикрларидан фарқли ўлароқ, – тил ва нутқ ўргасида чегара ўtkазишга бўлган тенденцияларни енгиб ўтишга ҳаракат қиласди, тил ва нутқни яхлит система сифатида қабул қиласди – М.Х.). Семиотика дейилганда, Барт, биринчи навбатда, рамзий белгилар хақидаги фанни эмас, балки аксинча, етказилаётган ахборотнинг яширин, “иккинчи” томони билан шугулланувчи фанни назарда тутади. (Ваҳоланки, семиотика атамасига айнан “белгилар хақида фан” деган таърифни Бартнинг ўзи берган – М.Х.). Унинг фикрича, тилнинг очик-ойдин кўринмайдиган, ноошкор томони мазкур тилнинг “... хоҳиш-истак, хавф-хатар, хушмуомала, норозилик, кечирим, тажовузкорлик, оҳангдорлик, хуллас, фаол тилни ташкил этувчи нозик жиҳатларни йигиб олади”¹⁰¹.

Р. Барт, бундай таърифу тавсифларнинг субъективлигини тан оларкан, йирик илмий маскан, университет, нуфузли журнallарда ҳукмронлик қилган расмий семиотика юқоридаги каби нуқтани назарни қабул қилолмаслигини яхши тушунади. Шунга қарамасдан,

¹⁰⁰ Ўша манба, 26 бет.

¹⁰¹ Ўша манба, 31-32 бет.

Бартнинг 1970-йиллар охирида яратган асарларида: “семиотика – бу белгилар ҳақида позитив фан эмас <...>, семиотика, менинг тасаввуримда, соғ хиссий түйгулар ҳаракатидан келиб чиқади”¹⁰², деган таъриф учрайди.

Эхтимол, акл-идрок, теран мулоҳаза, мантиқдан ҳиссиёт, рухий олам сари кескин силжишда Бартга хос бўлган бир қадар намойишкорона ҳаракат, чалғитувчи манёвр ва баҳс-мунозара га тайёргарлик мавжуддир. (Аслида, Барт ўз фикрларини билдиришда тортиниб ўтирамайди: *le sémiotique est partie d'un mouvement proprement passionnel* – М.Х.). Аммо, Бартнинг сўнгги асарларида тадқиқот доирасига инсоннинг ҳиссиёт олами қўшилганлиги, матнни баҳолашда эса роҳатланиш мезони асос қилиб олинганлигини кузатарканмиз, бу каби даъволар тескари (умумий қабул қилинган фикрларга, илмий қоидаларга мос келмайдиган) фикрлар эканлигига амин бўламиз.

Семиотикани ҳис-түйгулар ҳаракати, қалба кечеётган жараёнлар билан қиёсларкан, Барт уларни бир-бирига маҳкам боғламайди, улар ўртасида чегара ҳосил қилишга интилмайди. Агар 1950-йилларда Барт белгилар ҳақидаги фан ижтимоий танқидчиликка янги рух олиб киради, уни бироз бўлса ҳам жонлантиради деб ҳисоблаган бўлса, кейинчалик Бартнинг семиотикаси 1950-йиллар эълон қилинган дастурлардан узоқ, уларга мос келмайдиган ўзгаришларга учрайди. Ваҳоланки, ўша даврда Барт ўзи ишлаб чиқсан семиотиканинг обьекти сифатида “расмий тил”ни ганлаб олган эди. Айни пайтда, ўз “Маъруза”сида Барт: “Семиотиканинг асосий обьекти сиёsat бўлган, чунки унда бошқа обьект йўқ”¹⁰³, деб эътироф этади.

Ролан Барт охирги йиллари асосан матн билан шуғулланганлигига қарамасдан (бу ерда унинг учун матн, адабиёт ва ёзув – маънодош сўзлар бўлганлигини эслайлик), матнга нисбатан семиотика нуқтаи назаридан караш “портлаш” кучига эгадир, чунки “оломонга онгсиз равишида эргашиш оқибатида

¹⁰² Ўша манба, 32 бет

¹⁰³ Ўша манба, 33 бет

бўйсуниш ҳиссини түғдирган сўз ҳукмидан адабиётни сақлаб қолишга интилганда мўжиза таровати кутқаради; аммо бундай мураккаб вазиятда мўжиза ҳам ҳалоскор бўлаолмайди. Сабаби, оломонга онгсизларча буйсуниш ҳиссини түғдирувчи сўз адабиётта тазийк ўтказади, уни қуршаб олади. Ва, беихтиёр, эркин ижод хақидаги мўжиза саробга айланади”¹⁰⁴.

Шу тарика сўнгги илмий асарларидан бирида ёзувнинг ижтимоий ва сиёсий жиҳати ва шунга мос равишда ёзув муаммолари билан шуғулланган адабиёт семиотикасига жиддий дикқат-эътибор қаратаркан, Барт бир вақтнинг ўзида матнга нисбатан семиотик ёндашишнинг илмийлигини рад этади. Унинг фикрича, эндиликда семиотика илмий тадқиқот ўрнини ололмайди ва олиши мумкин эмас, фақат унга ёрдам бериши мумкин. Бундан буён Барт ўз бурчини эвристика (назарий текширишда янгиликлар кашф этиш жараёнида кўлланадиган мантикий усуллар ва методик қоидалар мажмуи) га асосланган янги услубни таҳдим этиш ёки қандайдир позитив натижаларга эришишда эмас, балки бошка нарсада кўради. Эндиликда адабиёт семиотикасининг асосий мақсад ва вазифасини Барт амалга оширилиши мушкул бир амалиётда кўради, яъни адабиёт семиотикаси мунакқидни белгилар билан “ўйнаш”га ўргатиши лозим, чунки бу ўйиндан у ҳузурланади ва бошқаларга ҳам олам-олам роҳат баҳш этади.

Бадиий адабиётга ёндашиш (“ўрганиш” эмас, балки айнан “ёндашиш”, чунки биринчи сўз Барт позициясига қарши чиқкан бўларди – М.Х.) масаласига бўлган қарашларнинг бундай кескин ўзгаришини Барт ўз “Маъруза”сида ёзувчи эгаллаган мавқе ва адабиёт эгаллаган вазият ўзгарганлиги билан изохлайди. “Маъруза”даги иккинчи жаҳон урушидан кейинги француз адабиёти аҳволининг қисқа, бироқ анча ифодали ва маъноли тавсифи “Ёзувнинг ноль даражаси”да тасвирланган француз прозаси манзараси билан кузатишлар аниқлиги бўйича мос бўлиб тушади.

¹⁰⁴ Унга манба, 35 бет.

Фақат “Маъруза”да бу тавсиф тафсилотлар билан тўлдирилган эмас, анча бўш, юзаки кўранади, шу сабабдан танқидга дош беролмади.

Француз адабиётида вужудга келган янги вазият Барт учун икки жиҳатдан эътиборга моликдир.

Биринчидан, XX аср биринчи ярмида, аникроғи инсониятга мусибатлар келтирган икки жаҳон уруши оралиғида ижод қилган ёзувчи ва шоирлар, ўша оғир даврнинг охирги вакиллари дунёдан ўтганлари, ва адабиёт саҳнасига ижодкорларнинг янги авлоди чиққани сайин “барча юксак қадриятларнинг олижаноб сақловчиси – қадимий нақл ва ривоятларни асрраб эҳтиёт қилувчи, муқаддас анъаналарни давом эттирувчи буюк ёзувчилар ҳақидаги миф”¹⁰⁵, аста-секин йўқола борди. Ёзувчиларнинг янги авлодини Барт аник таърифлашга қийналади: “... ёзувчи, закий, мирза?”¹⁰⁶. Таъкидлаш жоизки, scripteur сўзи билан Барт, одатда, ёзувчиларни эмас, балки қўлига қалам олиб ёзаётган одамларни назарда тутган ва бу тафовуттга принципиал аҳамият берган.

Иккинчидан, 1968 йил май ойида Парижда бошланиб, тез орада бутун Францияни ларзага келтирган норозилик намойишлари, оммавий тартибсизлик, талабалар кўтарган галаёнлар ва умумий иш ташлаш -- иқтисодий инқироз, ижтимоий-сиёсий таназзулнинг оқибатлари бўлган. Натижада, 1968 йил май воқеалари француз жамиятида катта ўзгаришларга олиб келди. Шу билан бирга, бу воқеалар Францияда таълим соҳасидаги тангликни ҳам юзага чиқарди. Ўз кўзи билан кўрган, бевосигта ўзи қатнашган воқеаларни ҳаққоний тасвирлашга ҳаракат қилган Барт шундай ёзади: “Олдинги қадриятлар энди авлоддан авлодга ўтказилмаяпти, улар истеъмолдан чиқиб кетиб ҳеч кимда олдингидай катта таассурот қолдирмаяпти; адабиёт ўзининг нурли чамбарини, сержило шуъласини, олдинги мавқеини йўқотиб бораяпти; расмий идоралар уни на ҳимоя қилишига, на инсониятнинг имплицит, яъни англашиладиган, ноаник моделини қарор тоғтиришга қодир. Бироқ гап адабиётни йўқ қилиб ташлаганларида эмас, балки уни қўрикламай қўйганларида: бу

¹⁰⁵ Ўша манба, 40 бет

¹⁰⁶ Ўша манба, 40 бет.

дегани унинг ичига кириб боришга фурсат келди. Адабиёт семиотикаси, – Барт фикрича, – ушбу кимсасиз, нообод, ҳеч кимга тегишили бўлмаган кирғокқа қадам қўйишга ёрдам берувчи саёҳат бўлиши мумкин: фаришталар ҳам, аждаҳолар ҳам уни энди қўриқламайди; <...> нигоҳимиз бемалол мавҳум, аллақачон эскириб кетган қадимий ва нафис нарсаларга тушади”. Айнан шу ҳолат Бартга ёқимли туюлади. У бу такрорланмас онларни “лаззатли, сел бўлиб роҳатланишнинг тарихий даври”¹⁰⁷, деб атайди.

Бу фикрда сўзлар билан эркин ўйин олиб борган, белгилардан бамайлихотир янги шакллар ясаган тажрибали Бартни кўрамиз. Бу фикрда рационализм тамойилларига асосланган системаларни яратганидан гўё толиккан Бартни кўрарканмиз, у қўз ўнгимизда бўйбости билан аниқ-равshan гавдаланади. Бу фикрнинг мазмун-маъносини англашга ҳаракат қилиб, Барт сиймосида олимни эмас, энг аввало эссе нависни кўрган Ц.Тодоров, С.Дубровский, Ж.Женегт, Ю.Кристева, Ж. Бодрийяр каби олимлар фикрига қўшилмасдан иложимиз йўқ. Юқорида айтиб ўтганимиз, Барт хотирасига бағишлиланган мақолада Ц.Тодоров олимнинг бир фотосуратни алоҳида ёқтиргани ҳакида ёзади. Фотосуратда Барт самимий жилмайиб, кора доскада чизилган структурал схемаларни тушунтириб бераётган пайти абадий муҳрланиб қолган. Бартнинг бир оз истеҳзоли, бир оз сирли табассумида Тодоровга биринчи навбатда муаллифнинг ушбу схемаларга бўлган кинояли, бепарво муносабати кўринади. Ҳақиқатдан ҳам, Бартнинг сўнгти асарлари бизни ҳам Тодоров фикрига қўшилишга ундейди. Лекин Барт ижодидаги охирги босқичнинг аҳамиятини мутлаклаштириш нотўғри бўларди. Ижодининг илк босқичларида яратилган асарлардаги фойдали, позитив нарсаларни йўққа чиқармаслик керак. Устига устак бунга ҳеч қандай асосимиз ҳам йўқ, чунки, Ролан Барт адабиётга илмий ёндашишдан воз кечганлигини исботловчи хужжатларга эга эмасмиз. Гап бу ерда структуралистик схемаларни ахтаришда, илмий изланишда эмас, балки адабиётда ижодий илҳом

¹⁰⁷ Ўша маёнба, 40-41 бет.

топишда, кўтаринки рух билан ишлашда, мутаассибликни енгиб ўтишдадир.

Бизнингча, Ролан Бартнинг Европа адабиётини ўрганадиган замонавий фанга бўлган таъсирини изоҳлашнинг ягона йўли мавжуд. Бунда нафақат структур-семиотик гояларни тарғиб ва татбиқ этишни, балки адабиёт моҳиятини англашда янги йўлларни ахтаришни; “ёзилган сўзларни” адабиётга айлантирадиган “мафтункор оҳанг”ни топиш ва англашга бўлган интилишни назарда тутмоқ лозим. Шубҳасиз, адабиётни ўзига хос белгилар системаси сифатида кўриб чиқишида белги маъносини англатадиган жиҳатни мутлақлаштиришда Бартнинг ўз вақтида формализм тамойилларига қизиқани яққол кўриниб турди, муайян тил доирасида ёзувнинг тубдан ўзгартириш қобилияти концепциясида эса Бартнинг тарихий жараённи тўлиқ тушунмаслиги сезилади. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, Барт томонидан илгари сурилаётган ва ёқланаётган айrim фикр-мулоҳазалар, қолаверса бадий матн таҳлилининг тамойиллари адабиётшунос, мунаққид ва назариётчиларнинг кескин танқидига учраши аниқ. Барт ижодида у эълон қилган дастурнинг айrim қисмлари ёки уларнинг амалга оширилиши эмас, балки ижодининг умумий йўналиши диққат-эътиборни ўзига тортади. Сабаби, унда 1950-60-йиллар Европа адабиётшунослари, мунаққидлари умуман адабиёт аҳли орасида бадий асар таҳлилининг усулларини, қолаверса методологияни янгилашга бўлган тенденциялар, ўша давр адабиётшунослик ва танқидчиликдаги тургунлик вазиятдан қониқмаслик ўз аксини топган.

Асосан бадий асар манбалари ва муаллифнинг биографиясини тадқиқ этиш, тарихий воқеа-ҳодисалар, далил ва маълумотларни йиғиш ва таснифлаш билан шугуулланган анъанавий адабиётшуносликка қарши чиқсан Барт китобхонни бадий матнни “анъанавий ақидалардан тозаланған” ҳолда идрок ва талқин этишга ўргатмоқчи, умуман олганда, дунёга бўлган қарашнинг ўзгаришига катта аҳамият берган эди.

Олим вафотидан сүнг адабиётшунос ва мунаққидлар, адабиёт назариясидан яхши хабардор ва хабардор бўлмаган публицистлар Ролан Бартни Европа интеллектуал ҳайтининг энг ёркин намояндасига айлантирган сабабларни аниқлаш пайига тушдилар. Улар, биринчи навбатда, олим ва эссе наиси Ролан Барт асарларига хос бўлган хусусият – изланиш руҳияти, эришилган натижадан кониқмаслик, олдиндан маълум нарсага янгича қарашга харакат килишни пайқаб, адашмаганларига гувоҳ бўламиз.

Фалсафа нуқтаи назаридан эволюция – бу узлуксиз равишда давом этадиган, сифатий ва миқдорий ўзгаришлардан иборат ривожланиш шаклидир. Барт эволюцияси – бу маълум даражада Европа структур адабиётшунослигининг ҳаракатидир. Ҳаракат, – буни тан олмасликнинг иложиси йўқ, – пастга қараб йўналган, чунки илгари сурилган масалалар оз-моз бўлса ҳам аниқ ва ишонарли ечимини тополмади, адабиётни ўрганишнинг методика ва методологияси эса нисбатан тор соҳаларда қўлланиш имкониятга эга бўлиб чиқди. Буни таъкидларканмиз, замонавий Европа адабиётшунослигида структурализм йўқка чиқди, олдинги нуфузини йўқотди деб айтмоқчи эмасмиз. Фақат эндиликда у тарихий вазифасини адо этиб, Европа адабиётшунослиги, умуман, бадий тафаккурида “етакчи йўналишлардан бири” деган мавкедан тушиб кетди.

IV БОБ. АЛГИРДАС ГРЕЙМАСНИНГ СТРУКТУР АДАБИЁТШУНОСЛИК НАЗАРИЯСИ

Француз адабиётшуноси Алгирдас Греймас (*Algirdas Greimas*, 1917-1992) ўз тадқиқотларида инсонпарварлик руҳи билан сүғорилган тамаддуннинг мустаҳкам қўрғонларидан бири бўлмиш тарих билан бир қаторда, адабиётга ҳам алоҳида ўрин ажратади. Унинг баён килишича, “адабиётга семиотик жиҳатдан ёндашувнинг ажабланарли томони шундаки, юнон-рум анъанасига таянган бадий шакл, мифологик сюжетта асосланган мазмун ва мөхият, айни пайтда инсонпарварлик гоясидан маҳрум этилган бадий тамоиллар семиотик шақулларга таққосланади ҳамда инсонпарварлик гоялари учун мустаҳкам асос ва дастуриламал ҳужжат бўлиб хизмат қилувчи умумий назарияга киритилиш мақсадида турли-туман хунармандчилик (ижодий бўлмаган) “буюм”лар қаторига қўйилади¹⁰⁸.

Демак, адабиёт илм-фанинг ўзига хос хусусиятга эга обьекти сифатида Греймас томонидан инкор этилади ва семиотика нуқтаи назаридан тадқиқ қилинадиган ҳодисалар доирасига киритилади. Устига устак, семиотика асрлар оша шаклланиб келган, кенг ёритилган ва анъанавий тусга кирган адабиёт хусусидаги тасаввур ва тушунчаларга барҳам бериб, уларнинг ўрнига исталган маънода ўқилишга йўл кўймовчи илмий таъриф ва тавсифларни қатъий ўрнатади, деган тахминлар ҳам йўқ эмас. Шунга қарамасдан, Греймас адабиётни “маъно-мазмуннинг ўзига хос субстанционал доирасига эга бўлмаганлиги сабабли”, инсон фаолиятининг бошқа соҳалари қаторида алоҳида ажратади¹⁰⁹. “Адабиёт, хоҳ у ёзма, хоҳ оғзаки бўлсин, семантикага оид соҳани ҳосил қилмас экан, – деб ёзади у, – лингвистик структураларнинг мажмууга айланади. Улардан ёлик нутқ парчаларининг ичидаги намоён бўлувчи мазмунни

¹⁰⁸ Greimas, A.J. Du Sens: essais sémiotiques. Paris: Seuil, 1970. p. 37.

¹⁰⁹ Ўза манба, 271 бет.

ташкил этадиган ё конструктив категория, ёки функционал қоида сифатида фойдаланилади”¹¹⁰.

Адабиётда ўзигагина хос бўлган семантик мазмун йўклиги хусусидаги фикр Грэймас томонидан кейинчалик ҳам бир неча бор таъкидланади ва умумий қўринишида эътиroz билдиришга йўл қўймайди. Ҳақиқатдан ҳам, фақат бадиий сўз орқали тасвирлашнинг предметига айланиши мумкин бўлган ҳодисани қўрсатиш қийин. Демак, адабиётнинг спецификаси предмет билан эмас, балки тасвирлашнинг методи ёки усули билан яратилади.

Бироқ ушбу муаммолар Грэймас қизиқиши доирасидан ташкарида ётибди. Лекин бу ерда аниқлик киритмасдан иложимиз йўқ. Адабиётнинг ўзига хослигини эътиборга олмай, Грэймас адабиёт ҳакидаги фаннинг спецификасини аниқ таърифлашга уринади: “Адабиёт ҳакида фаннинг асосий вазифаси шеърий нутқда имплицит тарзда иштироқ этувчи шакл структурасини, матнни тушунарли қиласиган қонуният ва моделлардан келиб чиқсан ҳолда матн структурасини аниқлашдан иборатдир”¹¹¹.

Бинобарин, вазифа бамисоли расмиятчилик нутқай назаридан белгилангандек, обьектга ёндашув эса, Грэймас тушунчасида, нутқ бирлигига маъно-мазмунни эмас, балки формализм ғоялари билан сугорилган алоҳида лингвистик ёндашувга ўхшайди холос.

Адабиёт ва нутқнинг бошқа турлари ўртасидаги тафовутларга эмас, балки ўхшаш жиҳатларга эътибор қаратиб, Грэймас “адабиёт” тушунчасидан воз кечади, унинг тасаввурида адабиёт илмий таърифга эга эмас, ва асосан шеърий нутқ, унинг коммуникатив нутқ билан ўзаро муносабатини тадқиқ қилишга интилади. А. Грэймас изланишларидаги ушбу лингво-семиотик йўналганлик унинг карашларини чуқур таҳлил қилишга ундейди, негаки унинг концепциялари адабиёт билан шуғулланган олимларга ўз вактида кучли таъсир қўрсатган эди.

А. Грэймаснинг асосий мақсади – шеърий нутқни ўзига хос “аномалия”, яъни меъёрдан четга чиқиш, табиий тип устидан ўзига

¹¹⁰ Ўша манба, 272 бет.

¹¹¹ Greimas, A.J. Sémiotique et sciences sociales. Paris: Seuil, 1976. p. 162.

хос “курилма” сифатида кўриб чиқадиган ҳамда “табий тил “меъёрги” ва шеърий нутқ “меъёрсизлиги” фикрига асосланган концепцияларни рад этишдан иборатдир. Табий тилни денотатив система сифатида кўриб чиқиши, гўё унинг устидан шеърий нутқнинг коннотатив системаси “курилган” дегувчи тасаввурларни Греймас қабул қилолмайди. Қизиқарли ҳол, албатта. Лекин, аслини олгандা, Р. Бартнинг нуқтаи назари ҳам шунга бормоқда. Бартнинг машхур “... агарда сўзларда факат битта маъно айнан луғатда кўрсатилган маъноси бўлганда эди, агарда иккинчи тил “тилнинг шубҳасиз тўғрилиги, ишончлилигига” путур етказмаганида, уни аниқлигидан маҳрум этмаганида, эркин қўйиб юбормаганида, адабиёт умуман бўлмаган бўларди”¹¹² дегувчи фикрини таққослаганимизда, ҳаммаси яққол кўринади. Ц. Тодоров ҳам адабиётни “иккинчи даражали белгилар системаси (*un système significatif*) ёки бошқача қилиб айтганда, коннотатив система”¹¹³ сифатида таърифлайди.

Кўйидаги фикрлар А. Греймас назарияси учун жуда ҳам хос: “Табий тил ҳеч қачон денотатив бўлолмайди, унинг жиҳатлари ниҳоятда кўп”¹¹⁴; “Бизлар борган сари маъно-мазмун матнларда ва нутқдаги маъноларнинг бир чизикли, бир сўзли ва биргина маънога эга эканлигига ишонмай қолаяпмиз, буни унутиб бораяпмиз”¹¹⁵. Мазкур нуқтаи назар шеърий нутқ концепциясига ҳам узвий равишда тарқалади.

Француз семиотик олим Франсуа Ратье (*François Rastier*, 1945 түг.) билан ҳаммуалифликда ёзилган ишларининг бирида, А. Греймас “маданият объектларини яратишга етакловчи” ижодий жараённи ёки, унинг сўзларича, инсон аклий йўлини “садда элемент”лардан то “мураккаб структура”ларгача кўтарилиш йўли, “имманент хусусиятларнинг юзага чиқиши” дея таърифлайди.

Нарратология назариясига бағишиланган “Маъно хусусида” (*Du sens*, 1970) асарицаги “Нарратив грамматика элементлари” (*Éléments d'une grammaire narrative*) бобида А. Греймас икки нарратив сатҳ

¹¹² Barthès, R. Critique et vérité. Paris: Seuil, 1966, p. 52.

¹¹³ Todorov, Tz. Poétique de la prose. Paris: Seuil, 1971, p. 12.

¹¹⁴ Greimas, A.J. Du Sens: Essais sémiotiques. Paris: Seuil, 1970, p. 14.

¹¹⁵ Ўша маъба, 17 бет.

хусусида сўз юритади: 1) “очик (яққол кўриниб турган – М.Х.) сатҳ” (apparens), унда маъно-мазмуннинг тури кўринишлари лингвистиканинг ўзига хос қонунларига бўйсунган бўлади; 2) ўзига хос умумий структурани ҳосил қилувчи “имманент сатҳ”, айнан ҳикоя килиш услуби унга асосланади ва матнда намоён бўлишини таъминлайди. Шу тариқа умумий семиотик сатҳ лингвистик сатҳдан кескин фарқ қиласи ва қайси тилдан фойдаланилганилигидан қатъий назар, мантиқий равишда ундан олдин намоён бўлади, уни тақозо этади”¹¹⁶.

Даръоқе, нарратология (фр. *narratologie* < лот. *narrare* – ҳикоя қилмок) ёки ҳикоя килиш назарияси – бу адабиётшунослик фанининг ҳикоя қилишни ўрганувчи соҳаси бўлиб, ўз олдига бадиий матн структурасининг қонуниятларини аниқлаш, ҳикоя қилиш боскич ва сатҳларининг тузилишини ўрганиш, қолаверса ҳикоя қилиш ва тарих ўртасидаги ўзаро муносабатнинг хусусиятларини белгилаш вазифасини қўяди. Шунингдек, матн ичидаги ўзаро алоқадорлик, мантиқий боғликларини тадқиқ қиласи, дискурс, яъни изчил мантиқий фикр-мулоҳаза муаммоси билан яқиндан шугулланади. Нарратология ўз ўрнида классик (яъни бадиий асарда ҳикоя қилувчи (ровий – М.Х.) мавжуд) ва структуралистик (яъни тавсиф билан чекланган матнга қарши ўлароқ, бадиий асардаги воқеалар муйян макон ва замонда ривожланадиган) кўринишларга бўлинади. Нарратив (фр. *narratif* < лот. *narrativus* – ҳикоя қилиш услуби) – адабий тушунча бўлиб, бадиий асарда воқеа ва фактларни бир чизик бўйлаб ҳикоя қилишни, яъни “муаллиф қандай қилиб ёзган бўлса, шундай” маънони, шунингдек диалогик услубдан фарқли ўлароқ ёрқин тасвир, батафсил тавсифдан иборат услубни, масалан эпик услубни англатади.

Юқоридаги фикрда охирги жумла А. Греймас ва унинг фикрини тушунишга ҳаракат қилган мутахассис учун ниҳоятда мухимдир. Олим куйидаги маслакка таянади: маъно мустақил равишда, унинг намоён бўлиш шакли қандай бўлишидан қатъий назар мавжуддир;

¹¹⁶ Уша манба. 158 бет.

маъно “нarrатив структура”ларни ҳосил қиласди, яъни кейинчалик, хоҳ у табиий тил бўлсин, хоҳ кинематография тили бўлсин, хоҳ ранг тасвир санъати бўлсин, исталган шаклда намоён бўлишга имкон берувчи структураларга бирлашади. Бу ерда Греймасни энг аввал мазкур “имманент сатҳ”, яъни аниқ ифодаланмаган нарратив структураларни ташкил қилиш йўсими ва қонунияти қизиктиради. Айни пайтда, унинг дикқат-эътиборини “нarrатив грамматика” яъни тил орқали ифодаланмаган, мавхум бўлиб кўринган маънолар грамматикаси ўзига тортади.

Таъкидланганидек, А. Греймас учун маъно-мазмуннинг мустақил тарзда мавжуд бўлиши хусусидаги фикр ўта муҳимдир. Маъно-мазмуннинг юзага чиқиши, матнда намоён бўлиш шакли қандай бўлишидан қатъий назар катта фарқ туғдирмаса, энг муҳими тадқиқотчи бундай вазият мавжудлигини тан олишга рози бўлса, демак маъно-мазмуннинг мустақил тарзда мавжуд бўлиши хусусидаги фикр шубҳасиз асослидир. “Маъно-мазмуннинг (*la génération*) вужудга келиши, – таъкидлайди Греймас, – дастлаб сўзлардан жумла (фикр) ларни ясаш (*des énoncés*) ва улардан нутқни ҳосил қилиш боскичини ўтамайди; ўз ҳаракатида у нарратив структуралар билан алмаштирилади ва айнан улар, ушбу нарратив структуралар, алоҳида жумлалардан тузилган ва англанган нутқни (*le discours sensé*) ташкил қиласди”¹¹⁷. Шу сабабдан, А. Греймас фикрича, тадқиқотнинг мустақил соҳаси сифатида нарратив таҳлил тамойилларини асослаб берувчи нарратив назарияни яратишнинг асосий мақсади биринчи навбатда шундаки, нарратив структураларнинг мавжудлигини “баайни маъно-мазмун хақидаги фан тарзида англанган семиотиканинг умумий системаси ичida мустақил соҳадек”¹¹⁸ тасдиклашдадир.

Демак, нарратив грамматика А. Греймас учун – бу маънонинг элементар структурадан тортиб то мазмунгача, ундан кейин – нарративлардан ҳосил бўлган мазмунгача ва, ниҳоят, – матнда намоён бўлишининг турли модуларигача бўлган тартибли

¹¹⁷ Ўша манба, 159 бет.

¹¹⁸ Ўша манба, 160 бет.

ҳаракатни кузатишга ёрдам берувчи назариядир. Агар сўз маъно-мазмуннинг вербал (оғзаки) кўриниши хусусида кетгудек бўлса, у ҳолда нарративлардан ташкил топган маъно-мазмунни риторика, стилистика, грамматика каби соҳаларга тегишли таҳлил воситаларидан фойдаланган ҳолда тадқиқ қилиш мумкин.

“Нарратив грамматика элементлари” асарида яққол кўринган А. Греймас фикр-мулоҳазаларининг назарий ва мавхум руҳи унинг бошқа тадқиқотларида ҳам намоён бўлади, баъзида эса аниклаштирилди ва тўлдирилди. “Семиотик поэтика ҳакида эсселар” (*Essais de sémiotique poétique*, 1972) тўпламига кирган “Поэтик нутқ назарияси ҳакида” (*Pour une théorie du discours poétique*) номли эсседа муаллиф ўз назариясини аниқ обьект, яъни бадиий асарга татбиқ қиласди ва “поэтик грамматика” тушунчаси хусусида атрофлича фикр юритади¹¹⁹. “Поэтик грамматика” муаллиф томонидан умумий “нарратив грамматика”нинг соҳасидан биридек тушунилди. Унинг асосий мақсади – “воқеликни аслидай тиклаш эмас, балки унинг конструкциясини яратишдан иборат. У мукаммал ҳолда яратишга ҳаракат қилган шеърий обьектлар, доимо сунъий йигилган (конструкция) обьект бўлиб қолаверади. Бундай обьектлар ҳеч қачон ҳақиқий, табиий бўлолмайди ва, аксинча, матнда намоён бўлган шаклда улар шубҳа уйғотмайди”¹²⁰. Ўз фикрини давом эттириб Греймас: “Ушбу шеърий обьектларни тавсифу тасвирлашга ишлаб чиқилган тил ҳам шеърий тил бўлолмайди”¹²¹, деб қўшиб қўяди.

Юқорида келтирилган фикрда конструкция ва “воқеликни аслидай тиклаш” қарама-қаршилиги диққатимизни жалб этади. “Воқелик” тушунчаси биз кўриб чиқаётган А. Греймаснинг ишларида камдан-кам учрайди. Бу маълум даражада тадқиқотчи олиб борган илмий изланишларнинг расман назарий руҳи билан изоҳланади. Бу ерда гап, шубҳасиз, фақат бадиий асар воқелиги хусусида кетмоқда, яъни уни лойихалаштираётган модель сунъий

¹¹⁹ Greimas, A.J. Pour une théorie du discours poétique // *Essais de sémiotique poétique*. Paris: Larousse, 1972. 22-45 pp.

¹²⁰ Ўша маъба, 21 бет

¹²¹ Ўша маъба, 22 бет.

равишида ҳам, табиий равишида ҳам ўзгартиrolмайди, унинг ўрнини босолмайди ва бунга харакат ҳам қилолмайди. А. Греймас тадқиқотчи фойдаланган тил ўрганилаётган тилдан фарқ қилиши лозимлиги тўғрисида атайлаб тўхталгани бежиз эмас; у структур адабиётшуносликка (шеърият) таҳлили мисолида бағишланган ишларида тадқиқотнинг объекти ва воситаси хусусида муҳокама қилинган масалани кўтаради.

А. Греймас фикрини давом эттириб: “Бундай грамматика қатъий меъёрга айланган шаклларни жойлаштириш ва уларга юқлатилган вазифани қай даражада бажариши устидан назорат қилиш билангина шуғулланиб, стилистик, типологик, синтактик қоидалар чангалидан озод килган шоирона ахборотларга бепарволик билан қарайди, айни пайтда, табиий тиллар грамматикаси ёрдамида тузилган сонсаноқсиз жумлаларга ҳам бефарқ муносабатда бўлади”¹²².

Дарҳақиқат, бу фикр биз таҳлил қилаётган А. Греймаснинг ишларидан бир оз олдин ёзилган Р.Бартнинг “Танқид ва ҳақиқат” китобидаги фикрга ҳамоҳанг келади. Бу китобда Р.Барт адабиётни семиотика нуткай назаридан тадқиқ қилишининг умумий мақсад ва вазифаларини белгилаштига харакат қилган эди. Семиотика нуткай назаридан ёндашув у ёки бу бадиий асарнинг асосий маъноси ва мазмунини тўғри аниқлашга ёрдам беришига унчалик ҳам ишонч билдирмаған. Р.Барт шундай ёзади: “...менинг асосий вазифам шундаки, қайси мантиқ асосида маънолар вужудга келишини, айни пайтда, французларнинг онги француз тилини қай йўсинда идрок қилишлари мисолида кишилиарнинг рамзий мантиқ орқали маъномазмунларни идрок қилиш йўлини кўрсатишдан иборатдир”¹²³.

Мазкур фикрнинг юзакилиги, дудмоллигига қарамасдан, А. Греймас ва Р. Барт илгари сураётган вазифаларнинг умумийлиги яққол кўринади. Тъқиқдлаш жоизки, нарратив грамматика, ҳикоя қилиш нутқи грамматикаси, нафақат муайян бадиий асарларни яратиш қонуниятларини тушунишга, балки муайян қонунлар асосида уларни куришга ёрдам берувчи конструктив моделларни

¹²² Ўша манба, 22 бет.

¹²³ Barthes, R. Critique et vérité. Paris: Seuil, 1966. p. 66.

яратиш муаммоси структур-семиотик адабиётшунослик тарафдорларининг диққат марказида турган мухим муаммолардан бири ҳисобланади. Мураккаб комплекс фан ҳисобланмиш структур-семиотик адабиётшунослик тарафдорлари қарашларининг нозик жихатларини, қарашларидаги кескин тафовутларни ҳисобга олган ҳолда асосий ғоя умумийлигини эътироф этмасдан иложимиз йўқ: шеърий нутқ грамматикаси, табиий тиллар грамматикаси сингари, тилга оид материалдан мутлақ ажратилган, узоқ бўлиши шарт; билъакс, тилга оид материални ўзига хос системага айлантириш қонуниятларини аниқлаши лозим.

Поэтик нутқ грамматикасини яратишга йўналтирилган тажрибалар XX аср ўрталарида тилшунослик ва адабиётшунослик кесишигандан нуқтасида илмий изланишлар олиб борган тадқиқотчиларга сезиларли даражада таъсир кўрсатди. Буни биз Ц. Тодоровнинг новелла жанрига хос мураккаб сюжет чизиги, ҳикоя қилиш услуби таҳлилига багишлиланган “Декамерон” грамматикаси” (*Grammaire du “Décameron”, 1969*) асарида кузатишими мумкин. Мазкур йўналишда самарали изланиш олиб борган А. Греймас поэтик нутқнинг кўп маънолилиги, нозик, гоҳида фақат тагмаънода англашиладиган жиҳатлардан иборатлилиги муаммосига жиддий эътибор қаратган эди. Ушбу муаммо – адабиётни семиотика нуқтаси назаридан тадқиқ қилиш борасида асосий муаммолардан биридир. Уни ҳар тарафлама ишлаб чиқиши, эстетика, яъни бадиий асарда мужассамланган санъат ва бадиий ижодиётдаги нафосат, табиат ва ҳаётдаги гўзалликлар ҳақидаги фалсафий таълимотга асосланган мазмуннинг серқирралиги, мураккаблигини ўрганишни, – адабиётшуносликка оид семиотиканинг кўлга киритган энг мухим ютуғи деб ҳисобласа бўлади. Лекин у табиий тилларни тадқиқ қилиш соҳаси билан чамбарчас боғланган, ва, аслида, ушбу тадқиқотларнинг бир қисмидир холос. Р. Барт ўзининг “Танқид ва ҳақиқат” китобида А. Греймас илмий тадқиқотлари ва унинг нутқ изотопияси назариясига ҳавола қиларкан, бу жиҳатга алоҳида эътибор қаратади.

Францияда семиотика муаммоларига багишланган тадқиқотларда кенг тарқалған “изотопия” түшүнчеси илк дафъя А. Греймаснинг “Структурал семантика”,¹²⁴ китобида күлланған бўлиб, “муайян ахборотдаги мазмун яхлитлиги” (*la totalité de signification, postulée à un message*) ни таърифлашга бўлган эҳтиёж туфайли шу заҳотиёқ илмий истеъмолга киритилди. Эҳтимол, мазмун яхлитлигининг ушбу мезонини кўп маънолилик тамойили, нутқ коннотативлигининг тескари томони, улар ўртасидаги муайян мувозанатни эса – тадқиқ қилинаётган нутқ бирлиги ёки парчасини ташкил қилувчи асосдек қабул қилишимиз лозим бўлади. А. Греймас “изотопия” түшүнчесини ҳар тарафлама таърифлашга, унга аниқлик киритишга, уни кенгайтиришга ва чуқурлаштиришга катта эътибор қаратган. “Структурал семантика” китобида у мазкур түшүнчага фақат таъриф бериш билан чекланмасдан, балки уни батажаси, ёрқин рангларда тасвирилашга ҳаракат қиласи.

“Маъно хусусида” китобига кирган “Мифик ҳикояни талқин қилиш назариясига доир” (*Éléments pour une théorie de l'interprétation du récit mythique*) мақоласида: “Изотопия деб биз мөъеридан ортиқ семантик (маъновий) категория мажмуналарини түшунамиз, ўз ўрнида улар ҳикояни бир бутун яхлит (uniforme) ҳолда ўқишига имкон беради. Аниқроғи, яхлит фикрларнинг алоҳида олинган қисмларини ўқиши натижасида ва уларнинг икки маъноли эканлиги аниқлангандагина бадиий асарни икки маънога йўл қўймовчи тарзда ўқишига имкон яратилади”¹²⁵, деган фикрни учратамиз.

Ва, нихоят, энг сўнггиси – “Маъно хусусида” китоби муқаддимасида олим: “Изотопия дейилганда, одатда, кўриб чиқиладиган нутқнинг пастки сатҳини ташкил қилувчи семантик (маъновий) категорияларнинг мөъеридан ортиқ мажмуи тушунилади (*une faisceau de catégories sémantiques redondantes sous – jacentes au discours considéré*)¹²⁶, деган фикрни келтириб ўтади.

¹²⁴ Greimas, A. Sémanistique structurale: Recherche de méthode. Paris: Larousse, 1966.

¹²⁵ Greimas, A.J. Du Sens. essais sémiotiques. Paris: Seuil, 1970. p. 10.

¹²⁶ Ўша манба, 10 бет.

А. Греймаснинг нутқ изотопияси хусусидаги муроҳазалари унинг “маъно матн ёки нутқдаги мазмунларнинг бир чизиқли ва бир ёклама қатори эмас” дегувчиғояга асосланади. Аммо Греймас тилшунослик ва адабиётшуносликда оммалашиб кетган “ҳар хил йўсинда ўқиш имкониятларининг чексизлиги” назариясига қатъий қарши чиқади. Унинг фикрича, ушбу назария “бадиий асарнинг ҳар қандай илмий таҳлил қилиш имкониятларини инкор қиласди, яъни бадиий асарни ҳар хил йўсинда ўқиш имкониятлари ҳакиқатдан ҳам “чексиз” бўлиши мумкин, бироқ ушбу вариациялар, айни пайтда, матнни “бузмасдан” ва “структурасига зарар етказмасдан”, ўкувчиларнинг “идрок килиш қобилият”ларини намоён қиласди холос”¹²⁷.

Олим, шунингдек, коннотатив тилларни жиддий ўрганишни йўинга алмаштиришдан огоҳлантиради. Унинг фикрича, тадқиқотчилар, “коннотация фактлари тўлиб тошган матнда у ёки бу алоҳида коннотатни топиб ва шу заҳотиёқ “кашф этилган” чукурлиқдан завқу шавққа тўлиб, коннотатив тилларни ўрганишни йўинга алмаштиришни афзал кўришади. Бу эса матнни тўлик тушинишга тўсқинлик қиласди”¹²⁸.

А. Греймаснинг ушбу танқидий муроҳазалари қайсиdir бир маънода Р. Барт “S/Z” китобида такдим этган методикаси(усул)га ўхшаб кетади. Ҳакиқатдан ҳам, Барт методикаси кенг кўламда ва пухта ишлаб чиқилган режа асосида олиб борилувчи илмий таҳлилдан кўра, кўпроқ йўинга ўхшайди. Р. Барт таклиф этган матн асемияси (бир маънолилиги) тушунчаси, лоақал у ўзи илгари сурган матн полисемия (кўп маънолилиги) си тушунчасига қарама-қарши қўйилиши, ва, уни кенгайтириш ва тўлдириши тасодифий ҳол эмас, албатта. Бизнингча, ушбу фараз семиотика фанининг содик ва изчили тарафдори, қолаверса назарийётчиси учун мутлақо тўғри келмайди.

Айнан “нутқнинг кўп изотопли структураси”¹²⁹ матннинг турли сатҳларида ўз шаклини, кўринишини ўзгартириб, чукур сатҳлардан

¹²⁷ Greimas, A. J. Pour une théorie du discours poétique // *Essais de sémiotique poétique*. Paris: Larousse, 1972. p. 18.

¹²⁸ Greimas, A. J. *Du Sens: essais sémiotiques*. Paris: Seuil, 1970. p. 94.

¹²⁹ Greimas, A. J. Pour une théorie du discours poétique // *Essais de sémiotique poétique*. Paris: Larousse, 1972. p. 19.

“намоён бўлиш сатҳи”гача кўтариларкан, бу ерда кўп маъноли лексемаларни юзага чиқаради, энг муҳими, матнни нотўғри талқин қилишни келтириб чиқаради. Ушбу янгилиш тасаввур оқибатида матнни нотўғри талқин қилишлар гўё шеъриятнинг асл моҳияти деб англанган “гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа оғиш, икки маънода тушунилиш ҳодисаси” хусусидаги фикрларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади”¹³⁰.

Бизнингча, ушбу танқидий фикр эътиборга лойиқ, А. Греймас поэтик нутқнинг истисносиз маънолар кўплигига эгалик қилиш ҳуқукини қатъяян рад этади ва шеърий нутқни мифологик жиҳатдан талқин қилишга қарши чиқади. Бунинг эвазига у шеърий нутқни тадқиқ қилишни жиддий илмий асослашга ҳаракат қиласди. Маъномазмунларни турли-туман ва ранг-баранг белгилардан эмас, балки айнан сўзлардан ташкил қилиш ва уларни сўзма-сўз (лугавий) тўғри талқин қилишга бўлган иштиёқига содик қолиб, А. Греймас ушбу полисемия (кўп маъноли) белгилар ниманинг ифодаси бўлганлигини аниклашга интиларкан, “семантик структураларни, – ушбу атаманинг том маъносида, – бир-биридан фарқлаб ажратиш, уларнинг ўртасида қатъий чегара ўрнатиш; фақат бундан кейингина шеърий нутқни ташкил қилувчи қонуниятларни аниқ тартибга солишга” даъват этиб, ўзининг изотопия назариясига асос солади¹³¹.

Нутқ изотопияси назариясини кейинчалик ҳам тўлдириш, унга пухта ишлов бериш ва аниқлик киритиш зарурлигини тан оларкан, А. Греймас икки муаммони алоҳида ажратади, уларни ҳал этиш эса – биринчи даражали вазифа деб ҳисоблайди. Биринчиси – бу матнни ўқишининг турли имкониятлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар (уларнинг бир-бирига боғланганлиги ва боғланмаганлиги) муаммоси. Зоро, А. Греймас тўғри таъкидлаганидек, нафақат тилшунослик ва адабиётшунослик фанлари, балки барча фанлар бўйича эгаллаган билимларимиз мазкур муаммони қисман ҳал этишга имкон беради. Сабаби, Греймас фикрича, эҳтимоллар назариясига кўра, изотопиялар ўртасида турли фаразларга асослаган

¹³⁰ Ўша манба, 19 бет.

¹³¹ Ўша манба, 19 бет.

муносабатлар мавжуддир, яъни битта изотопиянинг дастлабки аникланиши иккинчи изотопияни аниклашнинг зарурий шартидир ва ҳоказо. Иккинчи муаммо – битта изотопиянинг бошқасига ўтиши, “туташган жойни” аниклаш, Греймас таъбири билан айтганда, улар ўртасидаги “тирковчи дастак”ни ахтаришдан иборатдир. Изотопияларни бир-бирига маҳкам улаш, бир-бирига мантиқан боғлаш йўлларини тартибга солиш, уларнинг таснифини тузишда Греймас нарратив семиотика олдида турган муҳим вазифалардан биридир дея хulosса чиқаради.

Таъкидлаш жоизки, А. Греймаснинг бир қатор шогирд ва издошлари бадиий матнни конкрет таҳлил килиш амалиётида унинг назарий фикрларидан самарали фойдаландилар. XX асрнинг 70-йиллари А. Греймас назариялари асосида кўпшаб амалий тадқиқотлар яратилди, улар орасида француз тилшуноси Ж.-К. Коке (*Jean-Claude Coquet*, 1928 туф.) нинг ишлари алоҳида ажрагиб туради. Сабаби, бу вақтга келиб Ж.-К. Коке бадиий матнда изотопиялар бир-бирига туташиб муаммосини чукур ўрганиб, илм аҳли орасида бу масалада етарлича тажриба орттирган ёш олим сифатида танилди. Бу борада Ж.-К. Кокенинг экзистенциализм намояндаси, француз адаби Альбер Камю (*Albert Camus*, 1913-1940) қаламига мансуб “Бегона” (*L’Étranger*, 1942) романни услуби таҳлилига бағишлиган тадқиқоти диққатга сазовордир¹³². Шу билан бирга, шеърий асаддаги изотопияларни таснифлаштириш билан шуғулланган француз семиотик олими Франсуа Ратьенинг изланишлари А. Греймас диққат марказида бўлган ва муносиб баҳоланган¹³³.

Илмий қарашларида адашмаганилиги, танланган йўли тўғри бўлганлиги, қўлга киритилган ютуқлари ижобий натижа берганлигидан рухланган А. Греймас ўзи яратган методни бадиий матн таҳлилига татбиқ қилинишини ёрқин мисолларда кўрсатишга қарор қилди. Фойдали маслаҳат беришнинг энг яхши йўли – бу

¹³² Карапт. Coquet, J.-C. Problèmes de l'analyse structurale du récit: *l'Étranger d'Albert Camus* // Langue française Vol. 3 №1. 1969. pp. 61-72.

¹³³ Rastier, F. Systématique des isotopies // *Essais de sémiotique poétique*. Paris: Seuil, 1972.

биринчи бўлиб уларга амал қилиш эканлигига астойдил ишонган А. Греймас XIX аср француз адаби Ги де Мопассан (*Guy de Maupassant, 1850-1890*) қаламига мансуб “Икки оғайни” (*Deux amis, 1883*) ҳикоясининг семиотик таҳлилини амалга ошириди¹³⁴.

А. Греймаснинг асосий мақсади – рус формализм мактаби вакили В.Я Проппнинг “Эргак морфологияси” (1928) китобида амалга оширилган ҳалқ әртаги жанрини тадқиқ қилиш методини бошқа адабий материалга татбиқ қилишдан иборат эди. Юзаки ёндашиб, В.Я. Пропп функцияларини яхши тушунмай, билмай ёзма бадиий матнга татбиқ этиш, мураккаб сюжет чизиги ривожланиш қоидаларини соддалашган ҳолда тасаввур қилиш, асар қаҳрамонларининг руҳий ҳолати ёмонлашиши ёки яхшиланиши ўзгариб туриши сабабларини чуқур ўрганмасдан хулоса чиқариш – буларнинг ҳаммаси бадиий материалнинг нарративлардан ташкил топган негизини тушуниш учун ҳеч қандай янгилик бермаслигини тан олган А. Греймас ҳикояни ўзига хос ўқишини, яъни ўзи қандай қилиб ўқиган бўлғанлигини таклиф қиласди. Унинг бирдан-бир мақсади – таҳлил қилинаётган матннинг синтагматик яхлитлигини кўрсатиш ва ушбу матнни ташкил қилувчи умумий семиотик қонуниятларни аниқлашдан иборатдир. Бу борада олим кўзлаган асосий вазифа – “буғунги қунда семиотика тамойилларига асосланган тадқиқотлар учун энг мақбул моделни яратиш”¹³⁵ дан иборатдир.

Лекин, ҳамма нарса осон, сўзларда чиройли, бемалол амалга ошире бўладигандек кўринганлигига қарамасдан, айнан ушбу вазифани А. Греймас ҳал этаолмади. Айтиш лозимки, бор йўғи олти варақдан иборат ҳикоя А. Греймас китобининг қарийб икки юз етмиш варагида ҳар бир жумла, ҳар бир сўз “бирма-бир кўриб чиқилади”. Афсуски, ушбу беўлчов, ҳеч нарсага ўхшамайдиган “микротаҳлил” ҳаммасидан ҳам кўра таҳлилнинг универсал модели бўлолмаслиги аниқ-равшан кўриниб туради. Ажабланарли томони шундаки, Р. Бартнинг “S/Z” эссесида катта умидлар билан тақдим

¹³⁴ Greimas, A J. Maupassant: la Sémiotique du texte: exercices pratiques. Paris: Seuil, 1976.

¹³⁵ Ўша манба, 203 бет.

қилингандай бадиий матнни ўқиши методи ҳам таҳлилнинг универсал модели сифатида ўзини оқладай олмади. Хуллас, ҳар қандай бадиий асарга, – хоҳ у назмий, хоҳ у насрый бўлсин, – алоҳида ёндашиш лозимлиги гояси яна бир карра ўзини исботлади.

Поэтик нутқ ва коммуникатив нуткни бошқарган қонунлар бирлиги гоясини маъкуллаб чиққан А. Греймас ва унинг маслакдошлари асосий дикқат-эътиборни маъно ва мазмун, унинг турли шакиларини тадқиқ қилишга қаратарканлар, ўтган асрнинг 70-йиллари Францияда олиб борилган структур-семиотик тадқиқотларнинг алоҳида йўналишига асос солиб, уни Париж семиотика мактаби дея атай бошладилар. Фикрдош олимлар гурухи ўз фаолиятларини жадаллаштириб, асосий гоя ва тамойиллар ўз аксини топган илмий дастуруламални, истиқбол йўлининг асосий босқичларини, қолаверса, ушбу соҳада олдин самарали фаолият кўрсатган ўтмишдошларини, уларнинг юкори баҳолаган илмий асарларини ҳам эълон қилдилар¹³⁶. Шу боис, А. Греймас “адабиётнинг муҳторлиги ва ўзига хослиги бугунги кунда деярли бир овоздан рад қилиниши” хусусида сўз юритганига қарамасдан, у ўз фикрида етарли даражада холисона эмас эди. Сабаби, адабиётнинг ўзига хос хусусиятларга эгалиги, кенг маънода – уни бошқа санъат турларидан тубдан фарқловчи ҳамда умуминсоний маданият ва санъат ҳодисасига айлантирувчи жиҳатлар муаммоси ўтган асрнинг 70-йиллари Францияда бир қатор структуралист олимларнинг дикқат-эътиборида бўлиб, улар бу муаммони атрофлича кўриб чиқишига, қисман бўлсада ҳал этиш учун қатор тадқиқотлар яратишга киришдилар.

Таъкидлаш жоизки, XX асрда адабиётшуносликка оид турли туман, гоҳида бир-бирини тўлдирувчи ва бир-бирига аниклик киритувчи, гоҳида эса бир-бирини инкор этувчи қараашлар шунчалик кўп бўлганки, уларни тартибга солиш, таснифини келтириш муҳим вазифадир. Шунга қарамасдан, ҳозирги адабиётшуносликда, аникроқ қилиб айтганда, замонавий филология илмida адабиётнинг

¹³⁶ Карапи: *Sémioïque: l'École de Paris*. Paris: Seuil, 1982.

моҳияти, унинг ўзига хослиги, энг муҳими, бошқа гуманитар фанлардан мустақиллиги ва улар билан узвий боғлиқлиги, аникроғи фанлараро мавқеи хусусидаги айрим масалаларни кўриб чиқиш зарурати туғилади:

1) онтология (юонон. *ontos* – борлик ва *logos* – таълимот) га оид жиҳати, яъни матннинг объектив борлиғи, унинг табиатан мавжудлиги, ўзига хос материя сифатида абдий борлик шакллари хусусидаги масала. Фалсафий-адабий герменевтика¹³⁷ (В. Дильтей, М. Хайдеггер, Г. Гадамер, П. Рикер и бошқ.) ҳамда тил фалсафаси охирги икки аср давомида ушбу ўта мураккаб масалага жиддий эътибор қаратганлигига қарамасдан, ягона ёндашув, бир бутун яхлит тамойиллар мажмуи, шубҳага йўл қўймовчи назария ишлаб чиқилганича йўқ.

2) эпистемология¹³⁸ (лот. *episteme* – билиш ва *logos* – таълимот) га оид жиҳати, яъни матнни қандай қилиб тушуниш мумкин, матн моҳияти нимада, матнда ҳақиқат борми йўқми дегувчи масала. Ушбу масалани кўриб чикувчи илмий доирага герменевтика (Ф. Шлейермахер, Г. Гегель, Э.Д. Хирш ва бошқ.) дан то структурализм (Р. Барт, Кл. Леви-Стросс, Ю.М. Лотман ва бошқ.) ва деконструктивизм (Ж. Деррида) гача бўлган фанлар киради. Бу йўналишда изланишлар давом этиб, ўз самарасини бермоқда.

3) телеология¹³⁹ га оид жиҳати, яъни матннинг асосий мақсади нимада, унинг у ёки бу контекста боғлиқ функцияси нимадан иборат дегувчи масала. Замонавий гендер тадқикотлар, матн pragmatикасини ўрганиш, китъя (Лотин Америкаси, Африка, Осиё

¹³⁷ герменевтика – (юонон. *herpeteio* – “тушунтириб бераман”) – талқон килиш санъати ва назарияси, унинг максади - матннинг объектив (сўзларнинг маъноси) ва субъектив (муаллиф максади) асосларидан келиб чиқкан колда матн маъносини аниклаши. Бундан ташкари, бу матннинг объектив (сўз маънолари ва уларнинг тарихий нутқати назардан вариантлари) ва субъектив (муаллифининг бадий ишти ва максади) асосларидан келиб чиқкан колда матн маъноси ва мазмунини талқин этиш назарияси ва санъатидир.

¹³⁸ эпистемология – (лот. *episteme* – билиш; *logos* – таълимот, сўз) – “билиш назарияси” ёки гисеология. Бу фалсафанинг билим ортириши жараёнда субъект ва объектнинг ўзаро муносабатини, билимнинг воелика, тафаккурининг борлиқка муносабатини, инсоннинг дунёни билиш мумкинлигини, билимнинг ҳақиқийлиги ва ишончилитигини ўрганувчи соҳасидир. Хар бир тарихий даврда илм-фан, илмий ва амалий фикр-мулоҳаза, назария ва амалиётларнинг шарт-шароитларини белгилаб берувчи тарихий жиҳатдан ўзгарувчан структура, яъни М.Фуко таъбири билан айтганда, бу дунёни тасаввур килиш ёки кўз олдига келтириш йўлини аниклашиб берувчи муйайн билимлар структурасидир.

¹³⁹ телеология – (лот. *teleos* – максад ва *logos* – таълимот) – дунёда объектив равишда инсонга боғлиқ бўлмаган мақсад ва мақсадга муоғиғузик мавжудлиги хаюда фалсафий таълимот.

мамлакатлари адабиёти – М.Х.) лар адабиётини ўрганиш – ушбу масалани чуқур ва кенг кўриб чиқишига қаратилган бўлиб, ҳозирги кунда ўз самарасини бермоқда. Бу борада Хорхе Луис Борхес, Хулио Кортасар, Алеҳо Карпентьер, Габриэль Гарсия Маркес, Самюэль Беккет, Уильям Берроуз, Альбер Камю, Эжен Ионеско, Владимир Набоков, Эрнест Хемингуэй, Уильям Фолкнер, Жон Барт, Томас Пинчон, Томас Вулф, Жан-Поль Сартр, Марсель Пруст, Поль Верлен, Гийом Аполлинер, Франц Кафка, Жеймс Джойс, Виржиния Вулф, Томас Стерз Элиот, Курт Воннегут, Жон Фаулз, Уильям Голдинг, Умберто Эко, Дуглас Коупленд, Харуки Мураками, Виктор Пелевин, Марк Данилевский, Ян Мартел, Орхан Памук, Жан-Мари Гюстав Леклезио, Фредерик Бегбедер, Мо Янь каби адибларнинг асарларини эслаш кифоя.

4) “меъёрий” жиҳат, яъни матнни баҳолаш қайси меъёр ва мезонлар асосида амалга оширилади, матн хусусида муайян фикрни билдириш, у ҳақида бирор тўхтамга келишнинг ички ва ташқи мезонлари қандай бўлиши мумкин, матнни “расмийлаштириш, тасдиқлаш ва қонунлаштириш, уни айнан тўғри деб топган экспертларнинг ваколати” (Ж.-Ф. Лиотар) қайси меъёр ва мезонларга асосланади дегувчи масала. Ушбу масала филология (бу ерда тил ва адабиётда ўз ифодасини топган ҳалқ маданиятини ўрганувчи мажмуя – М.Х.) фанининг бир қирраси бўлмиш адабиётни эстетика, фалсафа, тарих, гоя ва мағкуралар тарихи, маданиятшунослик каби бошқа фанлар билан боғлайди.

5) генетика (келиб чиқиши) га оид жиҳат; бу ерда матннинг келиб чиқиши, унинг манбасини қаердан ахтариш лозим – анъанада, ҳар бир ижодкор шахсга хос бўлган ғайришуурӣ ҳаракатда, муайян маданий-тарихий вазиятда бўлиш... Хуллас, ушбу масалани кўриб чиқишида турли лингвистик мактаб вакиллари турли фикрларни билдиришган. Уларнинг айримларини эслатиб ўтиш лозим: Р.Декарт ва Г.В. Лейбницларнинг лингвистика фалсафасига доир қарашлари; И.А. Бодуэн де Куртенэ, Ф. де Соссюр, Ф.Ф. Фортунатов, Л.В. Щерба, О. Есперсен, Э. Сепир, Л. Блумфилд, Н.С. Трубецкой, Р.О. Якобсон каби олимларнинг тадқиқотлари; Ф.Ф. Фортунатов, Ю.Н.

Тынянов, Б.М. Эйхенбаум, С.И. Бернштейн кабилардан таркиб топган Москва лингвистик мактаби тадқиқотлари, В.Я. Пропп, Б.В. Томашевский, М.М. Бахтин каби олимларнинг бадиий адабиёт муаммоларига бағишиланган ишлари ва ҳоказо.

Лекин XIX-XX асрларда фаолият кўрсатган олимлар тилнинг структуравий таҳлил ривожи (фонологик, морфологик, сўнгра лексик ва синтактик, шунингдек матн сатҳларида – М.Х.) га ўзларининг – замон талабига мос – хиссасини кўшганликларига қарамасдан, уларнинг ҳаммасини ҳам лингвистика ва адабиётшуносликка оид структурализм мактаблари вакиллари деб бўлмайди. Бу қаторга кўйидаги олимларни қўшиб қўйиш мумкин: А. Мартине (тилнинг “система – функция” моделини ишлаб чиқиши; ҳам лексема, ҳам морфема сифатида идрок қилиши мумкин белги – “монема” назариясини яратиш; диахрония (тил ҳодисаларнинг ривожланишида тарихий тадрижийлик) тамойилларига асосланган лингвистикага структуравий таҳлил асосида ёндашиш); Э. Бенвенист (лисоний белги, тил сатҳлари, тилнинг грамматик структураси муаммолари); Л. Теньер (“ўзаро боғлиқлик” назарияси – унга кўра, устун турган феъл асосида қурилган гапнинг бир қолипдаги модели анъанавий грамматикага хос бўлган икки қолипдаги гап ўрнига кўйилади, ўзаро алмаштирилади; юқоридаги назариянинг мантикий давоми бўлмиш “валентлик назарияси”, “транспозиция назарияси”); А.В. де Гроот (грамматик бирлислар муаммоси, структур грамматика); Е. Курлович (белги назарияси, грамматик структура назарияси, структуравий диахрония морфологиясини яратиш); Г. Вотъяк (лексик маъно-мазмуннинг таркибий таҳлили); В. Дресслер (матн лингвистикаси), А.А. Реформатский (тилнинг белгилар назарияси, фонология, морфонология); И.И. Ревзин (тил моделлаштиришнинг умумий назарияси, тилнинг назарий-кўплик структураси); А.А. Холодович (сўз синфлари назарияси, муайян синтактик шаклнинг валентлик принципи асосида қўрилганлиги назарияси); Ю.К. Лекомцев (лингвистикада метатип назарияси); Т.П. Ломтев (синтаксис

парадигматикаси¹⁴⁰); А.И. Смирницкий, Ю.Д. Апресян (структур лексикология); А.А. Зализняк, В.А. Звегинцев, Ю.С. Степанов, Б.А. Успенский, С.К. Шаумян, Н.Ю. Шведова, М.И. Стеблин-Каменский, Н.Д. Андреев, Р.Г. Пиотровский (морфология, фонология, морфонология); В.А. Бондарко (функционал-семантик майдонлар назарияси, функционал грамматика); В.С. Храковский, А.С. Герд, В.Л. Архангельский (фразеологияга структур ёндашув); В.В. Богданов (гапни семантика ва сингаксис жиҳатидан моделлаштириш); Г.Г. Почепцов (амалий синтаксис) ва ҳоказо.

ХХ аср йирик адабиётшуносларининг битта йўналишдан боргандари ҳам эътиборга молик. Улар диний маросимлардан тортиб то мифологиягача, психоанализ (З. Фрейд) дан то маданий-тарихийлик (М.М. Бахтин) гача бўлган қарашларни илгари сурган эди. Юқоридаги назария ва қарашларнинг ҳаммаси ушбу серкирра масалани қисман бўлса ҳам ёритиб бераолмаган.

б) тарихий жиҳат, яъни матн маданият ва тарихнинг бошқа ҳодисалари билан қандай муносабатда бўлиши мумкин, улар ўртасида ўзаро боғланиш мавжудми йўқми дегувчи масала. Маданий-тарихий тадқиқотлар, бевосита маданиятшуносликка оид амалиётларнинг кенг кўлами, компаративистика¹⁴¹, структурализм ва семиотика бўйича ишлар – буларнинг ҳаммаси гуманитар фанлар соҳасида олиб борилаётган тадқиқот шакллари тўғридан-тўғри ушбу масалага ҳавола қиласи. Шу билан бирга матн ва этнос, матн ва сиёсат, матн ва хукушунослик каби алоқаларни ўрганувчи йўналишлар ҳам қисман ушбу масалани кўриб чиқади.

7) ижтимоий-маданий жиҳат, яъни муайян маданият ва санъат негизида тадрижий ривожланган жамиятга тегишли матнлар қандай килиб у ёки бу ижтимоий, этник, маданий гурӯхнинг қизиқишиларини, гендер муносабатларини акс эттириши масаласи.

¹⁴⁰ парадигма (юнон. *paradeigma* - намуна, андаза, колти) – илмий амалиётнинг муайян босқичида мужассамланадиган, аниқ илмий тадқиқотни белгилаб берувчи назарий ва методологик асослар мажмууидир. Шунингдек парадигма муаммоларни танлаб олиш учун асос, ҳамда тадқиқот масалаларини синиш учун намуна бўлаоплади.

¹⁴¹ компаративистика (лат. *comparativus* - киёсий) - 1) адабиётшуносликда: турли милий адабиётлардаги адабий факт (мавзу, сюжет, услугуб ва болик.) ларнинг айнан ўхшашлик, ўзий болгичлик каби жиҳатларини тадқиқ килиш; 2) тиљшуносликларда: кардош тиљлар ўртасидаги ўзаро мувофиқлик, ўхшаш жиҳатлар ва хелиб чизни манбаси аниқлашга каратилган киёсий-тарихий услугуб.

Филологик тадқиқотларнинг назарий ва амалий тажрибалари синтези ушбу масалада муаммони аниқ қўйиш ва уни тадқиқ қилиш метод (тилшунослик, жамиятшунослик, маданиятшунослик адабиётшуносликка оид ва ҳоказо) лари билан белгиланади.

8) психологияк жиҳат, яъни матн ва муаллифнинг онги (гоя, ҳиссияти, қизиқиши доираси), унинг бадиий тафаккури ўртасидаги ўзаро таъсир, ўзаро ҳаракат, ўзаро боғланиш механизми қандай ҳаракатланади, матн рецепция¹⁴²си тамойиллари нимадан иборатлиги масаласи.

Адабиётшуносликдаги биографик танқид, психологизм ва психоанализ асосида ёндашув, феноменология (Э. Гуссерль) асосида танқид, матнни идрок қилишга қаратилган турли-туман назариялар мустаҳкам методологияк асосга эга бўлиб, ушбу масала билан яқиндан шуғулланади. Матнни турли нуқтаи назарлардан талқин қилиш фанлараро тадқиқотлар доирасига киришини ҳам таъкидламоқ зарур.

Бу ерда немис файласуфи Эдмунд Гуссерль (*Edmund Husserl, 1859-1938*) нинг феноменология таълимотига тўхталиб ўтмоқ лозим. Э. Гуссерль ва унинг шогирд (Л. Ландгребе, Э. Финк, К. Гёдель ва бошқ.) лари Г.В. Лейбниц, Р. Декарт, И. Кант, Ф. Брентано, Г. Фреге каби файласуфларнинг дунёқарашлари негизида XX аср фалсафасига катта таъсир кўрсатган субъективизм ва идеализм ғояларига асосланувчи йўналишга асос солиб, бевосита инсон онги ва тафаккури муаммосини тадқиқ қилган эдилар. Тадқиқот натижалари бўйича XX аср фалсафасида алоҳида “феноменология” йўналиши вужудга келди ва бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмади.

Э. Гуссерль дунёқарашлари, биринчи навбатда, гносеология (билиш назарияси, яъни борликни, дунёни билиш, унинг аниқлиги, манбаи ва шакллари ҳақидаги фалсафий таълимот) га оид муаммолар мажмуига таянади. Гуссерль фикрича, билиш негизини “аниқлик”, “очик-ойдин кўриниб турган нарса”, “бевосита

¹⁴² рецепция (лат. *receptio* – кабул қилиш) – бошка миilliй адабиётда ёхуд бошка тарихий даврда пайдо бўлган бадиий асарни идрок қилиш.

мушоҳада”, “синчков кузатув” ташкил қиласи, таъбир жоиз бўлса, “ўз-ўзидан кўриниб турганлик” мезонини Гуссерль “барча тамойиллар тамойили” деб атайди. Бошқача қилиб айтганда, гносеологик тадқиқот ҳар хил фараз ва тахминларни четга сурисиб қўйиб, дастлабки назарияларни рад этган холда, фақат ўз-ўзидан кўриниб турган, бевосита кузатув натижасида аникланган нарсаларгагина асосланиши лозим. Инсон онгида – асосий элемент сифатида – ҳиссий мушоҳада (идрок, тасаввур ва ҳоказо) га алоҳида ўрин ажратилади; ҳиссиёт ҳамма нарсадан устун туради. Сабаби, айнан ҳиссиёт, ҳиссий тажриба онгнинг барча бошқа кечинма (қадрият, ижодиёт, ирода, хатти-ҳаракат ва ҳоказо) лари, жараёнларининг пойдеворини ташкил қиласи. Айни пайтда идрок – бирламчи, у асосий тажрибага айланади, қолган ҳиссий мушоҳадалар эса – унинг ўзгарган кўринишларидир. Шу билан бирга, “ўз-ўзидан аён”, “аниқ-равshan кўриниб турган нарса” – бу нафақат ҳакиқатан мавжуд, реал нарсаларни ҳиссий тажриба орқали кузатиш, мушоҳада қилиш, балки моҳият, маъно-мазмунларни ҳам кузатиш, мушоҳада қилишдир. Шу тарика, идеал объект, яъни моҳият, маъно-мазмун, мавжудотларни бевосита мушоҳада қилиш имконияти ва мавжудлилиги ҳам назарий жиҳагдан исботланади.

Э. Гуссерль таълимотида фалсафа баайнни феноменология, яъни “бутун борлиқни ўз ичига қамраб олган бирлик”ка дахлдор жиддий фан сифатида талқин қилинади, айни пайтда у кенг маънода – ҳар қандай илмий билим, тер маънода эса – ҳар қандай илм-фаннынг негизини ташкил қилиши лозим. Феноменология – дескриптив (ингл. *descriptive* – тавсифий, тасвирий) фан бўлиб, ўз-ўзидан “аниқ-равshan кўриниб турганлик” тамойили ҳамда феноменологик редукция асосида инсон онгида априори (фактларга асосланмаган тажрибада синалмаган, текширилмаган) мавжуд нарсаларни муайян системага солади, айни пайтда, аниқ, техник, табиий, ижтимоий, гуманитар ёхуд назарий ёки амалий бўлишидан қаътий назар, бошқа фанларга асосий тушунчаларни у ёки бу даражада тавсифлаб беради.

Феноменологик редукция (нем. *die phänomenologische Reduktion*) – Э. Гуссерль таълимотининг асосий тушунчаларидан бири бўлиб, аслида “соф онг” ва унинг феномен (ҳиссий тажриба орқали пайқаладиган ҳодисани англатувчи тушунча) ларини таҳлил қилиш йўлида асосан танқидий ҳамда тавсифий функцияларни бажарувчи мақсад ва жараёнларни англатади. Филологияда редукция – (лот. *reducere* – камайтирмок) – муайян маълумот, мөхият, маъно-мазмун, масала, тушунча, таклиф, қўшма гап ва мураккаб синтактик конструкция, фикр-мулоҳаза ва баҳс юритищ, исбот ва далиллар келтириш методларини бир жойга тўплаб, уларни ўзгартириш, аникроқ қилиб айтганда, уларни соддалаштирган ҳолда аниқ таҳлил ўтказиш учун осонлаштиришни назарда тутувчи тадқиқий метод ҳисобланади.

Э. Гуссерль таълимотида инсон онги, дунёкараши, умуман унинг табиатига хос бўлган реалликка, объектив воқеликка, фактларга асосланган мавжудликка ишонишни четга чиқариб кўяётган, уни “мустасно тариқасида қўриб чиқаётган”, “қавс ичига олаётган” методологик жарабён аслида тадқиқотчининг дунёкараши, тадқиқот йўлини белгилаш танловига боғлиқдир. Шу аснода, редукция – бу тадқиқотчи ишлаб чиқсан дастури, кўзлаётган мақсади, “йўриқномаси”нинг ўзгариб туришидир. Э. Гуссерль фикрича, редукция нафақат феноменология, балки бошқа фан, масалан, физика, математика, биологияларга ҳам хосдир. Редукция – феноменологиянинг муҳим дастлабки босқичи – икки муҳим жиҳатга эга:

1) салбий, яъни объектив мавжудликнинг анъанавий таърифу тавсифларини, бинобарин – “реаллик”, “реал воқелик” ҳусусидаги назарияларни ҳам қагъиян рад этиш;

2) ижобий, яъни феноменологик редукция, аслини олганда, ҳаётий тажрибага “қайтиш”, “ўз-ўзини англаш” демакдир.

Хуллас, Э. Гуссерль феноменологияси, бошқа фанлар ривожига сезиларли таъсир кўрсатибгина қолмасдан, балки филология, жумладан, структур тилшунослик ва адабиётшуносликка, улар доирасида олиб борилаётган тадқиқот методларига ҳам катта таъсир

кўрсатди, десак янгишмаган бўламиз. Чунончи, XX аср биринчи ярми Ғарб маданияти ва санъати, хусусан, бадиий адабиётида экзистенциализм, сюрреализм, экспрессионизм, импрессионизм каби эстетик йўналишларнинг вужудга қелиши бевосита Э. Гуссерль феноменологияси ривожланиши билан боғлиkdir.

Таъкидлаш лозимки, юқорида келтирилган жиҳат (Э.Гуссерль феноменологияси бундан мустасно – М.Х.) ларнинг ҳаммаси ҳам у ёки бу тарихий даврда долзарб бўлмаган. XX аср охирида ва XXI аср бошида гуманитар билимнинг тадрижий ривожида бевосита филология фани ёки унга яқин соҳалар доирасига кирувчи амалиётларнинг хилма-хиллигини, тадқиқот доирасига эса – бир қатор бошқа фанларга тегишли таҳлил услубларининг киритилиши каби мураккаб вазиятни ҳисобга олмасдан иложимиз йўқ. Моҳиятан ва мазмунан филологияга алоқадор фанлар ўз таъсирини бошқа соҳаларга тобора ёйяркан, изчил ва мукаммал структура эмас, балки ўзигагина тегишли бўлган атамалар мажмуудан кенг фойдаланган ёндашув ва қарашлардан иборат, бир сўз билан таърифлаб бўлмас, улсан йўналишдек намоён бўлади.

ХХ аср гуманитар билимнинг турли соҳалари (биринчи навбатда тишишнослик ва адабиётшишнослик) да ҳар томонлама кўриб чиқилган, айни пайтда, комплекс тадқиқот, чукур ва кенг таҳлил жараёнида ҳал этувчи аҳамиятга эга бўлган тушунчалардан бири – бу, сўзиз, *интерматнлик*дир. У, энг аввало, “матнлараро диалог” тарзида тушунилади. Аниқроқ қилиб айтганда, тор маънода – матн деб ҳар қандай матн, ва, кенг маънода – ҳозирги давр маданиятида вужудга келган мураккаб вазият тушунилгандагина *интерматнлик* назарда тутилади. Муайян замон ва маконда матнни бошка матнлар билан боғлаш, бошқача қилиб айтганда, матнлар ўртасидаги узвий боғланиш, ўзаро муносабат мавжудлигига эътибор қаратиш нафақат замонавий санъат турлари, балки гуманитар фанлар доирасига кирувчи барча фанлар учун ҳам муҳим аҳамият касб этувчи омилга айланди.

Интерматн ва *интерматнлик* дейишдан аввал, филологияда *матн атамаси* ва тушунчаси нимани англатётгани, умуман, “Матн – бу нима?” дегувчи саволга аниқлик киритиш лозим. Дастрраб, ушбу атама тишишносликда чукурроқ ўрнашиб олди. Тишишноси учун матн – бу ўзига хос хусусиятларга эга табиий тилнинг кўлланилишидир. Унга уйғунлик, равонлик ва тугал маъно касб этиш хосдир. Дарвоке, “матн” (лот. *textus* – мато, тўқима, бирикма) атамасидан тишишнослик, адабиётшишнослик, эстетика, семиотика, маданиятишнослик ҳамда фалсафада кенг фойдаланилади. Рус адабиётшуноси Ю.М. Лотманнинг таъкидлашича, матн “шубҳасиз, гуманитар туркумга кирувчи фанларда энг кўп кўлланиладиган атамалардан биридир. Фаннинг тадрижий ривожи турли даврларда юзага шундай бир сўзларни чиқарадики, уларнинг илмий матнлардаги такрорланиш даражаси зарур бўлган бир маънолилиги йўқолиши билан вобаста кечади. Мазкур сўзлар атамашунослик жихатидан илмий тушунчани аниқ белгилабгина қолмасдан, балки муаммонинг ўта долзарблиги хусусида дарак беради, янги илмий

гоялар вужудга келувчи соҳани аниқ кўрсатиб беради”¹⁴³. Хуллас, “матн” сўзи ортида бир-бирига чамбарчас боғлаганлигига карамасдан, бир нечта турли хил маъно-мазмунлар турибди.

Матн ташки, яъни унга боғлиқ бўлмаган жиҳат, чунончи, нутққа оид ҳамда нутққа боғлиқ бўлмаган реалликдан аниқ-равшан чегараланган; шу билан бирга матннинг чегараси очик-ойдин белгиланган. Оддийроқ қилиб айтганда, матн: а) минимал (бўлинмас) коммуникатив бирлик ҳисобланган гаплардан ташкил топади; б) бир-бирига ўзвий боғланган, мантиқан тўғри тузилган гаплар қаторини ҳосил қиласди; в) яққол кўриниб турган, аниқ кўрсатилган бошланиш жойи (кириш, муқаддима, дебоча, сўзбоши) ва охири (нихоя, интиҳо, хотима) га эга бўлади.

Тишлинуослик нутқтай назаридан олиб қараганда, матн тор ва кенг маънода тушунилади. Тор маънода матн – бу муайян маъно касб этувчи гаплар қаторининг лисоний ифодасидир; кенг маънодаги таърифи эса юқорида келтириб ўтилди. Дарҳақиқат, матн лингвистикаси деб аталмиш илмий-тадқиқий фан доирасида матн – лисоний бирликлардан ташкил топган, ўзига ҳос тарзда тузилган, муайян маъно касб этувчи нутқдан ҳосил бўлган (бадиий асар – М.Х.) мураккаб концепт деб тушунилади.

“Матн” атамаси ва тушунчаси адабиётшуносликда кенг кўпланилади десак ҳеч нима демагандек бўламиз. Аслида эса, ушбу серкирра ва сертармоқ соҳада матн –бадиий асарнинг лисоний ва нутқий ифодаси бўлиб, унда предмет ва образ (асар воқелиги) га таалуқли жиҳат билан бир қаторда гоявий-маъновий (бадиий мазмун) соҳада алоҳида ажралиб туради. 1970-йиллар бошида Ю.М. Лотман назарий поэтика муаммолари хусусида фикр юритаркан, жумладан шундай ёзган эди: “Матн ва бадиий асар – бир хил нарса дегувчи фикрдан қатъиян воз кечиш лозим. Матн – бу бадиий асарнинг таркибий қисмларидан бири <...> бадиий таассурот, умуман олганда, матнни ҳаётий ва гоявий-эстетик тасаввурларнинг

¹⁴³ Лотман Ю.М. Избранные статьи: В 3 т. Т. 1. С. 148.

мураккаб комплекси билан қиёслагандагина вужудга келиши мүмкин”¹⁴⁴.

Хозирда адабиётшунослар баъзан адабий–бадиий матн (нуткундан мустасно – М.Х.) “макон”ига ёзувчи тасвир ва тавсифлаган нарсаларни, ҳатто ифода этган гоя, концепция, маъно, бир сўз билан айтганди, бадиий мазмунни ҳам қўшишади. Бундай пайтда “матн” ва “асар” сўзлари синонимга айланади. Шунга нисбат бермасдан, адабиётшуносликда матн дейилганда, энг аввало, тор маънода нутқий, кенг маънода – лисоний бирликларнинг қатъий тартибга солинган изчиллиги, мантиқий кетма-кетлиги назарда тутилади. Шу сабабдан, хусусан, асарнинг асосий (биринчи даражали) матни ва асарнинг қўшимча (иккинчи даражали), яъни маҳсус тадқиқот предметига айланган сарлавҳа, изоҳ ва иқтибос, эпиграф ва бағишлов, муаллиф сўзбошиси, асар ёзилган санаси ва жойи хақида маълумот, шунингдек асарда иштироқ этувчи персонажлар рўйхати ҳамда драматик асар ремарка (муаллифнинг асар матнига берган тушунтириши, шарҳ) ларидан иборат матн алоҳида ажратилади.

Бундан ташқари, “матн” атамаси матншуносликнинг ҳам асосий предмети хисобланади. Филология фани доирасига кирувчи, нисбатан ёш бўлган ушбу соҳа доирасига фақат матнлар юраркан, улар яратилиш тарихи, ўзига хос хусусиятлари, яратилиш санасини аниқ белгилаш, асарни нашр эттириш тамойилларини аниқлаш, матннинг бир нечта варианти мавжуд бўлганида – асосий (дастлабки, намунавий, муаллиф қўлёзмасига, унинг кўрсатмасига биноан) матнни алоҳида ажратиш каби муаммоларни ҳал этиш жиҳатидан чукур ва кенг тадқиқ қилинади.

Таъкидлаш жоизки, XX аср иккинчи ярмида матннинг мутлақо бошқа концепцияси пайдо бўлди ва филология доирасидаги бир қатор фанларда мустаҳкам ўрнашиб олди. Юқорида кўрсатилган матн хусусидаги тушунча ва гасавтурларни кескин рад этувчи янги концепцияни “денгизга ўхшаш бепоён” матн назарияси, ёхуд реалик (объектив вокелик) ни ёппасига матнга мослаштириш, ёхуд

¹⁴⁴ Лотман Ю.М. О поэзии и поэзии: Анализ поэтического текста / Ю.М. Лотман; М.Л. Гаспаров. – СПб.: Искусство–СПб, 1996. – с 24-25.

матнга сиғдириш, ёхуд матнда “реалликни яратиш” концепцияси деб агаң мүмкін.

Бу хусусда батафсилроқ тұхталайлик. Сир эмас, Маърифат даври (XVII аср охири ва XVIII аср) дан бошлаб тиілгі, аникроти, лисоний ходисаларга жиіддій әзтибор қаратыла бошланды. Маърифат аспи (ингл. *The Enlightenment*; нем. *Zeitalter der Aufklärung*; франц. *siècle des Lumières*) дан бошлаб тиілнинг репрезентатив (франц. *représentatif* – намунали, яққол күрсатадиган, типик; бирор нарса ҳакида объектив тасаввур ёки тушунчани берувчи; бирор нарсанынг мажмуда, катта миқдорнинг намунасі) назарияси шаклланиб келмоқда. Бугунги кунда ҳам у үз долзарбелигини йүқтотмаган. Ушбу назарияга күра, тил орқали ифодаланған (тавсиф, таъриф, акс эттирилған) реаллик онгга тақдим этилади. Бу ерда тил “ұтказувчи механизм”, тасвирий-ифодавий восита ролини бажаради. Ушбу жараёнда тил үзіннинг аниқлигини, шаффоғлигини ва нейтраллигини, универсаллиги ва объективлигини сақлаб қолади. Универсаллик ва объективлик тиілнинг бирламчи, яғни белгиловчи хусусияти, маъновий ёки идеал жиҳати билан түлиқ кафотланади. Чунончи, айнан белгиловчи хусусият тиілгі реалликни объектив тарзда, үзгартирмасдан, бузмасдан, аслидай акс эттиришга имкон беради. Тиілнинг моддий томони эса – рамзий белги (знак) – худди иккіламчик, худди ҳосијадек ушбу жараёндан чиқарып ташланади. Шундай экан, тиілнинг белгиловчи хусусиятини устун күйиш, уни бирламчи деб ҳисоблаш – айнан үхашашликка, бир хилликка, умумийликка, бутунликка олиб келиши муқаррар.

Тил – реаллик ва тафаккур үртасидаги нейтрал воситачи дегувучи ақидага асосланған тасаввур XX аср үргаларыда майдонға келған постмодернизмда қатыяның рад этилди. Тил – бу реалликка имманент (лот. *immanens* – ички хусусиятта хос бўлған, унинг табиатидан келиб чиқадиган) нарса. Реаллик тилда ёки тил орқали ифодаланмайды, балки тил воситасида мураккаб структурани белгилайды, туб моҳияти ва мазмунини намоён қилади. Постмодернизм тиілни эмас, балки матнни, ёзувни афзал деб топди.

Гап реалликни матнга мослаштириш, матн маконига сиғдириш ёхуд матн орқали реалликни “яратиш” хусусида кетмоқда. Матн гетероген (келиб чиқиши жиҳатидан ҳар хил) белгилар ёрдамида тузилгани боис ҳеч қандай маъно англатмайди; бинобарин белгилар барча замонларга боғлиқ бўлган, барча даврларда истеъмолда бўлган модус (лот. *modus* – меъёр, усул – предметга айрим ҳоллардагина хос бўлган хусусият) ларни ўзида мужассамлантирган. Ёзув (*écriture*) саҳнаси – бу “айнан шу ерда ва ҳозир” саҳнаси эмас, онг ва ўз-ўзини англаш майдони эмас, интенция ёки субъективлик майдони ҳам эмас. Ёзув саҳнаси – бу белгиларнинг беҳад кўп такрорланиши – ўрнига қўйилиши ва тўлдирилиши майдонидир. Бу майдонда сўзларнинг маъносиз, бефойда ўйини ягона қоидага айланади. Фақат ёзув макони ичидан олдиндан тасаввур қилиб бўлмас реалик билан “учрашиш” мумкин. Шу тариқа, реалликни матн ичига сиғдириш, матн орқали эътироф қилиш, қолаверса матнда реаликни барпо этиш нутқи назаридан олиб қараганда, “реалик”, “қайта тақдим этиш”, “ҳақиқат” каби анъанавий фалсафий категориялар ўринсиз бўлиб қолади.

Ушбу бир қарашда мавхум, жиддий разм солиб қараганда эса – ақлга сиғмайдиган, умуман тушуниб бўлмайдиган гояларни илгари суришда ўз даврида француз постструктурализми етакчилик қилган. Француз постструктурализмининг йирик вакили, деконструкция назарияси асосчиси Ж. Деррида берган интервьюларидан бирида: “Мен учун матн чексиз. Бу мутлақ бутунлик. Матндан ташқарида ҳеч нарса йўқ. Матн – оддийгина нутқий ҳаракат эмас, қолаверса тил ва нутқнинг бир шакли ҳам эмас. Фараз қилайлик, мен учун стол – бу матн. Мен ушбу столни қандай қилиб идрок қиласам, уни қай даражада тушунсам, шундайлигича идрок киласман; у ўз-ўзидан мен учун матидир”¹⁴⁵, деган эди. Кўринадики, инсон идрок қилган жамики нарса (ходиса, воқеа, хусусият, предмет, белги, ҳаракат ва ҳоказо) лар бу ерда Матн деб номланади.

¹⁴⁵ Интервью с Жаком Деррида // Arbor Mundi / Мировое дерево, 1992. Вып. 1. – М.: Мировое Древо, РГГУ ИВГИ. - с. 74.

Шу билан бирга объектив воқеликда, реал ҳаётдаги мавжуд барча нарсларнинг умумий йиғиндиси, мажмуаси ҳам “матн” деб номланиш тенденцияси мавжуддир. Масалан, Тарту-Москва семиотика мактаби вакили Р.Д. Тименчик (1945 түг.) ўз вактида: “Бизнинг ҳаётимиз матн бўлмаса, унда нима?”¹⁴⁶, дегувчи саволни кўндаланг кўймаганида, эҳтимол, биз матн назариясининг асосий тоғасини бугунги кунда ҳам тушунмаган бўлар эдик.

Ҳакикатдан ҳам, XX аср охирида матнни чегара билмас структурадек тушуниш филология илмида мустаҳкам ўрнашиб олди. Р. Бартнинг “филология кашфиёти” мақомини олган тадқиқотлари, унинг ҳамфикри ва издоши Ж. Дерриданинг тишлинослик ва адабиётшуносликка доир тадқиқотлари – бунинг яққол мисолидир. Филолог ва эссенавис Ж. Деррида бадиий матн ва бадиий асарни бир-бирига қарама-қарши қўяркан, улар ўргасида қатъий, бузиб бўлмас чегарани ўрнатади. Классицизм тамойилларига асосланган (модернистик бўлмаган – М.Х.), аниқ маъновий негизга эга ҳамда муаллиф позициясини ўзида мужассам этувчи асарлар матнига Ж. Деррида ётсираб қарайди, уларга истехзоли муносабатда бўлади. Р. Барт фикрича, классик матн ҳийла-найранг ва ноз-ишвали муносабатлар, шунингдек мугомбирлик ва айёrona ҳаракатларни тасвирлашга мойиллигини намойиш қиласи, модомики, хеч қандай асосга эга бўлмай туриб, шубҳасиз аниқ, мукаммал, бир бутун яхлит шакл тарзида намоён бўлади. Қолаверса, бу борада Бартнинг унданда кескин, заҳарханда фикри бор: “...ҳаёт классик матнда бир-биридан кескин фарқ қилувчи сохта ва сунъий фикрлардан ҳосил бўлган қўланса ҳидли балчиққа, кўнгилни беҳузур қилувчи ювунди ўрага, чайланавериб сийқаси чиққан ҳақиқатлардан тўқилган, нафасни буғувчи куроқ кўрпага ўхшайди”¹⁴⁷.

Ролан Барт таъкидлаганидек, замонавий матнларда тил “гапиради”. Бу ерда персонаж ва муаллиф овозлари учун жой йўқ. Муайян позиция соҳиби бўлмиш Муаллиф ўрнига Скриптор

¹⁴⁶ Тартуско-московская семиотическая школа глазами ее участников // Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. М., 1994. - с. 301.

¹⁴⁷ Барт Р. S/Z. М., 1994. с. 227.

(“‘еэзәтгән киши’ маъносида) келади, у фақат ёзув жараёнида пайдо бўладида, матн ёзилганидан сўнг ном-нишонсиз йўколади. Бу каби Матн (Бартда бош харфда ёзилади – М.Х.) асарни бутунлай “майдондан четлатади”. Бундай Матн негизини кимнингдир (шахсий) нутқи эмас, балки ўкувчи, шу жумладан адабиётшуносга ҳам, бир олам хурсандчилик етказувчи, ҳузур-ҳаловат бағишловчи ўйин шаклидаги (шахссиз) ёзув ташкил қиласи. Барт наздида, “Матн ўкувчисини беташвиш, шодон одамга ўхшатиш мумкин; у матн бўйлаб саир қиласи”,¹⁴⁸.

Айни пайтда, матн азалдан ўзига хос бўлган барқарорлик, ички мувозанат, структуравий қисмларнинг ўзаро тенглиги, уйғуналиги ва изчиллиги каби муҳим хусусиятларни йўқотади. Эндиликда у ҳар бир янги ўқилишда, ҳар бир янги идрок қилинишда янгитдан пайдо бўлувчи, бутунлай ўкувчига тегишли, унинг изму ихтиёридаги ва муаллиф иродасига қарамасдан ҳар сафар янгитдан яратилаётган Матндеқ намоён бўлади.

Бизнингча, асрлар оша шаклланиб, такомиллашиб келаётган илмий ва бадиий анъаналар билан алоқани узишга тайёр бўлмаган фан учун, “матн” атамасини хоҳлагунича, бироннинг таъбига қараб ўзгартириш, вужудга келган вазиятга мослаштириб “авра-астарини агдариш” мақсадга номувофиқдир. Шу боис матн структураси тушунчасига кенгроқ тўхталмоқ лозим, деб ўйлаймиз.

Матн структураси филологиянинг асосий тушунчаларидан бири сифатида тилшунослик ва адабиётшуносликда кенг кўлланиб келинади. Масалан:

– тилшуносликда *структурата* атамаси барча мураккаб маъновий бирлик (*сўзнинг товуш ва морфема структураси, гап структураси, матн структураси*) ларни, шунингдек, тилнинг барча сатҳларида лексик, морфологик ва синтактик структурани ифодалайди; бундан ташқари, тилнинг алоҳида жиҳатларига мувофиқ равишда нутқий *фаолият структураси*, жанр ва стилистикага оид структураси, умуман – *тил структурасини* тавсифлайди. Дарҳақиқат, юкорида

¹⁴⁸ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Пер. с фр., вступ. ст. и коммент. Г.К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989. – с. 417, 515.

таъкидлаганимиздек, тил ва унинг бирликларини ўрганувчи маҳсус – *структур тилшунослик* фани мавжуд. Унда тил белгилар системаси, тил элементлари ўртасидаги муносабатлар мажмуи дея талқин қилинади.

– адабиётшуносликда ўтмиш ва хозирги давр маданияти негизида ётган бадиий тафаккурни аниклаш, таърифлаш ва тавсифлашга қаратилган структур йўналиш ишлаб чиқилган бўлиб, унда матн ичидаги алоқалар аникланади, бадиий архетип¹⁴⁹ муаммоси кўриб чиқилади, парчанинг матн билан, матннинг матн системаси билан ўзаро муносабати тадқик этилади.

Рус адабиётшуноси В.С. Баевский фикрича, “бадиий асар структураси – бу ўзига хос ноёб “тузилма”, бадиий матн элементларининг ўзаро муносабати, бинобарин улардан биттасининг ўзгариши бошқаларининг ўзгаришига ҳам олиб келади”¹⁵⁰.

Демак, матн структураси – бу матн мазмуни намоён бўлишининг шакли, унга муайянлик, қатъий тартиб, қисмларга бўлиниш ва яхлитлик хосдир. Таркибий қисмларининг ўзаро боғланиши жихатидан оддий, мураккаб, ўта мураккаб матнлар ажратилади. Шунингдек матннинг ички ва ташқи структураси кузатилади. Бундан ташкари матннинг тилга оид турли структуралари мавжуд: а) *морфологик, синтактик, лексик, сўз ясовчи; б) ассоциатив; в) мантиқий; г) композицион; д) концептуал* ва ҳоказо.

Матн структурасининг негизини ташкил қилувчи тамойиллар сифатида: а) умумий маънони ташкил этувчи тамойил; б) муаллифнинг бадиий нияти; в) муаллиф образи кўриб чиқилади.

Жаҳон, шу жумладан, ўзбек тилшунослигига олиб борилган лингвистик тадқиқотларга кўра, интерматнлик ҳар бир матнга

¹⁴⁹ архетип – фолклор ва адабий асарларда тез тақоррланувчи мавзу, сюжет, образ ва ҳоказо. Адабиётшуносликда “архетип” истилохи турлича талқин қилинади. Масалан, адабнинг ўзига хослиги (Шекспир хусусида “шоирнинг архетипи” дейилади); “азалий ва адабий образлар” (Дон-Жуан, Дон-Кихот, Ҳамлет, Фауст – булар “образ архетипи”); “каҳрамон турлари” (Она ва бола, Ота ва угил архетипи); “образлар” (табиий тимсоллар – кизил гул, денгиз, викор тог ва ҳоказо). Типологик баркорорлик ва умумлаштириш бадиий архетипнинг асосий хусусиятларидан саналади.

¹⁵⁰ Баевский В.С. Структурализм // Литературный энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – с. 426-427

хосдир, ўз ўрнида ҳар бир матн ҳам интерматндан иборат дегувчи
фоя ҳам ўз тасдиғини топди. Интерматнлик ва интерматн
түшунчалари, ўз ўрнида, матн бир хил эмаслигидан, унинг гетероген
таркибидан, ҳар хил матн турларидан ташкил топғанилигидан
далолат беради. Матн бошқа матнлар куршовида, улар билан ўзаро
таъсир, ўзаро боғлиқлик, ўзаро алмашинув, ўзаро бойитиш, бир-
бирини тақозо этиш, бир-бирига сингиб кетиш доирасида
харакатланади. Матн ўз ичига узок ва яқин ўтмишда яратилган
асарларнинг матнларини қамраб олади, шунингдек бошқа матнлар
ичига ҳам англанган ёки англанмаган ҳолда қўшилиб кетади. Бундан
ташқари, матннинг динамик (ўзгариш, ривожланиш суръати,
харакат ва ўзгаришларга майиллию) хусусияти тадқиқотларда ўз
исботини топди, яъни матн – бу муаллиф асосий фоя ва фикрининг
амалга оширилишга ҳамда адресант ва адресат ўртасида муносабат
ўрнатишга йўналтирилган, тұхтосиз харакатланаётган,
ривожланаётган тизимдир. Ҳаракатланиш, ривожланиш хос бўлган
матнни, қайсиdir бир жиҳатдан жонли организм билан таққослаш
мумкин. Шундай фикрлар ҳам борки, матнларнинг жонли дунёси
инсон дунёсига паралелл равишда азалдан яшаб келмоқда. Бироқ,
айни пайтда, матн мустаҳкам истеҳком, барқарор қурилмадир. Матн
ҳошиялар ўртасидаги маконда мустаҳкам ўрнашиб олган. Матннинг
жўшқин ҳаракатга ва ўзгаришларга майиллиги, тадрижий
ривожланиб бораётган моҳият ва мазмунига қарамасдан, қайси
унсурлари уни устувор қиласди, бирдек туришини таъминлайди ёки
тургун мувозанатда сақлайди, деган савол тугилиши табиий. Куйида
ушбу саволга жавоб беришга ҳаракат қилиб кўрамиз.

Биз, матн тадқиқотига оид замонавий ёндашувларни, уларнинг
таърифларини таҳлил қилиш билан матн функцияларини аниқлашга,
интерматн ва интерматнлик түшунчаларини тавсифлашга, ва
ниҳоят, матннинг тургун ва доимий хусусиятларини тақозо этувчи
тургун категорияларини бирма-бир белгилаб чиқишига уриниб
кўрамиз.

Биринчи навбатда, матннинг ингерматнлик билан боғлиқ бўлган
асосий функцияларини кўриб чиқайлик.

Агар сўз – бу тил бирлиги бўлса, у холда матн – коммуникация (алоқа, фикр алмашинув) бирлигидир. Сўзлар муайян маънога, матнлар эса муайян мазмунга эга. Ўкувчи, сўзлар маъносини била туриб, уларни контекстдан англаб олади, тушуниб етади, яъни тасаввурида муайян мазмунлар ҳосил қиласди. Маъно ва мазмунларни англаш – матнни тушуниш демакдир. Матнни ўқиш жараёнида сўзлар маъносидан қанчалик кўп мазмунларни ҳосил қиласак, шунчалик кўпроқ ўзимизни “маданийлаштирамиз”. Бу матн функцияларидан биридир. Интерматнликни ҳар бир матннинг, айниқса замонавий матнларда яққол ифода этилган ажралмас қисми деб олсак, шундай бир ҳулосага келамизки, замонавий матн ўзида қанчалик кўп асарларни акс эттиrsa, шунчалик китобхонни “маданийлаштириш” салоҳиятига эга бўлади. Лекин, танганинг иккинчи тарафи ҳам бор, етарлича “маданийлашган”, ақл-заковатли китобхон матнларни тушуниш ва англаб олиш қобилиятига эга ҳам бўлади.

Австриялик файласуф Л.Витгенштейн (*Ludwig Wittgenstein*, 1889-1951) фикрича, матннинг бошқа, яъни “у ёки бу йўсинда кишилар маънавиятига, одоб-ахлоқига, феъл-авторига, хатти-харакатларига таъсир этиш” функцияси ҳам мавжуд. Бундан ташкари, тадқиқотлар натижасидан маълум булишича, матн нафақат ўкувчиларга, балки муаллифга ҳам бевосита таъсир кўрсатади. Онгли равишда (аниқ тушунган холда) ёки англаб етмаган холда (ғайришуурый равишда) муаллиф олдинги, анча илгари яратилган матнга таянади, ўз ишида унга мурожаат қиласди. Тилга таъриф бературиб, Л.Витгенштейн кўйидаги фикрни билдиради: “Тил – бу чигаллашган йўллар тизмаси. Бир тарафдан яқинлашганингда, чиқиши йўли қаердагилини аниқ билган бўласан. Ўша жойга бошқа тарафдан яқинлашганингда эса, чиқиши йўли қаердалигини энди умуман билмай адашиб қоласан”. Бу фикр матнга ҳам тўғри келади. Матнни, гўё “кўҳна шаҳарнинг эгри-буғри, чалкаш тор кўча ва майдонлари, эски ва янги уйлар, турли даврларга мансуб иморат ва биноларга ўхшатасан; уларнинг ҳаммаси батартиб жойлашган, тўғри

ва равон кўча ҳамда стандарт кўп қаватли уйлар қурилган янги даҳалар билан қуршаб олинган”¹⁵¹.

Бундан ташқари, бу фикр бадиий асарни гўё интерматндеқ талқин қилишга ўхшайди, ушбу интерматнда бошка матнлар кесишиган нуқтаси мавжуд, бу нуқтада ҳеч бўлмагандан яна бир матнни ўқиш мумкин¹⁵².

Интерматн концепцияси матн бирлиги, яхлитлиги ва муайян системага асосланганлиги хусусида шаклланган тасаввур ва тушунчаларни чиппакка чиқаришга қаратилган. Интерматн, таъбир жоиз бўлса, матн чегараларини олиб ташлайди ёхуд кенгайтиради, матн структурасини қайсиdir бир жиҳатдан бўшашибтиради, уни ўтказувчан, маъно ва мазмунга оид шаклини эса ўзгарувчан ва ноаник қиласди.

Матнга киритилган дискурс ёки дискурсив (мантиқий фикрлашга асосланган) жиҳатлар унга қўшимча маъно ёки мазмун багишишламайди, балки ўзаро кесишиб, бир-бирининг таъсирини кучсизлантиради. Дискурс хусусида тўхталадиган бўлсак, дискурс (лот. *discursus* – нутқ, фикр-мулоҳаза, далил-исбот, сухбат) – бу нутқ орқали билдирилган фикр ва мулоҳазаларнинг ижтимоий жиҳатдан боғланганлигини таҳлил қилиш учун ишлаб чиқилган тушунча. Ушбу атама билан матннинг бевосита ўқувчи ёки тингловчига йўналтирилган илмий, фалсафий ёхуд бошка муҳим концепциялари белгиланади. Дискурс сўз ва маъно, белги ва мазмун, билим ва унинг сўз орқали ифодасининг бирлигини англатади, ушбу бирлик фақат одамлар ўртасидаги алоқа, муносабат, сухбат жараёнида муайян маъно касб этади. Бундан ташқари, дискурс – бу ўзаро ҳаракатланаётган, бир-бирига таъсир ўтказаётган ижтимоий ва сиёсий субъектларнинг ҳар хил позиция, дастур, ғоя ёхуд мағкураларини асослаш, таққослаш, муҳокама қилишга қаратилган нутқий коммуникация кўринишларидан биридир. Яна бир муҳим

¹⁵¹ Витгенштейн Л. Избранные философские работы / Пер. с нем. и англ. В. Руднева. - М.: Издательский дом “Территория будущего”, 2005. – с. 144.

¹⁵² Косиков Г.К. Идеология. Коннотация. Текст (по поводу книги Р. Барта S/Z // Барт Р. S/Z / Перевод Г.К. Косикова и В.П. Мурат. Общая редакция, вступит. статья Г.К. Косикова. - М.: Ad Marginem, 1994. - С.277-302.

жихати, дискурс – бу олдинлари билдириб ўтилган фикр, мұлоҳаза, дүнёқараң, нұқтаи назарлар замырида түшүнчага ёхуд мантиққа асосланиб исботлаб бериш жараёнидир.

Таъкидлаш лозимки, интерматтн түшүнчаси рус тильтуноси Н.Н. Белозёрованинг “Интегратив поэтика” (1999) китобида батағсил таҳлил қилинаркан, интерматтн ва интерматнлик атамаларининг қуйидаги таърифи келтирилади: “Интерматнлик, эхтимол, бадий маттни тавсифлаш учун асосий омилдир: шундай бир үзаро алоқа ва муносабатлар, шарт-шароитлар ва тахминлар, фараз ва назариялар борки, улар асосида маттнга хос бўлган хусусиятлар аниқланади. Муҳокамадан ўтаётган маттн ва бошқа маттнлар ўртасида алоқа ва муносабатларни аниқлаш учун кўлланадиган атамалар мажмуй бевосита адабиётшуносликка ёхуд тильтуносликка тегишли бўлиши мумкин, бироқ улар орасида “интерматтн” атамаси ҳаммасидан кўра аниқроқдир”¹⁵³.

Француз олимаси Юлия Кристеванинг “Бахтин, сўз, диалог ва роман” (*Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman*, 1967) номли илмий рисоласида илк бор тақдим этилган “интерматтн” ва “интерматнлик” атамалари, ўз ўрнида, рус адабиёттуноси М.М. Бахтиннинг “Оғзаки бадий ижодиётда мазмун, материал ва шакл муаммоси” (1924) рисоласида ҳар томолама ишлаб чиқилган диалог концепциясини кўриб чиқиш, қайта англаш замырида пайдо бўлди, десак янглишмаган бўламиз. Ю.Кристева фикрича, “интерматнлик” деб алоҳида олинган маттн ичида мавжуд тагматн (контекст) нинг маттнга доир интеракциясини түшүнмоқ лозим. Демак, билиб олаётган субъект учун интерматнлик маттн тарихини ўқиб бориш ва тарихга ёзиб бориш услубининг нишонасиdek намоён бўлади¹⁵⁴.

Ролан Барт ўзининг “Маттндан роҳатланиш” (*Le plaisir du texte*, 1973) номли рисоласида келтиришича, “ҳар бир маттн интерматтн сингари юз беради; бошқа маттнлар унинг ичида турли даражаларда иштирок этади. Ҳар бир тарихий маттн эски жумлалар, парчалардан тўқилган янги мазмунда намоён бўлади. Маданий кодларнинг, ҳар

¹⁵³ Белозерова Н.Н. Интегративная поэтика. Тюмень: ТГУ, 1999. 208 с.

¹⁵⁴ Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // Диалог. Карнавал. Хронотоп, 1993, № 4. с. 427-457.

хил формулаларнинг, ижтимоий идиомаларнинг узук-юлук парчалари, чала-ярим қисмлари – буларнинг барчасини матн ўз ичига сингдириб, ўзлаштириб олган ва улар матн ичида аралаштириб ташланган, чунки ҳар доим матнгача матн атрофида тил мавжуд бўлади. Чунки интерматнликни манба ва таъсир муаммосига олиб бориб тақаш хатодир; интерматнлик қўштироқ белгисисиз келтирилаётган ғайришуурий ёки автоматик жумлалар ва иборалар, келиб чиқиши амри маҳол бўлган аноним формулаларнинг умумий майдонини касб этади”¹⁵⁵.

Ю.М. Лотман (1922-1993) фикрича, интерматнлик “матн ичидаи матн” муаммосидек тушунилиши лозим¹⁵⁶. Диққатга сазовор жиҳати шундаки, “интерматнлик” атамаси XX асрнинг 60-йилларида адабиётшунослик парадигмалари тизимида кечган ўзгаришлар замирида ўtkазилган тадқиқотлар доирасида вужудга келган эди.

XXI аср адабиётшунослиги нұқтаи назаридан қараганда, интерматн – модернизм ва постмодернизм адабиётида бадий матннинг ягона тузилиш усули ва асосий шаюли бўлиб, мантиқий равища “матн бошқа матнлардан олинган цитата ва реминисценциялардан тузилади” дегувчи ғоядан келиб чиқади. Юқорида таъкидланганидек, “интерматн” ва “интерматнлик” (франц. *intertextualité*) атамалари 1967 йил Ю. Кристеванинг “Бахтин, сўз, диалог ва роман” мақоласида илк бор қўлланди. Бу ерда М.М. Бахтин ғоялари, айниқса “бегона сўз” концепциясининг таъсирини инобатга олиш лозим. Сабаби, Ю. Кристева рус адабиётшунослигига формализм мактаби тарихи ва рус формализм назариясига бағишлиланган тадқиқотини бошлаганида, бевосита М.М. Бахтин фикрларига таянган эди. Айнан изланиш жараёнида у ўзининг интерматнлик концепциясини ишлаб чиқкан бўлса ажаб эмас.

¹⁵⁵ Барт Р. Удовольствие от текста / Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. Пер. с фр., вступ. ст. и коммент. Г.К. Кесикова. – М.: Прогресс, 1989. с. 462-518.

¹⁵⁶ Лотман Ю.М. Структура художественного текста // Лотман Ю.М. Об искусстве. – СПб.: «Искусство – СПб», 1998. – С. 14 – 285.

Дарҳақиқат, интерматнлик (лот. *inter* – орасида и *texst* – матн) – постмодернизм адабиётининг асосий хусусиятларидан биридир. Интерматнлик концепцияси “Муаллиф ўлими” (Р. Барт) концепцияси, батафсил қилиб айтганда, муайян муаллиф томонидан яратилган матннинг аниқ ва мавхум аллюзияларда “кўринмай қолиши”, “корилиб кетиши” (яъни бадиий усул: муаллифнинг тўлиқ англанган ҳолда ҳаммага маълум бўлган адабий ёки тарихий фактга, шунингдек машхур бадиий асарга тўғридан-тўғри ишора қилиш); реминисценция (яъни бошқа матнга яширинча ҳавола қилиш, ўқувчини мазкур матн “изига солиб юбориш”, ушбу матнни эслашга “мажбур қилиш”, қолаверса ўқувчи ассоциациясига умид боғлаш); цитата (яъни бошқа матнлардан олиниб муаллиф матнида келтирилган парча); маданий ва адабий ўзаро ўхшашликларга таяниш концепцияси билан чамбарчас боғлиқдир. Шундай қилиб, айрим матнлар доим “диалогга киришади”, “бир-бирига ҳавола қилишади” ва биргалашиб гиперматннинг бир қисмига айланади.

Ролан Барт ушбу ҳодисанинг моҳиятини кўйдигича таърифлайди: “Ҳар бир матн – бу интерматн; унда турли сатҳларда маълум даражада таниш ёки нотаниш шаклларда бошқа, яъни олдинги маданият матнлари ва атрофдаги маданият матнлари мавжуд бўлади; ҳар бир матн истеъмолда бўлган эски цитаталардан тўқилган янги матони ҳосил қиласди”¹⁵⁷.

Бу ерда “Асар – бу нима?” дегувчи савол туғилиши табиий. Р. Барт фикрича, асар – матннинг тўғридан-тўғри қарама-қаршилиги, унинг аксидир. Бу – муайян маъно касб этувчи монада (юонон. *monados* – бирлик), тугалланган семантик структура, мегиндек мустаҳкам *истеҳком*, турғун мувозанатдаги архитектоника, муаллифнинг ягона бадиий нияти замирида марказлаштирилган бир бутун яхлит *иншиот*. Асар – бу телеология тамойилларига асосланган конструкция, инсон ижодий фаолиятининг тайёр маҳсулоти бўлиб, унда “ички шаклланиш (вужудга келиш, карор топиш) нинг белгилари йўқ килинган, “ӯчириб ташланган” (Ж.

¹⁵⁷ Barthes R. Texte (théorie du) // Barthes R. Œuvres complètes. Т. II. – Р.: Seuil, 1994, p. 168.

Деррида), у адресат (ўкувчи) га таъсир этиш мақсадида ташкил қилингандар, қолаверса бу коммуникация учун мўлжалланган фикр мулоҳазадир¹⁵⁸.

Бу ерда “монада” тушунчасига аниқлик киритиш лозим. Монада немис файласуфи Г.В. Лейбниц (*Gottfried Wilhelm Leibniz*, 1646-1716) фалсафасидаги асосий тушунчалардан бири бўлиб, унинг асосида “монадология” деб номланувчи таълимот яратилди.

Фалсафа, математика, физика, механика, хукукчunoслик, тарих, тилчунослик фанларига тааллуқли кашфиётлар яратган олим Г.В. Лейбниц XVII аср фалсафасига якун ясабгина қолмасдан, немис классик фалсафасидаги инкишофлар замирида монадология таълимотига ҳам асос солди. У шунингдек анализ ва синтез хусусидаги таълимотга янгича рух бағишилади, илк бор етарли асослар қонуни таърифини тузди. Бироқ, ушбу қонунга у фақаттана мантикий (яъни тафаккурга тааллуқли) эмас, балки онтологик (яъни борлиққа тааллуқли) маъно ҳам бераркан: “... нега вазият айнан шундай, бошқача эмас... <...> буни асослаб берилмагунича, умуман, етарлича асоссиз бирорта ҳодиса хақиқий, бирорта фикр хаққоний бўлолмайди...”¹⁵⁹, деб таъкидлайди.

Лейбниц айният қонунининг (буғунги кунда ҳам у қўлланиб келинади – М.Х.) таърифини тузган. У “модель” атамасини илмий истеъмолга киритди. Инсон мияси функцияларини машина орқали моделлаштириш имконияти хусусида ҳам фикр билдирган эди¹⁶⁰. Лейбниц энергиянинг айрим турлари бошқа турларга айланиши ҳақидаги ғоя (энергиянинг айланиш ва сакланиш қонуни – М.Х.) ни биринчи бўлиб билдириди, физиканинг энг муҳим – “энг кам ҳаракат тамойили”ни – таърифлаб берди, қолаверса физиканинг маҳсус соҳаларида қатор кашфиётлар яратди. У биринчи бўлиб немис историографияси¹⁶¹ соҳасида соф лингвистик муаммоларнинг

¹⁵⁸ Барт Р. От произведения к тексту // Барт. Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. Пер. с фр., вступ. ст. и comment. Г.К. Косикова. – М.: Прогресс. 1989. с. 380.

¹⁵⁹ Лейбниц, Г. В. Избранные философские сочинения. – М., 1988. – с. 347.

¹⁶⁰ Блинников Л. В. Великие философы. М., 1997. – с. 432.

¹⁶¹ историография – 1. тарих илми тараққиётини ва тарих манбаларини ўрганувчи фан; 2. маълум бир давр ёки масалага оид тарихий асарлар мажмуи.

бевосита генеалогия¹⁶² билан ўзаро алоқадорлигига эътибор қаратди, тилларнинг тарихан келиб чиқиши назарияси ва генеалогик таснифини яратди, шу билан бирга, у немис фалсафий ва илмий лексиконини яратувчилардан бири ҳисобланади. Айнан Лейбниц органик (жонли) системалар яхлитлиги ғоясини, органик асос механик асосга айланмаслиги тамойилини кўтариб чиқди, ва, энг муҳими, Ер эволюцияси хусусидаги фикрни билдириди¹⁶³.

Хуллас, Лейбниц таърифича, монада – бу бирламчи оддий (бўлинмас) фаол субстанция¹⁶⁴, у руҳий-маънавий табиатга эга бўлиб, бутун дунёни идроқ қиласи ва ўзида акс эттиради. Монадалар сон-саноқсиз кўп, ва уларнинг ҳаммаси бир-бирига нисбатан олдиндан белгиланган гармония (уйгунлик, ҳамоҳанглик) да бўлади. Монадаларнинг руҳий-маънавий табиати ўзаро таъсир, ўзаро ҳаракатга йўл қўймайди, боиси улар ўртасидаги уйгунлик Худо олдиндан белгилаган ўзаро мувофиқлик, монандликка асосланади. Объектив идеализмнинг ғоя ва тамойилларига асосланган классик таълимот бўлиб, Лейбниц монадологияси табиатга диалектика¹⁶⁵ нуқтаи назаридан қарашнинг оммалашувида муҳим роль ўйнади. Унда нарсалар ўзаро алоқадорлигининг умумий тамойили, табиат қонунларининг бир хиллиги, ўхшашлиги тамойили, энергиянинг айланиш ва сакланиш қонуни, умумий ўзгарувчанлик ва ўз-ӯзидан, ички ривожланиш ғоялари каби муҳифа фикр ва ғоялар илгари сурилган эди.

Юқорида таъкидланганидек, Лейбниц таълимотига кўра, дунё (табиат, объектив воқелик, қолаверса наботот ва ҳайвонот олами – М.Х.) даги мавжуд ҳодисалар ёки феноменлар негизини оддий субстанция ёхуд монадалар ташкил қиласи. Барча монадалар оддий ва қисмларга бўлинмайди. Улар бениҳоят кўп. Монадалар бир-биридан фарқ қилувчи хусусиятларга эга, иккита бир-бирига куйиб

¹⁶² генеалогия – 1. насл-насаб, шажара тарихи; 2. тарих фанининг айрим уруғ, қабила тарихини, насл-насабини ўрганадиган бўлими.

¹⁶³ Петрушенко Л.А. Лейбниц. Его жизнь и судьба. М.: Экономическая газета, 1999. – с. 600.

¹⁶⁴ субстанция фалс. – 1. доим ҳаракатланиб, ўзгариб, ривожланиб турувчи материя, бутун борликнинг бирламчи асоси; 2. туб моҳият.

¹⁶⁵ диалектика фалс – ҳаракат ва ривожланишнинг умумий қонуниятлари ҳакидаги фалсафий таълимот, шунингдек, ҳаракат ва ривожланишнинг ўзи.

күйгандек ўхшаш монадалар йўқ. Ушбу жихат феноменлар дунёси хилма-хил ва ранг-баранг бўлишини таъминлайди. Дунёда бир-бирига мутлақо ўхшаш монада ёки бир-бирига мутлақо ўхшаш нарсалар йўқлиги ғоясини Лейбниц, “умумий тафовут”, айни пайтда “фарқлаб бўлмайдиган нарсаларнинг айнан ўхшашлиги” тамойили деб таърифларкан, шу тариқа диалектиканинг асосий ғоясини кўтариб чиқди. Лейбниц фикрича, монадалар, ўз-ўзини англаш сабабли ўз мазмун-моҳиятини очаркан, мустақил ва фаол қучга айланади, ва, ўз навбатида, моддий нарсаларни ҳаракатга келтиради. Монадалар ақл-идроқ орқали англаб, тушуниб бўладиган дунёни ташкил қиласкан, бу дунё (моддий) дан феноменлардан ташкил топган дунё очилади¹⁶⁶. Бундан келиб чиқадики, матн ҳам – ўзига хос монададир.

Интерматник нуктаи назаридан олиб караганда, дунё улкан бир матнде намоён бўлади, унда барча нарсалар қачонлардир айтиб бўлинган, янги нарса эса – фақат муайян элементлар айrim комбинацияларда қоришгандагина намоён бўлиши мумкин¹⁶⁷. Рус файласуфи ва филологи, Нью-Йорк университети профессори М.Б. Ямпольский (1949 туг.) нинг таъкидлашича, интерматник назарияси уч манба, яъни Ю.Н. Тиняновнинг пародияга бағишиланган тадқиқотлари, М.М. Бахтиннинг полифония (кўп овозлилик) концепцияси ҳамда структур тиљшунослик асосчиси Ф. де Соссюрнинг анаграммалар назариясига асосланади¹⁶⁸.

Ю.Н. Тинянов интерматник назариясига пародия жанрини ўрганиш орқали ёндашади. У, пародияда бадиий системаларни янгилашнинг фундаментал тамойилини қўаркан, бу тамойил олдинги матнлар трансформация (бир шаклдан бошқа шаклга ўтказиш, ўзгартириш) сига асосланган деб ҳисоблайди. Пародия икки кўринишли матнде намоён бўлади, олим таъбири билан айтганда, ушбу матн орасидан олдинги матн шундок кўриниб туради. Аслида, пародиянинг туб моҳияти ва асосий маъноси

¹⁶⁶ Лейбниц Г. В. Сочинения в 4-х томах. Том 1. – М.: Мысль, 1982. – с. 413-429.

¹⁶⁷ Ильин И. П. Постмодернизм: словарь терминов. – М.: ИНИОН РАН; INTRADA, 2001. – с. 103.

¹⁶⁸ Ямпольский М. Б. Память Тиресия. Интертекстуальность и кинематограф. М.: РИК «Культура», 1993. – с. 31.

олдинги анъаналар билан таққослаганды, ўзаро муносабатни аниклаганда, яъни тақлидан ёзилган матнни ўқиганда юзага чиқади. Айни пайтда олим интерматнликка асосланган муносабатларнинг икки, яъни стилизация (бирор услугуга солиши, келтириш ёки унга монанд, ўхшатиб асар яратиш) ва пародия (ҳазил ёки ҳажвий тарзда бошка асарга тақлидан ёзилган асар) турини алоҳида ажратади. “Стилизация пародияга жуда яқин. Бироқ иккаласи ҳам икки хил кўрининида намоён бўлади, – деб ёзади Ю.Н. Тинянов, – битта асарнинг кўриниши ортида бошка асарнинг кўриниши, аникроқ килиб айтганда, унинг услугуга солинган ёки унга ўхшатиб ёзилган, ёхуд тақлидий кўриниши (шакли) турибди. Лекин пародияда ушбу икки кўринишнинг уйғунсизлиги, бир-бирига боғланиш йўклиги, номувофиқлиги, жойдан кўзғалиши, бир-бирини марказдан суринги турниши шарт; трагедияга нисбатан ёзилган пародия (фожиавийликка алоҳида ургу бериш ёхуд шунга мос кулгилиликка алмаштириш орқалими, йўкми – бунинг фарки йўк), хоҳлаймизми, хоҳламаймизми, барибир комедияга айланади, ва, аксинча, комедияга нисбатан ёзилган пародия – трагедияга айланishi турган гап¹⁶⁹.

Пародиядаги уйғунсизлик, ўзаро боғланиш йўклиги, номутаносиблик принципиал аҳамиятга эга, чунки улар орқали тақлидий матнда чуқур семантик силжишлар юз беради, маъно пайдо бўлиши механизми ишга тушади. Ва ушбу механизм айнан бир матнининг бошка матнга нисбатан силжиши, жойини ўзгартириб туриши орқали амалга ошади. Ушбу фикр интерматнлик назарияси учун муҳим аҳамият касб этади.

Пародия назариясига таяниб Ю.Н. Тинянов ўзининг “Адабиёт тадрижи ҳақида” мақоласида матн структурасининг ҳар бир таркибий элементигига юклатилган “конструктив функция” хусусидаги ғояни илгари суради: “Яхлит система сифатида олинган бадиий асарнинг ҳар бир элементи ўртасидаги боғланишни, ўзаро муносабатни ушбу элементнинг конструктив функцияси деб

¹⁶⁹ Тинянов Ю. Н. Пoэтика. История литературы. Кино. М., Наука, 1977. с. 201.

номлайман. Разм солиб қараганда, бундай функция – мураккаб тушунча эканлиги маълум бўлади. Муайян элемент бирданига бошқаси билан боғланади: бир томондан, бошқа асар (система) нинг ўзига ўхшаш элементи билан, иккинчи томондан, шу асарнинг бошқа элементлари билан муносабатдош бўлади”.

М.М. Бахтин, матн полифония (кўп овозилик) си, яъни унинг диалог асосида курилиши концепциясини чуқурлаштириб, натижада фундаментал аҳамиятга эга хулосага келади: “Матн ўзига хос монада сифатида муайян маъно-мазмун доирасидаги барча матнларни ўзида акс эттиради. Барча маъно-мазмунлар фикр орқали намоён бўларкан, улар ўртасидаги ўзаро алоқа матнда акс этади. Матнлар ўртасидаги ва матн ичидаги диалог асосида курилган муносабатлар ҳам матнда ўз аксини топади”. Маълум даражада қатъиятлик талаб этган мазкур фикрда бадий матннинг ўзига хос хусусиятлари ўзининг тўлиқ ифодасини топганини кўрамиз.

Дарҳақиқат, Ю.Н. Тинянов ва М.М. Бахтин фикрлари ўртасида кескин тафовут мавжуд. Матн ўзининг бепоён маконига у ёки бу даражада у билан маъно-мазмун жиҳатидан ўзаро боғланишли бўлган бошқа матнларни кўшиб оларкан, шу тариқа бошқа матндан қисман ёки тўлик ўзлаштириш, бошқа матнга таъсир кўрсатиш хақидаги муаммо ўз ечимини топганини ҳам кўрамиз.

М.М. Бахтин ўз фикрини кенгайтиаркан: “Бадий тафаккур ривожланиши – бу ҳар доим ўзига хос диалог олиб бориш, таъбир жоиз бўлса, уни қайд қилиб боришдир. Бу матн (чуқур ўрганиб чиқиши ва теран ўйлаб кўриш предмети) ва ўқиш жараёнида юзага келувчи ва матнни “ураб олувчи” тагмати ўртасидаги мураккаб муносабат бўлиб, унда ижодкорнинг дунёни билишга ва баҳолашга оид фикри ўз аксини топади. Бу икки, яъни тайёр матн ва ўқиш жараёнида яратиладиган, дунёни кашф этувчи матннинг учрашуви, икки субъект, икки муаллифнинг учрашувидир. Матн – нарса эмас, шу боис ўкувчининг, идрок қилувчининг шуурий ва ғайришуурый реакциясини хисобга олмаслик ёки уни бартараф қилиш мумкин эмас”, деб таъкидлайди.

Ҳақиқатдан ҳам, матн – нарса эмас, бу маъно-мазмунларнинг доим ўзгариб турувчи майдони, бу майдон муаллиф фикри ва ўқувчи фикри кесишган нуқтасида пайдо бўлади. Айни пайтда матнга нафақат унга муаллиф томонидан онгли равишда киритилган хусусият, балки ўқувчи томонидан у билан олиб борилган диалог жараённида киритилган хусусият хосдир. Бу нуқтаи назардан, ўқувчи (тадқиқотчи) муайян матнни ўз дунёқараши орқали ўлчайди, баҳолайди, ўз билимига таяниб тушунади. Шу тариқа ўқувчи матннинг тенг хукукли ҳаммуалифиға айланади.

Анъанавий адабиётшунослик нуқтаи назаридан бундай позиция баҳслидир. Анъанавий адабиётшуносликда биринчи навбатда муаллифга юксак эҳтиром келтирилади, айнан у олдинги планга чиқарилиб, барча интенциялар матн яратувчиси ёки имманент ҳосила сифатида олинган матнга тегишли деб ҳисобланади. Агар матнни муайян маъно-мазмунларнинг юзага чиқиши майдони деб тасаввур қилсак, у ҳолда М.М. Бахтин мантигига, бизнингча, бирорта камчилик ёки бўш жой топиб бўлмайди. Бу ҳолда ўқувчининг матн устидаги меҳнатини муаллифнинг матн устидаги олиб борган меҳнатидан ажратиб бўлмайди. Улар бир-бирига деярли тенг бўлади, сабаби иккovi ҳам фикр юргизиш, мушоҳада қилиш, кенг ва чуқур ўйлашни талаб этади. Ҳар ҳолда бугунги кунда ушбу иккни фаолият тури (матн яратиш ва матнни ўқиши) ни ажратадиган восита, асбоб-ускунанинг ўзи йўқ, ва яқин келажакда яратилиши амри маҳолдир.

Мазкур фикр асосида пайдо бўлувчи янги назария доирасида “матн” (“матн – нарса эмас”) тушунчасини тубдан кўриб чиқишига эҳтиёж сезилади. Бундай кайта кўриб чиқиши XX асрнинг 60-70-йилларида француз семиотик олимлари Р.Барт ва Ю.Кристева томонидан амалга оширилди. Р. Барт ўзининг “Асардан матнга” (*De l'œuvre au texte*, 1971) рисоласида “матн” ва “асар” тушунчаларини ўзаро фаркларкан: “Тафовут шундаки, Асар моддий хусусиятга эга, у ўзига хос ашё, китоблардан иборат макон (масалан, кутубхонада) нинг муайян қисмини эгаллаган буюм, Матн эса – методологик жараёнларининг майдони... Асар бемалол қўлда жойлашиши мумкин,

матн эса – тилда жойлашади, фақат дискурсда намоён бўлади”¹⁷⁰, деб ёзади.

Матн ўқиш жараёнида юзага келаркан, уни ассоциация (фикр, ҳис-туйгу, тасаввур, тушунча, таассурот ва ҳоказо) ларнинг шилдатли оқимидан ажратиб бўлмайди, сабаби улар муқаррар равишида матн ичига сингиб кетади.

Ролан Барт ўз фикрини давом эттиаркан, шундай ёзади: “Ҳар бир матн бошқа бир матнга нисбатан “оралиқ матн”дир, бироқ ушбу интерматникни “мантда қандайдир бир келиб чиқиш манбаи” бор деб тушуниш керак эмас; “манба” ва “таъсир”ларни излаш асар филиация (лотинча: *filiatio*= қон-қариндошлик)си ҳакидаги мифга ўхшайди, матн эса – яширин, сезилмас, айни пайтда ўқилган цитата (кўштириноқсиз цитата) лардан ҳосил бўлади. <...>. Муаллиф ўз асарининг ҳам отаси, ҳам хўжайини ҳисобланади. Шу боис адабиётшунослик бизларни муаллифнинг дастхатини ва тўғридан-тўғри айтилган бадиий ниятини ҳурмат қилишга ўргатади, жамият эса, умуман олганда, муаллифнинг ўз асари билан бўлган узвий алоқадорликни тан олади. <...>. Матнга келганда эса, унда Оталик ҳукуки ҳақида ёзувнинг ўзи йўқ. <...>. Матнни унинг отасини ҳисобга олмасдан ўқиш мумкин. Интерматни асли ҳолига келтирганимизда, ворислик ҳукуки парадоксал тарзда бекор қилинади. Муаллиф арвоҳи (агарда у ҳаётдан ўтган бўлса) ёки шарпаси (агарда у ҳаёт бўлса), шубҳасиз, Матнда, ўз матнида “пайдо бўлиши”, бироқ эндиликда фақат меҳмон сифатида “кўриниш бериши” мумкин...”¹⁷¹.

Ролан Барт Муаллифни Матндан “ҳайдаб чиқарганида” мантиқка зид ҳаракат қилибина қолмасдан, балки ҳаммамизга яхши таниш, қўпинча биз кўришни ҳам хоҳламайдиган реалликни аниқ-равшан тасвирлайди. Китобни ўқиб ёки кинофильмни томоша қилиб, биз муаллифнинг ниятини, мақсадини “ўқиймиз” деб ҳисоблаймиз. Аслида эса биз ҳаётий ва маданий тажрибамизга таяниб, матнни тушуниш бўйича иш олиб борамиз, уни тўлиқ

¹⁷⁰ Барт Р. Избранные работы. – М., 1989. – с. 415.

¹⁷¹ Барт Р. Избранные работы. – М., 1989. – с. 418-420.

англашга ҳаракат киламиз. Матн билан алоқа ўрнатишнинг бошқа йўли йўқ.

Ф. де Соссюрнинг анаграмма (харфларнинг ўрин алмашинувидан бошқа сўз ясалиши) ларни ўрганишга қаратилган тадқиқотлари интерматнлик назариясининг учинчи манбасини ташкил қиласди. Улар “Умумий тилшунослик курси” (*Cours de linguistique générale*, 1916) нинг яратилишидан олдин олиб борилган эди, лекин факат 1964 йилдан сўнг, яъни олимнинг шу пайтгача номаълум бўлган қўллэзмалари нашр этилишидан кейингина илм ахли эътиборига ҳавола қилинди. Ф. де Соссюр, қадимий хинд-европа тил (илк юонон, лотин, қадимий роман ва герман) ларини киёсий-тарихий аснода ўрганаркан, ўзига хос анъянага асос солади. Ушбу қадимий тиллар поэтикасида у “шеърларни “анаграмма” усулида тузишнинг тамойили”ни кашф қиласди. Ушбу поэтик анъянага кўра, ҳар бир шеърий матн асосий сўз, кўпинча Худо (маъбуда) исми (одатда тўлиқ айтилмайди, факат ишора қилинади) нинг товуш (фонологик) ли таркибига монанд ташкил қилинади. Матннинг бошқа сўzlари шундай танлаб олинадики, уларда асосий сўзнинг товуш (фонема) лари муайян тартиб билан такрорланиши лозим.

Ф. де Соссюр хинд-европа шеъриятидаги анаграммаларга бағишлиланган бой материал йигсада, баъзи сабабларга кўра, тадқиқотини нашр қилишдан бош тортган эди. Биринчидан, тадқиқотда атрофлича ўрганиб чиқилган шоирларнинг бирортаси ҳам ушбу тамойилдан онгли равишда фойдаланиши хусусида сўз очмагани уни хижолатта солади. Иккинчидан, у кўриб чиқилган материалда анаграммага асосланган структураларнинг тасодифийлиги хусусидаги масалага ойдинлик киритаолмади: “Анаграммалар тасодифийлиги ҳақидаги масалага узил-кесил жавоб беришнинг ҳеч қандай иложи йўқ. Бу ҳакда қуйидаги фикр ҳам далолат беради. Таваккаллига олинган учта сатрда ўрта ҳисобда исталган анаграмма (ҳоҳ ҳақиқий, ҳоҳ сунъий) ни тузишга мос келувчи учта бўғинни топиш мумкин. Бу таънаомуз фикрда жон бор”.

Шунга қарамай, матнни янгича тушуниш, унга янгича ёндошишва нисбатан янги нүктай назарларнинг пайдо бўлиши Ф. де Соссюрнинг шубҳаларини унчалик ҳам катта аҳамиятга эга эмаслигини кўрсатди, зеро у кашф этган адабий ҳодиса қандай қилиб битта матн ичига бошқа матн сингиб кириши, қандай қилиб “зоҳирий”, белгиланмаган элемент матннинг “ботиний”, белгиланган элементларига таъсир кўрсатишнинг аниқ моделини кўлга киритиши имконини берди.

Шундай қилиб, муайян элементларнинг муайян тартиби (анъанага кўра, унга маъно яратишида, тушунча ҳосил қилишда фундаментал аҳамият берилади – М.Х.) мутлақо бошқа функция касб эта бошлайди. Яъни мазкур тартиб бошқа матнни анаграмма асосида ташкил бўлғанлигини кўрсатади ва шу тариқа маънони нафақат сингагматик, балки парадигматик, нафақат синхрония, балки диахрония жиҳатдан ҳам ўзгарганлигига ишора қиласи. Элементларнинг тартиби анаграммаларда фақат бир (горизонтал) чизик бўйлаб эмас, балки бошқа (вертикал) чизик бўйлаб ҳам ҳаракатланишини, бошқа матнга чиқишини, интерматнлигини ташкил қиласи. Ф. де Соссюр илгари сурган анаграммалар назарияси қандай қилиб бошқа, асосга солинмаган матн, яширин цитата, матндаги элементларни тартибга солишини, энг муҳими, матнни ўзгартира олишини аниқ-равshan кўришга имкон беради. Мазкур назария асосида матн структурасига, унинг тагмаъносига интерматнликни “киритиши” имконияти вужудга келди.

Ф. де Соссюр анаграммаларни анафония, гипограмма, логограмма ва параграмма каби турларга ажратади. Улардан охиргиси интерматн назариясида алоҳида аҳамият касб этади. Ц. Тодоров бу ҳакда шундай ёзади: “Биз бир чизиқли эмас, балки жадвал шаклида ташкил этилган ҳамда матнда бадиий нутқ ишлаб чиқишлишини тасвирловчи модельни *параграмматик тармоқ* деб атаемиз. *Тармоқ* атамаси бир хил маъно (бир чизиқли) ли матн ўрнига кўлланган бўлиб, ҳар қандай матн, бинобарин изчил, мантиқий тузилган матн – бу поливалент муносабатларнинг ҳам бошланиши, ҳам якунидир. *Параграмма* атамаси эса ҳар қандай

элемент “ҳаракатланувчи грамма”, бинобарин “маъно ифодаючи” эмас, балки “маъно яратувчи” элемент сифатида намоён бўлишини кўрсатади”.

Ю. Кристева ўз тадқиқотларини Ф. де Соссюрнинг анаграммалар назарияси, хусусан, параграмма тушунчасига бағишлаб, кутилмагандан илм аҳлиниң эътиборини ҳам шу муаммога қаратди. Дарвоқе, айнан Ю. Кристева “интерматилик” истилоҳини илмий истеъмолга киритган эди. У биринчи бўлиб Ф. де Соссюр тўплаган бой илмий материални назарий кўриб чиқиш, қайта англаш, бирма-бир текшириш ва таҳлил қилиш, таснифлаштиришга ҳаракат килди. Ю. Кристева шундай ёзади: “Поэтика жиҳатидан маъно англатувчи нарса бошқа дискурсив маъноларга шундай ҳавола қилинадики, натижада поэтик ифода (шеърда – М.Х.) да кўплаб дискурсларни ўқиши мумкин бўлади. Натижада поэтика жиҳатидан маъно англатувчи нарса атрофида шундай бир ранг-баранг ва серқирра матн (бадиий макон – М.Х.) яратиладики, унинг элементлари bemalol муайян шеърий матнга киритилиши мумкин. Биз бу маконни интерматн деб номлаймиз. <...>. Шу нуқтаси назардан олиб қарагандан, поэтика жиҳатидан маъно англатувчи нарса битта кодга мансуб эмаслиги яққол кўринади. У сон-саноқсиз (одатда икки) коднинг кесишган нуткасига айланади, бу кодлар бир-бирини инкор этувчи, бир-бирига қарши позицияда намоён бўлади. Турли-туман ва хилма-хил дискурс, кўп ҳолларда бир-бирига ўхшамас, кескин фарқ қилувчи дискурсларнинг поэтик (шеърий – М.Х.) тилда ўзаро кесишини ва барбод бўлиши муаммоси Ф. де Соссюрнинг “Анаграммалар”ида кўриб чиқилган эди. Ф. де Соссюр қўплаган параграмма тушунчасидан келиб чиқкан ҳолда, биз шеърий тилнинг фундаментал хусусиятини аниқлай олдик. Уни биз параграмматизм атамаси билан таърифладик. Аниқроқ қилиб айтганда, параграмматизм – бу қўплаб матн (маъно) ларнинг шеърий матнга киритилиши, ягона маъно атрофида тўпланишидир¹⁷².

¹⁷² Kristeva J. Semeiotike: Recherches pour une sémanalyse. Paris: Seuil, 1969 - p. 255

Параграмма майдонида тўпланган турли-туман шеърий дискурслар нафақат ўзаро қалашиб кетишади ва бир-бирига таъсир қиласди, балки муайян маъно касб этган ҳолда бир-бирини инкор қиласди – бу принципial аҳамиятга эга масаладир¹⁷³.

Ҳақиқатдан ҳам, биз муайян исм (маъбуда, гўзал аёл, жасур, ботир ва бошқ. – М.Х.) шифрланган шеърни ўқигудек бўлсан, у ҳолда биз ё бевосига шеър матнини, ё ўша исмни ўқиймиз. Исм, шеър матнига сингиб, уни ё барбод қиласди, ё таниб бўлмас даражада ўзгартириб юборади.

Бадиий матнга нисбатан анаграмма назариясини татбик қилишнинг намунаси сифатида Р. Бартнинг “С/З” (1970) рисоласини қабул қилишимиз мумкин. У ерда муаллиф француз адаби О. де Бальзакнинг “Сарразин” новелласидаги нафақат “с” ва “з” ҳарф ва товушлари атрофида анаграмматик ўйинни, балки битта матнда турли-туман ва хилма-хил кодларнинг қават-қаваг “ётқизилиш” механизмини ҳам очиб беради¹⁷⁴.

Таъкидлаш лозимки, интерматн поэтикаси модернизмнинг асосий хусусияти – неомифологизм билан чамбарчас боғликдир. Неомифологизм тамойилларига асосланиб курилган матнда миф ролини қадимий мифлар билан бир қаторда, милоддан аввал (анттик давр) ва милоддан кейин (Инжил) ги даврда “маданийлаштирилган миф”лар, бильякс “Илохий комедия”, “Дон-Жуан”, “Хамлет”, “Фауст” каби “афсонага айлантирилган” матнлар ўйнайди.

Ролан Барт ўзининг “Матндан роҳатланиш” (*Le plaisir du texte*, 1973) асарида шундай ёзади: “Ҳар қандай матн, аслида, интерматнdir: бошқа матнлар унда турли сатҳларда таниш ёки нотаниш шакъда мавжуд бўлади; олдинги маданият матнлари ҳамда ҳозирги давр матнлари унинг негизини ташкил қиласди. Ҳар қандай матн – бу эски цитата (сўз ва ибора) лардан тўқилган янги мато. Олдинги ва ҳозирги давр маданиятига тегишли кодлар, формула (бирор фикр ёки қоиданинг қисқа ва аниқ таърифи), муайян вазн ва қоғияга асосланган структуралар, ижтимоий идиома (яхлит ҳолда

¹⁷³ Ўша асар. 195- бет.

¹⁷⁴ Барт, Р. С/З. Пер. с фр. 2-е изд., испр. Под ред. Г. К. Косикова. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. - 232 с.

маъно англатувчи ихчам ибора) лар ва ҳоказо – буларнинг хаммаси матн ичига сингиб, унда ўзгармас даражада қоришиб кетади, чунки матнда ва унинг атрофида ҳар доим *тил* мавжуддир, айнан тил матн пойдеворидир. Интерматнликни ҳар қандай матн учун зарурий дастлабки шарт-шароит сифатида фақат манба ва таъсирлар муаммосига олиб бориб тақаш хато бўлур эди; уни яширин ва номаълум формуалалар, гайришуурый тасаввур ва онгли гааммул ёхуд беихтиёр тилга келувчи ва қўштироқсиз ёзиладиган сўз ва иборалар майдонидек қабул қилиш керак”¹⁷⁵.

Н.Н.Белозёрова наздида, интерматн – бу матнларнинг асрлар оша ривожланиб келаётган мажмуасидир; бу мажмуа ё идеал, ё виртуал савияда, ё китоб даражасида мавжуд бўлиб, ўзига хос доирани ташкил қиласиди. Аҳамиятли томони шундаки, доира ичидаги матнлар яратилиш вақти, ўз жанри, маъно ва мазмун етказиш усули, қўлланилиш ёхуд татбиқ қилиниш соҳаси, энг мухими, тиллар бўйича грухларга ажратилади. Бу мажмуа биринчи интерматн доираси деб аталади. Н.Н.Белозёрова ишлаб чиқсан тизимга кўра, интерматннинг иккинчи доираси – бу онг ва онг ости даражасидаги турғун ва ўзгармас қўплик (доира) кўринишида мавжуд бўлган матнга оид шакл ва категориялар мажмуасидир¹⁷⁶.

Юқорида таъкидланганидек, интерматн ва интерматнлик ҳар қандай матнга хос бўлиб, немис тилшуноси В.Хейнеман ишлаб чиқсан назарияга кўра, интерматн жиҳатидан бу матн адресанти, яъни юборувчиси ўзига яхши таниш бўлган матн нусхаларидан фойдаланиб, англаган ёки англамаган ҳолда муайян матнларга таянганлиги, эргашганлиги, уларга мослашиб иш тутганлигини англатади.

Интерматнлик (матнларнинг ўзаро нисбати, боғланиши) эса икки, яъни таснифий (грамматикага оид) ва маъновий (семантикага оид) турга ажратилади. Грамматикага оид доирада сўз ўзгариши (турланиш, тусланиш), сўз тузилиши, сўз бирикмалари, гап турлари

¹⁷⁵ Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Пoэтика: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989. с. 462.

¹⁷⁶ Белозерова Н.Н. Интегративная поэтика. Тюмень: Изд-во ТГУ, 1999. 208 с.

ўрганилади. Бу ерда асосий эътибор морфология ва синтаксисга қаратилади. Семантика доирасида эса асосан сўз маънолари ўрганилади. Интерматнликни тадқиқ қилишнинг учта истиқболли йўналиши мавжуд:

1. Синхрония (тил ҳодисаларининг муайян бир тарихий тараққиёт босқичида бир вақтда ва ўзаро мос равища мавжуд бўлиши ва ўзаро боғланганлиги) га асосланган тадқиқот, аниқроқ қилиб айтгандан – матнларни таққослаш;

2. Диахрония (тарихий тадрижийлик, тил ҳодисаларининг эволюцион ривожланиш жараёни) га асосланган тадқиқот, яъни далил келтириб исботлаш, асослаб бериш модели, турли матнлар модели ва луғавий бирликлар келиб чиқишини аниқлаб, матн яратилиш тарихини ўрганиш;

3. Битта, алоҳида олинган матннинг хар тарафлама, конкрет тадқиқоти, яъни бошқа матнларнинг муайян тилга оид хусусиятларини аниқлаш, бир-биридан ажратган ҳолда таснифини тузиш.

Мазкур тасниф бўйича интерматнлик:

а) вертикал интерматнликка эга, у муайян прототипнинг белгилари асосида бадиий матннинг таснифий хусусиятларини акс эттиради;

б) горизонтал интерматнликка эга, у мантнни муайян мазмуний жиҳатдан олдинги матн билан ўзаро нисбатини, боғланишини аниқлайди.

Бундан ташкари, интерматнлик прагматизмга асосланиб, бадиий шаклга эга бўлади. Прагматизм асосчиси, америкалик файласуф Ч.С. Пирс (*Charles Sanders Peirce*, 1839-1914) нинг сўзларича, билим аҳамиятини амалий натижаларига қараб таърифловчи тамойил прагматизм негизини ҳосил қиласди. Яна бир америкалик файласуф, прагматизм йўналишининг йирик намояндаси У. Джеймс (*William James*, 1842-1910) илмий асарларида прагматизм у ёки бу фалсафий назариялардан ҳосил бўлган “амалий натижа”ларни таққословчи услубдек таърифланади.

Интерматнлик цитата (матн парчаси), ишора, парапраза (бирор асар мундарижасини, маъносини бошқа сўзлар билан айтиб бериш), матн парчаларидан иборат териб чиқилган коллаж, тақлид, ўхшатма шаклларга кириши мумкин ва шу орқали бошқа матнлар мазмунига кўшилиши, сингиб кетиши, қайсиdir бир жиҳатдан, уларга таъсир этиши, ҳатто ўзгартириши ҳам мумкин. Юқорида келтириб ўтилган фикр ва далилларга асосланган ҳолда, интерматнлик нафақат ҳар қандай матнга хос, балки унинг асосий, яъни ўқувчига таъсир этиш ва маданийлаштириш вазифасига эгалиги фикри ўз исботини топди, десак тўғри бўлади.

Китобхон қанчалик кўп матнларни тушуниб етса, уларни англаса, у ўзини шунчалик кўп “маданийлаштиради”, деган фикр юқорида таъкидлаб ўтилган эди. Шу боис, интерматн маданиятнинг асосий тамойили (негизи) сифатида намоён бўлади. Бу ерда маданият атроф муҳитни ўзлаштириш, объектив воқеликни англаш ва инсоннинг унга мослашуvidek тушунилади.

Матнни мутолаа қила туриб, китобхон уни ҳазм қиласи, ўзлаштиради, ўрганади, қабул қиласи, айни пайтда хотирасидаги мавжуд ва воқеликнинг акс эттирган матнлар билан таққослади, ўтмиш ва ҳозирги замоннинг реал ҳаётини билиб олади. Муайян маданиятни муайян тилнинг татбиқ қилинган, амалга ошган қоидалари асосида ўрганиш, тадқиқ қилиш, тушуниш, ўзлаштириш, қолаверса қабул қилиш мумкинлиги ҳақидаги фикрни кўпгина олимлар, хусусан Э. Сепир (*Edward Sapir*, 1884-1939), Д.С.Лихачёв, Ю.С.Степанов ва бошқалар эътироф этишади.

Аргентиналик машхур адаби X. L. Борхес (*Jorge Luis Borges*, 1899-1986): “Тил – бу замонавийликнинг тимсоли, – у абадият ва чексизлик хусусида сўз очиш учун асқотмайди”, деб ёзган эди. Бирок, бу фикр бадиий асарнинг жонсиз, ҳаракатсиз, турғун ҳолатдаги, бир чизиқли шаклига тааллуклидир. Бугунги кунда бадиий матн турғун ҳолатни, бир чизиқликни, дейиш мумкинки, бир қолиптиликни енгигиб ўтиб, ўзига хос гиперматнга айланмоқда.

Юқорида таъкидланганидек, матн маданият билан мутаносиб равишда ривожланмоқда. Маданият ва матн ривожланиш

давларини таққосласак, куйидаги ҳолатлар келиб чиқади. Маданият азалдан ёзувга эга бўлмаган, маданият ва санъат, жумладан адабий асарлар қасиданавис куйчи шоир, баҳши ва бошқалар орқали бизгача етиб келган. Асрлар ўтиб маданият ниҳоят ёзувга эга бўлди, адабий асарлар матнларни эвристика (назарий тадқиқотларда янгиликлар кашф этиш жараённида қўлланадиган мантикий усуслар ва методик қоидалар мажмуи ёки унумли ижодий тафаккур жараёнларини ўрганувчи фан) га асосланган ҳолда идрок этиш орқали ўқувчига етказилди. Шунингдек, гипермедиа маданияти ҳам мавжуд бўлиб, у куйидаги ӯзига хос хусусиятларга эга:

- матнлар бир чизикдан иборат эмас;
- матннинг айрим унсурларига интерактив ёндашув имконияти, яъни бу семиотика жиҳатдан бир хил бўлмаган маданий маконнинг ҳар бир қисмини кўриб чиқиш, ўрганиш, тадқиқ қилиш имконияти мавжудлигини англатади.

Семиотика (юон. *semeion* – белги) – бу энг содда сигнал системаси (одамнинг нутқи) дан тортиб, то табиий тилларгача бўлган белгилар системасини қиёсий ўрганувчи фандир. Белгилар системасининг асосий вазифалари – бу: 1) муайян ахборотни етказиш ёки маъно-мазмунни ифода этиш функцияси; 2) алоқа қилиш, муносабатда бўлиш, муомала қилиш функцияси, яъни тингловчига (ўқувчига) етказилаётган (эшиттирилаётган, ўқилаётган) информацияни тушунишини, англашини таъминлаш, шунингдек ҳаракатга ундаш, эмоционал таъсир ўтказиш ва ҳоказо. Ушбу функцияларнинг бирортасини амалга ошириш белгилар системасининг муайян ички тузилиши, яъни турли белги ва улар бирикмаларининг қонунияти мавжудлигини тақозо этади. Шунга мувофиқ семиотиканинг уч асосий қисмини алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1) синтаксика, ёки белгилар системаси бажараётган функцияларидан қатъий назар, уларнинг ички структурасини ўрганиш фани;

2) семантика, ёки белгилар системасини маъно ва мазмунни ифода этиш воситаси сифатида ўрганувчи фан;

3) прагматика, ёки белгилар системасининг улардан фойдаланувчига нисбатан муносабатини ўрганувчи фан.

Семиотика асосий тамойил ва тушунчаларининг таърифини илк бор Ч.С. Пирс тузиб чиқди, кейинчалик американлик файласуф Ч. Моррис (1901-1973) нинг “Белгилар назарияси асослари” (1938) рисоласида улар кенгроқ тадқик қилинди, уларнинг таснифи тузилди ва мустақил фан сифатида ишлаб чиқилди.

Демак, гиперматн концепцияси – бу, биринчи навбатда, матннинг бир чизиқлигини, изчилигини, қолаверса, тадрижийлигини енгиб чиқишидир. Гиперматн тузилиши энг аввал, муайян билимнинг муайян технология воситасида ёзма ёки электрон шақлда ёзиб олинган ўзаро боғланган фрагментларидан иборат. Тузилишнинг изчил тартиби йўқ тасодифий парчалардан иборат коришмаси тафаккурнинг аралаш-қуралаш йигиндисини тақозо этади, бу эса, ўз навбатида, матнларда ўз аксини топади. Тафаккур, шунинг баробарида матн – бу гояларнинг мураккаб тизимиdir. Ҳар бир инсон ўзгача ўйлайди, фикр юритади, шунинг учун ўзгача ўқиш, мутолаа қилиш, тушуниш ва англашга ҳақли.

Шундай қилиб, матннинг тадрижий ривожланиши маданиятнинг тадрижий ривожланиши билан чамбарчас боғлиқдир. Интерматн, ўз структурасини ривожлантириб, такомиллаштириб, гиперматнга айланади. Айни пайтда гиперматнни келажак матни деб ҳисоблаш мақсаддага мувофиқ бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Автономова Н.С. Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках: Критический очерк концепций французского структурализма. М., 1977.
2. Апресян Ю.Д. Коннотации как часть прагматики слова. // Ю.Д. Апресян. Избранные труды, т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995.
3. Белозерова Н.Н. Интегративная поэтика. Тюмень: ТГУ, 1999.
4. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Пер. с фр., вступ. ст. и comment. Г.К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989.
5. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1965.
6. Блинников Л. В. Великие философы. М., 1997.
7. Витгенштейн Л. Избранные философские работы / Пер. с нем. и англ. В. Руднева. - М.: Издательский дом “Территория будущего”, 2005.
8. Говердовский В.И. Диалектика коннотации и денотации: (Взаимодействие эмоционального и рационального в лексике) // Вопр. языкоznания. 1985. № 2.
9. Ельмслев, Л.Т. Пролегомены к теории языка // Новое в лингвистике. Вып. 1. М., 1960.
10. Ильин И. П. Постмодернизм: словарь терминов. – М.: ИНИОН РАН; INTRADA, 2001.
11. Косиков Г.К. Идеология. Коннотация. Текст (по поводу книги Р. Барта S/Z // Барт Р. S/Z / Перевод Г.К. Косикова и В.П. Мурат. Общая редакция, вступит. статья Г.К. Косикова. – М.: Ad Marginem, 1994.
12. Лейбниц, Г.В. Избранные философские сочинения. – М., 1988.
13. Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии: Анализ поэтического текста / Ю.М. Лотман; М.Л. Гаспаров. – СПб.: Искусство–СПб, 1996.
14. Лотман Ю.М. Структура художественного текста // Лотман Ю.М. Об искусстве. – СПб.: «Искусство – СПб», 1998.
15. Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы. // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978. Вып. VIII.

16. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлар ва йўналишлар. – Тошкент: Таълим, 2009.
17. Петрушенко Л.А. Лейбниц. Его жизнь и судьба. М.: Экономическая газета, 1999.
18. Ревзина О.Г. О понятии коннотации // Языковая система и её развитие во времени и пространстве: Сбор. науч. ст. – М.: Изд-во МГУ, 2001.
19. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986.
20. Тынянов Ю. Н., Якобсон Р. О. «Проблема изучения литературы и язык», М., «Новый Леф», 1928, № 12.
21. Тынянов Ю. Н. Поэтика. История литературы. Кино. М.; Наука, 1977.
22. Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. М., 1933.
23. Ф. де Соссюр. Труды по языкоznанию. М.: Прогресс, 1977.
24. Фреге Г. Смысл и денотат // Семиотика и информатика. Opera selecta: Сб. науч. статей. – М., 1997. № 35.
25. Шаховский В.И. К типологии коннотации // Аспекты лексического значения. Воронеж, 1982.
26. Ямпольский М. Б. Память Тиресия. Интертекстуальность и кинематограф. М.: РИК «Культура», 1993.
27. Barthes, R. Critique et vérité. Paris: Seuil, 1966.
28. Barthes, R. La Chambre claire. Note sur la photographie. Paris: Seuil, 1980.
29. Barthes, R. La mort de l'auteur // Manteia, 1968. № 5.
30. Barthes, R. Le Degré zéro de l'écriture, suivi de Éléments de sémiologie, Editions du Seuil: Paris, 1965.
31. Barthes, R. Leçon inaugurale de la chaire de sémiologie littéraire du Collège de France, prononcée le 7 janvier 1977. Paris, 1978.
32. Barthes, R. S/Z. Paris: Seuil, 1970.
33. Barthes R. Texte (théorie du) // Barthes R. Œuvres complètes. T. II. – P.: Seuil, 1994.
34. Benveniste, É. Problèmes de linguistique générale. Paris: Seuil, 1966.
35. Coquet, J.-C. Problèmes de l'analyse structurale du récit: l'Étranger d'Albert Camus // Langue française. Vol. 3 №1. 1969.
36. Christopher Ch. Norris. Deconstruction: Theory and Practice / Publisher: Routledge; 3 edition, 2002.

37. Culler, J. *Structuralist Poetics: Structuralism, Linguistics, and the Study of Literature*. London. Ithaca: Cornell University Press, 1975.
38. Greimas, A. *Sémantique structurale: Recherche de méthode*. Paris: Larousse, 1966.
39. Greimas, A.J. *Sémiotique et sciences sociales*. Paris: Seuil, 1976.
40. Greimas, A.J. *Du Sens: essais sémiotiques*. Paris: Seuil, 1970.
41. Greimas, A.J. Maupassant: la Sémiotique du texte: exercices pratiques. Paris: Seuil, 1976.
42. Greimas, A.J. Pour une théorie du discours poétique // *Essais de sémiotique poétique*. Paris: Larousse, 1972.
43. Kristeva, J. *Sémiotique, sciences critique et critique de science // Théorie d'ensemble*. Paris: Seuil, 1968.
44. Kristeva, J. *Semeiotike: Recherches pour une sémanalyse*. Paris: Seuil, 1969.
45. Kristeva, J. *Sémanalyse et production de sens // Essais de sémiotique poétique*. Paris, Seuil, 1972.
46. Kristeva, J. *Distance et antreprésentation // Tel Quel*, 1968, № 32.
47. Kristeva, J. *Entretien sur la littérature, sémiotique, marxisme // La Nouvelle critique*, 1970, № 38.
48. Ogden, C.K., Richards, I.A. *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism*. Magdalene College, University of Cambridge, 1923.
49. Prévost, C. *Littérature et idéologies. Propositions pour une réflexion théorique // La Nouvelle critique*, 1972, № 57.
50. Rastier, F. *Systématique des isotopies // Essais de sémiotique poétique*. Paris: Seuil, 1972.
51. Serres, M. *Hermes. Vol. I. La Communication*. Paris: Seuil, 1968;
52. Todorov, Tz. *Grammaire du Décameron*. The Hague. Paris: Seuil, 1969.
53. Todorov, Tz. *Poétique // Qu'est-ce que le structuralisme?* Paris: Seuil, 1968.
54. Todorov, Tz. *Poétique de la prose*. Paris: Seuil, 1971.
55. Лингвистический энциклопедический словарь. / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990.
56. Математический энциклопедический словарь. / Под ред. акад. Прохорова Ю.В. – М.: Советская энциклопедия, 1988.

МУНДАРИЖА

Сўз боши ўрнида.....	3
I БОБ. Структур адабиётшунослик: тадриж ва талкин.....	6
II БОЕ. Бадиий матнининг структур-семиотик тадқики.....	27
III БОБ. Ролан бартнинг структур адабиётшунослик назарияси.....	48
IV БОБ. Алгирдас греймаснинг структур адабиётшунослик назарияси.....	84
V БОБ. Матн, интерматн ва интерматнлик.....	106
Фойдаланилган адабиётлар	136

Илмий нашр

M. N. Холбеков

**СТРУКТУР
АДАБИЁТШУНОСЛИК**

Рисола.

Нашриёт мухаррири: И. Рустамова

Техник мухаррир: Н Абдунаибов

«Наврӯз» нашриёти Давлат унитар корхонаси.

Лицензия А1 № 170, 23.12.2009 йил.

Манзил: Тошкент шаҳар 100000, Амир Темур шоҳкӯчаси, 19-үй.

Босмахонага 23.06.2014 йилда берилди.

Босишига 03.07. 2014 йилда руҳсат этилди.

Коғоз бичими 84x108, 1/32. Офсет босма усулда.

Шартли босма табоги 8,75. Нашр босма табоги 8,75.

Адади 300 нусха. Буюртма раками № 04/08.

Бахоси келишилган нархда.

**“RAYXONA XONDAMIRBEK” МЧЖ матбаа бўлимида чоп этилди.
Манзил: Жиззах ш., Зиёкорлар махалласи, Халклар Дўстлиги кўчаси.**

МУҲАММАДЖОН ХОЛБЕКОВ

1950 йил Самарқанд вилоятининг Пайарик туманида туғилган. 1972 йил Самарқанд Давлат университетининг роман-герман филологияси факультетини тамомлаган.

1982 йил “Француз адабиёти ўзбек тилида (таржима тарихи ва амалиёти масалалари)” мавзусида номзодлик, 1991 йил “Ўзбек-француз адабий алоқалари (таржима, талқин ва танқид муаммолари)” мавзусида докторлик диссертациясини химоя қилган, 1993 йил унга профессор илмий унвони берилган.

1992-1998 йиллар Самарқанд Давлат университети хорижий мамлакатлар адабиёти кафедраси мудири, рус филологияси факультети декани; 1998-2004 йиллар Самарқанд тиббиёт институти чет тиллар кафедраси мудири, Самарқанд Давлат чет тиллар институти француз филологияси факультети декани, француз тили назарий фанлар кафедраси мудири, профессор лавозимларида ишлаган. 2004-2006 йиллар Москва Давлат очик университети таржима назарияси ва маданиятлараро мулокот кафедраси профессори; 2007 йилдан Жиззах Давлат педагогика институти инглиз тили ва адабиёти кафедраси мудири ва профессори лавозимида фаолият кўрсатиб келаяпти.

Профессор Муҳаммаджон Холбеков илмий фаолияти давомида икки юздан ортиқ монография, рисола, ўкув қулланма ва илмий маколалар зълон қилган. Унинг таржимаси ва мухаррирлигига Ш.Перро, Вольтер, Мериме, Бальзак, Мопассан, Ж.Верн М.Эме каби француз адаблари асарлари нашр этилган.

ISBN 978-9943-381-06-3

9 789943 381063